

ИВАН ТРОЗНИ

АНРИ
ТРОАЯ

РИВА

АНРИ ТРОАЯ ИВАН ГРОЗНИ

Превод: Галина Меламед

chitanka.info

Израснал в атмосфера на притворство и задкулисни интриги, синът на великия московски княз Василий III не ще преодолее никога неверието и подозрителността спрямо своите приближени. Коронясан за цар едва седемнайсетгодишен, Иван IV се отдава на политическата си мисия с твърдост и амбиция да умножи мощта на държавата и Църквата чрез реформи и неспирни битки срещу татари, поляци, шведи... Търсец опора в мистичността на молитвата и в необузданата жестокост, той се съизмерва единствено с Бога в своята недосегаемост. Еднакво го опиват любовните наслади и грозното лице на осъдения. Макар и отворен за ценностите на Запада, в деянията си Иван Грозни остава верен на изконните руски традиции. С вещината на изкусен биограф Анри Троая се стреми да проникне отвъд загадката, витаеща около един от най-мистериозните и противоречиви владетели в руската история, благоговейно почитан и яростно ненавиждан, оставил своя отпечатък върху епохата на XVI век.

ПЪРВА ГЛАВА

РОДИТЕЛИТЕ

Двайсет години брак и никаква надежда за дете. Подобно изпитание е по-тежко за една княжеска двойка, отколкото за простосмъртния човек. Такива мисли терзаят през 1526 г. великия московски княз Василий III. Загрижен да си осигури наследник, той се пита дали въпреки нежното уважение, което изпитва към красивата си съпруга Соломония Юриевна, не би трябвало да ѝ намери заместница, преди с напредването на възрастта да е загубил способността да създаде потомство — той е на четирийсет и седем години. Споделяйки разочарованието на мъжа си, Соломония все по-трескаво обикаля светите места, търси лек за болката си при знахари и разтрива интимните части на тялото си с мехлем от зехтин и мед, сигурно средство, както се твърди, да зачене. Напразно. Василий е отчаян и щом види птиче гнездо в клоните на дърветата се просълзява. Обръща се към болярите от свитата си, и въздиша: „Птичките са по-щастливи от мен. Те поне имат деца!... Кой ще бъде мой приемник, кой ще наследи трона на империята? Братята ми са недостойни, те не умеят да управляват дори собствените си владения^[1]!“ Като чуват тези думи болярите разбират, че е настъпил часът да пуснат в ход едно рисковано внушение. „Ваше Величество, казва един от тях, когато смокинята не дава плод, я отсичат и посадят на мястото ѝ млада фиданка.“ Василий иска да чуе точно тези думи. А може би за владетеля безплодието на Соломония е само претекст да разтвори царската си постеля за някое по-младо създание. И без капка угризение съветва съпругата си да се оттегли в манастир. Тя се противи: не е заслужила подобно наказание след цял живот любов и преданост. В отговор Василий прибегва до сила. Княгинята е отвлечена от двореца, затворена е в Суздалския манастир и е подстригана за монахиня. Когато ѝ поставят булото тя така яростно се дърпа, че един офицер стоварва жезъла си върху ѝ, за да я укроти. „Бог вижда; той ще отмъсти на моя мъчител!“, крещи тя и ридае. Старият княз Симеон Курбски, монасите Максим Гърка и

Васиан Патрикеев се осмеляват да се застъпят за клетницата и незабавно са прогонени. Но повечето боляри и духовници, начело с митрополит Данаил, одобряват решението на великия княз.

Още щом се отървава от съпругата си, Василий вече мисли само за едно: да си вземе друга. Разбира се, каноните на православната църква, забраняват на мъж, който е изгонил жена си, да се ожени повторно, докато изгонената е жива. Но законите, които действат за обикновените хора, отпадат от само себе си пред коронованите глави. Така твърди и митрополит Данаил. За по-голяма сигурност, той все пак решава да се допита до гръцкия патриарх в Ерусалим. Той обаче се слави с непоклатима строгост и се разярява. „Василий, пише той, ако се ожениш за втори път, ще ти се роди лош син, държавата ти ще потъне в ужас и сълзи; потоци кръв ще се лее; ще падат главите на големците ти; градовете ти ще се изпепелят.“ Без да трепне пред злокобните пророчества, митрополит Данаил заявява високомерно: „Е, добре, ще минем и без неговата благословия!“ Убедеността му поощрява Василий. Той вече е сигурен, че няма защо да се бои от небесния гняв и ускорява подготовката за сватбата. Всъщност изборът му е направен отдавна.

Според обичая, московският владетел кани в двореца всички лични девойки от страната и посочва избранницата, с която ще дели занапред постелята си. Обаче Василий се отказва от този конкурс по красота и за обща почуда обявява, че желае да вземе за жена Елена Глинская, чийто баща е преселник от Литва. Болярите са смаяни: годеницата е от католическо семейство. Нямаше ли да е по-добре тази голяма чест да се окаже на девойка от тяхното племе, от тяхната вяра? Но Василий остава глух за подобни съображения.

Елена е красива, умна, страстна. Тя е възпитана „по немски“ и със своята култура и свободни обноски ярко се откроява сред руските си връстнички, израсли в невежество, целомъдрие, суеверия и скромни домакински добродетели. Владетелят е толкова влюбен в изгората си, че за да изглежда по-млад, не се колебава да си подстриже брадата, което за набожните мъже от неговото време граничи със светотатство.

Сватбените тържества продължават три дни. Преди църковната церемония, годениците сядат на трапеза, застлана с разкошна покривка, на която са поднесени хляб и сол. Столовете им са покрити с осемдесет кожи от черна златка, които според вярването прогонват

злите духове. Сватбените свещи са обвити в същите кожи, а един сановник вее сноп от тях над главите на годениците. Съпругата на друг сановник вчесва косите им с гъст гребен, натопен в медовина. На главата на Елена поставят шапчица и бяло було. Посипват двойката с хмел, символ на плодовитост. И процесията потегля, със свещи, фенери, икони и краваи към Успенския събор. Вътре годениците пристъпват по килим от дамаска и самурови кожи. Митрополитът им поднася чаша с италианско вино. Изпиват виното и монархът разбива чашата в краката си. След благословията младоженците, седнали на възглавници от яркочервено кадифе, приемат поздравленията на духовенството и царедворците, а хорът пее: „Многая лета!“. В спалнята, където се прибират след това, има много икони, купи, пълни с медовина, свещи забодени в буренца със зърно, планини от кожи на златка и самур, а върху брачното ложе са поставени дващест и седем житни снопа. Съпругата на началника на гвардията, облечена с два кожуха, от които единият задължително е обърнат наопаки, ръси още един път младоженците с хмел, а кумовете им поднасят печен петел. През цялата нощ началникът на княжеските конюшни бди на кон с гол меч в ръка под прозорците на спалнята. На другия ден двамата съпрузи отиват поотделно на баня, а след това ядат булгур в леглото си. Когато бракът е осъществен — доказателство за това е ризата с петна от кръв — боярите поздравяват господаря си и празненствата продължават.

Въпреки всичкия хмел, с който засипват младоженците при различните церемонии, Елена се оказва също безплодна като Соломония. Както и при нея, нито молитвите, нито мощите, нито магиите, нито италианските или немски мазила успяват да надвият проклятието, което тегне над утробата ѝ. Народът вече шушука, че Бог не одобрява втория брак на Василий и е решил да не го дари с дете. А през това време невинната Соломония родила тайно син в манастира, където е захвърлена.

За щастие молитвите на монаха Пафнутий Боровски накрая умиловат небесния гняв. Елена е бременна. Василий ликува. Зад гърба му злите езици говорят, че честта за мъжкия подвиг не се полага на този, който официално тържествува, а на един близък на княгинята — княз Оболенски-Телепньов. Има ли значение? Нали Василий вярва, че е баща, че иска да е баща. Той отрупва Пафнутий с подаръци,

обявява го за чудодеец и го канонизира. Друг монах на име Домитиан пророкува пред Елена, че ще стане „майка на гениален Тит“.

На 25 август 1530 г. тя ражда здрав и гласовит син: Иван. С появата му на белия свят гръмотевица разтърсва небето и мълния удря Кремъл. Придворните гадатели вещаят, че това е знамение за велико царуване. След десет дни Иван е кръстен в Троицкия манастир^[2], а признателният му баща със сълзи на очи поставя обвитото в пелени телце на гроба на Свети Сергей, за да призове закрилата на светеца над новороденото. Опиянен от щастие, той щедро дарява злато на църквите, разтваря вратите на затворите, опрощава няколко висши сановници, в миналото изпаднали в немилост и неуморно приема делегации от свои поданици — от най-бедните до най-богатите.

Междувременно, далеч от Москва, ханът на Казан, като научава новината за раждането на Иван, заявява пред руските боляри, които го посещават: „Роди ви се владетел и вече е с два зъба. С единия ще разкъса нас татарите, но с другия ще разкъса вас!“

Две години по-късно Елена, отново е ощастлива от Всевишния и ражда втори син, Юрий. Династията е подсигурана. Василий живее със съзнанието, че е изпълнил ролята си на владетел, и на бойните полета, и в постелята си. На 25 септември 1533 г., в знак на благодарност той посещава с жена си и децата си Троицкия манастир, приема благословията на архимандрита, отдава се на пост и молитва заедно с поклонниците, стекли се от всички краища на Московското княжество. След това потегля на лов с кучетата си, пешите стрелци и конниците, въоръжени с вили. Той язди сред гората недалеч от Волоколамск, но усеща силни болки в левия хълбок: там зрее моравосин цирей и започва да гнои. Ужасно го боли, но не се отказва от хайката на другия ден. Завива му се свят. Отнасят го на носилка в село Колп. Елена е обезпокоена, повиква чичо си Михаил Глински и двама немски лекари — Теофил от Любек и Николай Луюеф. Те започват лечението с „руски церове“: лапи от брашно, мед и варен лук. Напразно. Гнойта блика в изобилие. Пренесен е във Волоколамск от болярите си, но чувства, че животът му си отива. Всеки път, когато сменят лапите, зловонното течение е по-обилно. Обърканите доктори предписват слабително, което влошава състоянието на болния. Василий настоява да го отведат в Москва, защото иска да умре в столицата си. Първият етап на пътуването е манастирът „Свети

Йосиф“, където полагат болния на легло в църквата. Докато дяконът чете молитви за изцелението му, Елена и децата, ловците, болярите, духовниците, придошлият народ, всички коленичат и ридаят. Отново поемат към Москва. Вали сняг. Шейната, в която лежи Василий, силно се друсва по неравния път. Тъй като той иска да влезе тайно в града, за да избегне зложелателното любопитство на чуждите посланици, хвърлят мост през река Москва, разбивайки все още тънкия лед. Шейната едва е поела по леката пасарела и нестабилната конструкция се срутва под тежестта на впряга. Конете падат във водата, но болярите прерязват каишите и успяват да задържат шейната и да я извлекат на брега. Най-сетне призори на 25 ноември 1533 г. Василий се озовава в покоите си в Кремъл. Той е толкова изтощен, че едва намира сили да благодари на Бога за успешното си завръщане. Снегът вали непрестанно и покрива църквите, двореца, дървените къщи. Вкочанявали от студ, невиждащи от снежните вихрушки, стражите крещат и едва удържат прииждащите посетители, заприличали на снежни призраци, които забързано се тълпят пред парадния вход. Всички царедворци вече знаят, че владетелят умира. Той е призовал князете Иван и Василий Шуйски, Михаил Захарин, Воронцов, Курбски, Глински, ковчежникът Шигона, второразредни боляри... Те са изпълнили vestibюла, и чакат мълчаливо в бледата светлина, която се процежда през прозорците от слюда. Най-сетне един слуга отваря вратите на спалнята. Пред леглото на агонизиращия горят свещи. Около него монаси шепнат молитви. Със сетни сили в присъствието на болярите Василий диктува последното си завещание. Той определя за свой наследник сина си Иван, който кара третата си годинка и докато стане петнайсет години го поставя под опеката на майка му Елена и на болярите. Тези разпореждания съвсем не задоволяват придворните, които не желаят да имат за владетел невръстно дете, а за регентка — чужденка с голямо и алчно семейство. Но те се прекланят с привидно уважение пред волята на умиращия. Отгатвайки недоволството им, Василий казва на Михаил Глински: „Макар че си чужденец по рождение, сред нас ти стана русин. Поверявам ти жена си и сина си.“

Тъй като раната гнои все по-силно и отделя зловонна миризма, Василий моли лекарите Люеф и Теофил да го измият с водка. Докато трае процедурата, ги пита: „Кажете ми откровено, можете ли да ме изцелите.“ Люеф не скрива, че е загубил всякаква надежда. „Е,

приятели, въздъхва Василий, чухте го, трябва да ви напусна.“ Митрополит Данаил е там със свещеника Алексеев, който носи Светите дарове. Със свръхчовешко усилие Василий се изправя, за да приеме светото причастие. Ляга и поръчва да повикат жена му и децата, за да ги благослови. После се обръща към болярите: „Служете на моя син, както служихте на мен. Направете всичко възможно той да царува над страната... Не изоставяйте Михаил Глински, защото е кръвно свързан със съпругата ми“. При тези думи Елена се разридава още по-силно. Тя надава пронизителни викове и удря главата си в пода. Отвеждат я насила с разкъсани дрехи и разпилени коси. След като тя излиза, Василий моли митрополит Данаил да го покалугери. За спасение душата си иска да бъде погребан не като всемогъщ монарх, а като най-скромен духовник. Брат му Андрей и Воронцов се възпротивяват на това желание, защото според тях е несъвместимо със сана му на велик московски княз. С вдървен език Василий настоява. Той целува края на завивката, кръсти се с немощна ръка и умолява с поглед иконата на Владимирската Богородица. Митрополит Данаил заповядва да му донесат черна качулка и се провиква: „Не, никой няма да ми отнеме душата му! Сребърният съд наистина е скъпоценен, но като се позлати става още по-скъп!“ Подхващат отново молитвите. Василий е подстриган. Монашеското му име е Варлаам. Поставят на гърдите му Евангелието. Той едва диша. Внезапно Шигона известява: „Свърши, монархът вече не е между живите!“ Малко по-късно ще заяви, че лицето на княза е било озарено, когато е предавал богу дух и че от зловонна раната му се превърнала в уханна. Митрополит Данаил измива тялото на покойника, избърсва го и го облича в монашески одежди. Когато ѝ съобщават, че князът е издъхнал, Елена загубва съзнание и според мълвата се свестява едва след два часа.

Полунощ е, 4 декември 1533 г., в Москва никой не спи. Народът чака по затрупаните в сняг улиците. Когато голямата камбана на Кремъл започва да бие на умряло, тълпата избухва в ридания и пада на колене. Тя оплаква един велик княз, който през двадесет и деветгодишното си управление бе съумял да подчини болярите, да победи кримските татари и да присъедини към провинциите и градовете, които е наследил, Псков, Рязан и отнетите от Литва земи. На другия ден в църквата „Свети Архангел Михаил“ митрополит Данаил произнася възхвала за покойника, „умел администратор, истински

водач, образ на божията доброта, образец на търпение и твърдост, баща на болярите и на народа“.

След като оплаква с потоци сълзи петдесетгодишния си мъж, Елена бодро се залавя с новите си задачи на владетелка. Обкръжава я регентски съвет, съставен от братята на покойния Юрий и Андрей и от двайсет изтъкнати боляри, сред които Белски, Шуйски, Оболенски, Воронцов, Захарин, Морозов. Съветът се ръководи от Михаил Глински, чичо на регентката, амбициозен и предприемчив старец, и от главния интендант Иван Оболенски-Телепньов, млад, красив и ограничен мъж, когото Елена е направила свой любовник. По тяхна препоръка тя изпраща извънредни посланици при император Карл V и при брат му Фердинанд — крал на Унгария и Бохемия, подновява приятелските връзки с Швеция, Молдова, Ливония, с хана на Астрахан и с някои ногайски принцове, продължава боевете срещу кримските татари, прониква в Литва, укрепва крепостната стена на Москва. През 1536 г. малкият Иван, едва шестгодишен, приема литовските посланици и надигайки се от трона си пита с тънко гласче: „Как е със здравето нашият брат крал Сигизмунд?“ След това им подава ръка да я целунат. Всички от свитата хвалят достолепното му държане и ясното му слово. Несъмнено това хлапе, високо колкото три педи има качества на владетел. Но според завещанието на баща си трябва да чака още дълго, докато поеме властта. А колко заговори предстоят дотогава!

Веднага след смъртта на Василий се изостря борбата между болярите, които са загрижени да си възвърнат правата, и регентката, която има намерение да управлява страната с по-твърда ръка от покойния княз. Страхувайки се, че въпреки положената клетва, двамата братя на мъжа ѝ — Юрий и Андрей, ще се опитат да се домогнат до короната, тя нарежда да ги арестуват под претекст за неподчинение. Първият е хвърлен в затвора и там умира от глад. Вторият е заловен в момент, когато се е опитвал да подстрекава към бунт, изпратен е в затвор и е отровен. Привържениците му са подложени на жестоки изтезания. Трийсетина от тях са обесени по пътя между Москва и Новгород. Жената на Андрей и сина ѝ са затворени в подземие. Михаил Глински, родният чичо на Елена, е снет от поста си и хвърлен в тъмница, защото се е осмелил да я смърми за връзката ѝ с Иван Оболенски-Телепньов. Други князе са удушени или заточени с най-неубедителни мотиви. Болярите са възмутени от насилието. „Само

Оболенски-Телепньов е всевластен, казва един от тях. Други, по-заслужили от него, са боляри само на думи. Никаква служба не ти се признава, ако не се харесаш на фаворита!“ В Кремъл, всекидневно се увеличава броят на тези, които желаят промяна. На 3 април 1538 г. Елена внезапно умира в страшни мъки. Посланиците не се съмняват, че е отровена. В двореца настъпва всеобщо облекчение под маската на покруса. В тази голяма политическа суматоха, никой не се занимава с малкия осемгодишен Иван, който току-що е загубил майка си.

[1] По това време Василий III има двама живи братя: Юрий (някои автори го наричат Георгий, роден в 1480 г.) и Андрей, роден в 1490 г. ↑

[2] Разположен на няколкостотин километра северно от Москва.

↑

ВТОРА ГЛАВА

ДЕТСТВОТО

Останал без баща и майка, Иван е объркан, няма към кого да се обърне; и двамата му чичовци Андрей и Юрий, са умрели в затвора. Истина е, че горделивата княгиня Елена, погълната от стремежите си за власт, никога не се е занимавала много със синовете си. Смъртта на тази отчуждена майка не дълбае голяма празнота в техния живот. И все пак Иван чувства, че му липсва топлота. Ето защо той насочва цялата си обич към своята скъпа бавачка Аграфена, сестра на фаворита Оболенски-Телепньов. Последният веднага след смъртта на Елена разбира, че положението му е сериозно застрашено. За болярите настъпва часът на разплатата. Пръв надига глава Василий Шуйски. Потомък на прочутия Александър Невски, както и великия княз Василий и наследника му Иван, той се гордее, че принадлежи към първия клон на фамилията, чиято последна издънка е княжеското семейство. Затова той желае не място, близко до трона, а самия трон. Първата му грижа е да отстрани от пътя си бившия фаворит Оболенски-Телепньов, който умира в тъмница, изтощен от глад и смазан от тежки вериги. Веднага след това нарежда да заловят сестрата на осъдения, бавачката Аграфена и да я изпратят в далечен манастир. Когато идват да арестуват нещастницата, Иван се вкопчва в полите ѝ, плаче, тропа с крака, умолява стражите да се смилят над жената, която няма никаква вина. Напразно. Изблъскват го и отвеждат единствената му покровителка. Няма да я види никога вече.

Останал сам с брат си, Иван се пита дали утре няма и той да бъде арестуван на свой ред. Но колкото и странно да изглежда, болярите, заети с разприте помежду си, считат, че е незначителен фактор. Безспорно те мислят, че непременно ще успеят да се отърват от него, когато приключат със своите лични съперничества. Първото решение на съвета на болярите е да освободят всички политически затворници, жертва на настроенията на регентката. Сред завърналите се са Иван Шуйски, брат на княз Василий Шуйски, и Иван Белски, потомък на

литовските князе Гедиминовичи, който също иска да вземе властта. Ето защо той не само не благодари на Василий Шуйски, че го е освободил, но бърза да го измести. И двамата съперници имат своите сигурни привърженици. Ту единият, ту другият налагат опеката си над сираците. В тази атмосфера на шпиониране, покушения и насилие, Иван си създава за света представата на хищно животно, което преследва с настървение плячката си и се наслаждава на нейните мъки. Всичко, което вижда и чува в този дворец, го учи на жестокост и коварство. Горко на слабите! Успехът оправдава всичко! Бог е на страната на отровата, примката и меча! Още съвсем млад, Иван обича кръвожадните игри. Наблюдава страданията, които възрастните налагат на себеподобните си и се готви да им подражава като измъчва животните. Това не е просто развлечение, а подготовка. Скубе перата на уловените птици, избожда им очите, изкормя ги с нож и с наслада проследява етапите на тяхната агония. Изправя се на крепостната стена завърта над главата си малки кученца и със сила ги хвърля в двора, за да гледа как се чупят краката им. Техният жален вой утолява смътната му жажда за разплата. Сякаш умъртвява ненавистните боляри. Той не може да им прости заради безредиците, в които затъва страната поради разприте им, както и заради презрението, с което се отнасят към младия си господар. Разбира се, когато има официална церемония, го обличат великолепно, ограждат го с царски блясък и престорена почит, но в останалите дни, същите тези хора се отнасят към него презрително като със син на слугиня. Без княжеския си калпак, мантията и украсения със скъпоценни камъни кафтан, той е отпращан в стаята си и търпи грубостите на същите тези хора, които само минути преди това са му се кланяли доземи. Двайсет години по-късно, той ще пише на княз Курбски:

„Когато майка ни Елена напусна земното царство и се пресели в Божието, брат ми Юрий и аз останахме кръгли сираци... Нашите поданици виждаха осъществени желанията си: те имаха империя без господар. Не си направиха труд да се погрижат за нас — техните господари, а се втурнаха да трупат богатства и почести, боричкайки се едни други... А с брат ми Юрий и с мен се

отнасяха като с чужденци и просяци. Колко лишения претърпяхме и за облекло, и за храна! Нямахме никаква свобода. Не ни възпитаваха както подобава да се възпитават деца. Спомням си, ние с брат ми се забавляваме с някаква детска игра, а княз Иван Шуйски се изтегнал на една пейка, опрял лакът на леглото на баща ни, вдигнал краката си на стол. Не ни обръща никакво внимание, нито като роднина, нито като властник, нито като слуга на господарите си. Та кой би могъл да изтърпи такова високомерие?... Много често дори не ни поднасяха ядене навреме! А какво да кажа за съкровището на баща ми, което ми се полагаше по право? Ограбиха го изцяло... Синовете на болярите го окрадоха, претопиха го, за да си направят златни и сребърни съдове: гравираха по тях имената на родителите си, сякаш са им дошли по наследство!“

Не само гневът и унижението подхранват омразата на Иван към болярите, а също и постоянният страх. Детето се бои, че ще го убият. Навсякъде вижда врагове, които го дебнат. Дали зад тази завеса не се крие наемен убиец с кама в ръката? Дали водата в тази кана не е отровна? Всеки ден той е свидетел на кавги, сбивания, убийства. Понякога му се струва, че смъртта му е само отложена, защото като по чудо са го забравили зверовете, които си оспорват империята му. Една нощ войниците преследват новия митрополит Йосиф и нахлуват чак в стаята на детето, където духовникът се е укрил. Замерят го с камъни, с храчки, разкъсват расото му. Йосиф моли за защита младия си господар, който се е изправил на леглото и трепери за собствения си живот, без да може да каже нито дума. Митрополит Йосиф ще бъде отведен от стражата и затворен в Белозерския манастир. Какво е престъплението му? Привърженик е на Иван Белски. А отскоро семейство Шуйски имат инициативата. Техните триста главорези превземат Кремъл, отвличат Иван Белски от дома му и го хвърлят в затвор. Близкият му довереник Мичурин е предаден на „болярските деца“^[1], които го одират жив. След това окървавеното тяло е завлечено до дръвника, където палачът му отсича главата. Точно в този момент

Василий Шуйски умира и оставя властта на брат си Иван. Последният е по-слабохарактерен и освобождава Иван Белски, който веднага подготвя бунт. Заловен, отвлечен и затворен наново, той е умъртвен в килията си. След което умира и Иван Шуйски, но от болест. Братовчед му Андрей Шуйски го замества начело на болярите. Междувременно Иван се е сприятелил с Фьодор Воронцов. Това е достатъчно на Андрей Шуйски, за да реши, че любимецът трябва да загине. При един бурен спор в присъствието на Иван и на митрополит Макарий, Андрей Шуйски и другарите му, побеснели от гняв, удрят Фьодор Воронцов в лицето, влачат го до двора на двореца и след като здравата го набиват, заповядват на стражите да го хвърлят в затвора. Иван и Макарий са ужасени, опитват се да се застъпят за нещастника. Но болярите не искат и да чуят и един от тях, Головин, разкъсва расото на свещеника в знак на презрение. Още един път Иван преглъща страха и отвращението си и мълчи с искрящ поглед и бледо чело. Тогава той е на тринайсет години.

Малко по-късно, след Коледните празници Иван кани болярите на пир. Постепенно натрупаната омраза към тях му дава сили да нанесе решителен удар. След месеци на несигурност, той най-последно има чувството, че княжеският му произход го поставя под закрилата на Небето. Неговата ръка, макар и още слаба, се подкрепя от ръката на Бога. Застанал пред брадатите си пияни гости, той им говори с твърд глас. Обвинява ги, че са злоупотребили с младостта му, че са се отдали на грабеж, че са изпълнявали незаконно смъртни присъди. Сред тях, казва той, има много виновни, но той ще се задоволи да убие за назидание, най-големия престъпник, княз Андрей Шуйски. Изрича тези думи, но изпитва смъртен ужас от дързостта си. Дали стражите ще му се подчинят? Няма ли болярите да се възползват от случая, за да го заловят и разкъсат на парчета? Изиграл е своя коз. Чака със свито сърце и чудото става. Гостите около масата, стъписани от тази проява на властност, не помръдват. Изведнъж се оказва, че имат господар. Господар, едва излязъл от детството. Стражите хващат Андрей Шуйски и го предават на войниците, които го хвърлят на ловните кучета и те го разкъсват жив напред улицата.

Но този прилив на воля у Иван заглъхва. Така или иначе, той още не е на възраст да управлява самостоятелно. След смъртта на Шуйски, Глински са отново в силата си — те убиват или заточават няколко свои

противници, отрязват езика на болярина Бутурлин, обвинен, че е говорил обидни думи. Но скоро са прогонени от Белски, които на свой ред пак отстъпват пред Шуйски. В крайна сметка и Шуйски са изненадани и разгромени от последните усилия на Глински. В това пъклено хоро, едни и същи семейства се наследяват едно друго, водени от еднакви амбиции. Когато един от подстрекателите пада, замесва го неговият брат, чичо, син, племенник, братовчед. Но всички глави не могат да се отсекаят едновременно. По-късно Иван ще признае при откриването на събора Стоглав:

„Нашите боляри управляваха страната според прищевките си, защото никой не се противопоставяше на тяхната власт... Аз пораснах... От хората, които ме заобикаляха научих как да измъчвам и как да хитрувам като тях.“

На петнадесет години Иван страстно обича лова на мечки, вълци и бели лисици. Той обикаля горите, придружаван от болярски синове, преследва дивите животни или пък със сокол в ръка лови диви лебеди. След това, възбудена от язденето, веселата тайфа напада селата, бие селяните, насилва момичета в плевниците, пие и яде до пръсване. Макар че участва в тези дивашки походи, Иван противно на другите, запазва и в разврата хладния си разум. Той наблюдава как те измъчват мъжиците и търговците, радва се на гледката на изнасилените жени, вдъхва с наслада мириса на вино, на пот и кръв, но и в разгара на оргията никога не губи чувството за изключителното си достойнство. Ако се напива, ако прелъстява жени, то Бог се напива и прелъстява чрез него. Докато брат му Юрий, истински полуидиот, не се интересува от нищо друго, освен от игрите и храната, Иван, след като е мародерствал, обича вечер да потъне в четене на книги. На светлината на свещите, той мечтае над страниците на Библията, на житията на светците, над тълкуванията и напътствията на Йоан Златоуст, над хрониките на монах Нестор. В ума му пророчествата за Апокалипсиса се сливат със старите славянски легенди. Митрополит Макарий му помага да се запознае с богословието и историята. Благодарение на него Иван изучава историята на Московското княжество и тайнствата

на вярата. Чувства едновременно, че пуска дълбоки корени и че се възвисява. Той е ненаситен, допълва знанията си като разпитва секретарите в канцеларията, чуждите посланици, майсторите, които работят в двореца. Черпейки отвсякъде по нещо той се образова в случайни срещи без определена насока, а разнородните му познания се преплитат в главата му. Иван е самоук и не умее да влага знанията си и да ги използва целенасочено като познавач. Четенето го тласка към писане. Изпитва истинска страст към боравенето с руския език. Пищни фрази се въртят в главата му. Записва ги на книга за собствено удоволствие. По-късно ще ги предостави на целия свят. Обича и ораторското изкуство. Когато взима думата, има чувството, че пее. Собственият му глас го опиянява. Витиевати фрази в библейски стил се леят от устата му. Той е многословен, патетичен и екзалтиран по модата на своето време.

За да опознае по-добре страната си, която още не може да управлява, той я кръстосва нашир и надлъж. Ето го във Владимир, Можайск, Ржев, Твер, Новгород, Ростов, Ярославл. При тези пътувания, той разбира се ловува, но и проявява неистова набожност. Няма манастир, който да не е посетил по пътя си, няма значителен свещеник, от когото да не е поискал благословия. След като е пирувал със спътниците си, той може да стои прав цели пет часа и да слуша литургия с душа, изпълнена със сладко блаженство. От непрекъснатите поклони пред иконите му е останал белег на челото.

А народът, потискан от болярите напразно се опитва да привлече вниманието на младия си владетел. Иван не желае да си даде сметка за мизерията в провинциите, през които минава. Не го интересува, че пътуванията му струват скъпо на градовете, в които отсяда. Във всеки град той иска да се устройват пирове и да получава дарове. Ако някои смелчаци дръзнат да му връчат жалба, приближените му веднага я прибират. Истинско щастие е, ако авторите не биват незабавно наказани! Единствената надежда на обикновените хора е, че с годините неопитният юноша ще улегне и ще разбере задълженията на монарха към своите поданици.

Но засега дори външните събития не смущават неговото главозамайване — потънал е във високомерие, насилия, лицемерие и набожност. В Кремъл болярите са заети с братоубийствени борби и не

успяват да спрат набезите на татарите от Казан и Крим. Един хронист от онова време разказва следното за тези нашествия в руската земя:

„Клетите беззащитни жители бяха принудени да се крият в горите или в пещерите, а местата, където някога имаше села, са обрасли с храсталаци. Неверниците живееха сред руините на опожарените манастири, спяха в църквите, пиеха в светите съдове, изтръгваха украсата на светите икони, за да направят от тях накити за жените си, пълнеха ботушите на монасите с пепел и нажежени въглени и ги принуждаваха, въпреки болката, да танцуват пред тях. Изнасилваха младите калугерки, избойждаха очите, режеха носовете и ушите, ръцете и краката на тези, които не вземаха в плен. Но от всичко най-ужасно бе, че много християни приеха тяхната вяра... Това, което пиша не съм го чул от други, а съм го видял със собствените си очи и никога няма да го забравя^[2].“

Отзовавайки се на призива на своя владетел, русите в крайна сметка с голяма мъка отблъскват татарите от Ока, а после и от Волга. Опасността изглежда временно избегната. Иван по това време е шестнайсетгодишен и се присъединява към армията, разквартирувана в Коломна. Но вече от дълго време врагът не се показва. Превърнатият в княжески двор военен лагер става сцена на интриги. Един ден, когато Иван е на лов в околностите на града, вижда петдесетина стрелци от Новгород, които идват да му поднесат жалба. Те искат да се оплачат от оскърбленията, които им се нанасят. Иван отказва да ги изслуша и заповядва на болярите си да ги избият. Стрелците се отбраняват, но са пронизани от стрелите на нападателите и се строполяват един върху друг. Напразно обясняват на Иван, че става дума за недоразумение — той е убеден, че е жертва на опит за покушение и веднага посочва подбудителите: Иван Кубенски, Фьодор Воронцов — освободеният от затвора бивш фаворит и брат му Василий. Без да им остави време да се оправдаят, той нарежда да им отсекаат главите пред очите на свитата му. Три пъти бравурата се стоваря и блика кръв. Лицето на Иван не трепва. Никой в неговото обкръжение не смее да протестира. Това

потресаващо мълчание затвърждава самочувствието му за неговото непогрешимо правосъдие и свещена власт.

[1] Болярски деца (дети боярские) се нарича съсловие, съставено от служители на болярите. — Б.пр. ↑

[2] Цитирано от Карамзин: История на Руската империя. ↑

ТРЕТА ГЛАВА

ЦАР ИВАН IV

С всяка изминала година Иван все по-ясно осъзнава докъде се простира неговата империя. Освободено от игото на татарите, княжеството, на което той е велик княз, включва земите от Северна Волга до Днепър и от Арктическият океан до Дон. Отвъд границите на тази все още малка Русия остават тайнствените степи на Сибир, непокорните области по Волга, Астрахан и Крим, Западна Украйна, великото княжество Литва, крайбрежните балтийски страни. Към тези земи Иван хвърля алчни погледи. Неговите предци са превърнали Русия в могъща държава, като са присъединявали под своя флаг всички малки княжества около Москва. Сега на него се пада да довърши бащиното дело като разшири границите на Русия и подчини окончателно болярите.

Отскоро Москва значително се е разраснала. Вече наброява четиринадесет хиляди и петстотин къщи. В центъра на столицата се издига свещената крепост Кремъл. Нейните назъбени крепостни стени пазят църкви, чиито позлатени кубета във форма на луковици блестят на слънцето, княжески замъци и дворци с изумителна украса, дело на гения на няколко италиански архитекти. Наоколо се простира градът с дървени постройки, кичести градини и широки улици, които и най-малкият порой превръща в кални реки. Къщурките на занаятчиите се намират в съседство с богатите жилища на големците, а чудодейните параклиси — с баните. Всички руси, независимо от общественото им положение, ходят един път седмично там да се запарват. На големия площад пред Кремъл между дюкянчетата става шумен пъстроцветен панаир. Фокусници, мечкари и слепи музиканти привличат зяпачите, а те на свой ред привличат джебчиите. Трупат се около продавачите на блини и квас. Сред песните и смеховете избухват и свади. Понякога се стига до ръкопашен бой и тогава стражите грубо се намесват.

На *Лобное место* писарите гръмогласно известяват наредбите на управниците. Никой не ги слуша. Малко по-далеч палачът налага

някой дребен злосторник с камшик. Безчувствени към виковете на измъчваните, пияниците изтрезняват, легнали на голата земя сред тълпата. Минувачите ги прескачат и продължават пътя си, като избягват купчините фъшкии.

През нощта всички входи към Кремъл са преградени с бодливи бариери. Крепостните стени са настръхнали от дулата на топовете. Многобройна стража бди за сигурността на великия княз, който живее там. Също там заседава Думата, болярският съвет. В ниските сводести зали с дебели колони всичко е в червено и златно. Златото блести и по неизброимите икони, които красят църквите, спалните и приемните, както и по дрехите на болярите и съдовете, с които си служат в безкрайните пиршества. Болярите от обкръжението на великия княз са потомци на дворянски родове, получили имения от владетеля и са не по-малко известни от господаря си, откъдето идва и нежеланието им да бъдат управлявани от него. Останалата част от населението се състои от висши служители, търговци, работници и най-вече селяни, чието главно задължение е да изхранват армията. По принцип няма крепостничество. Ако обработват земя, която им принадлежи или принадлежи на трето лице, селяните са господари на собствената си личност и на труда си. Но и в единия и в другия случай те са претоварени с данъци. „Истинските роби“, военнопленници, хора лишени от свобода със съдебно решение или по силата на договор с някой собственик, са относително малко. В тази социална йерархия привилегировано място заемат търговците. Някои от тях натрупват огромен капитал с дръзки сделки. Те не познават Западна Европа и предпочитат да търгуват с Централна Азия и с Далечния изток. Панаирът в Нижни-Новгород посреща чуждестранни купувачи. Руските кервани стигат дори до Пекин. Но най-големите богатства на Русия са в ръцете на Църквата. Огромните владения на духовенството са освободени от данъци. Повече от сто хиляди селяни работят в манастирските земи. Към добивите от земята монасите прибират и приходите от изделията на манифактурата, която покровителстват, от таксите, които събират, от даренията, които се сипят от всички краища. Притиснат от една страна от Църквата, а от друга — от държавата, руският народ като цяло е беден, задлъжнял, поробен. Той е изключително набожен, но неговата вяра се отъждествява с ритуала. Строгото спазване на обредите не се диктува от дълбокото убеждение.

За обикновения човек е по-тежко престъпление да не се прекръсти пред иконата, отколкото да открадне от ближния си. Месо се яде три пъти седмично, а сексуалните отношения са забранени в празничните дни и по време на постите. Църквата счита жената за главен пратеник на дявола. Колкото по-красива е тя, толкова по-голямо зло носи. За да се избавят от това зло, я затварят в *терем*. Прозорците на терема са от волски мехур и гледат към вътрешен двор. Нито един мъж, освен съпруга няма достъп до жената. Нищо не ѝ липсва, освен най-важното: погледа на другите към нея и нейния поглед към другите. Заобиколена е от орляк прислужници. Тя се появява пред гостите на мъжа си само в най-тържествените случаи. Нейният живот е посветен на грижата за господаря-съпруг, молитви и тълкуване на сънища. В по-скромните семейства това очевидно не се спазва строго. Но в случая жената печели свобода, а губи уважение. Тя става първа от всички в къщата и върши цялата домакинска работа до пълна изнемога. „Животът на руските жени е злочест, пише Херберщайн, посланик на Свещената империя, защото мъжете смятат за почтена само тази жена, която живее затворена в къщата си и те я следят така зорко, че тя никога не излиза.“ Забранено ѝ е дори да побъбри с някоя съседка. Но врачките умеят да отворят всички врати. Цялата страна е пропита от суеверие. Във всички класи на обществото се смесват християнство и езичество. И най-незначителните житейски събития приемат пророчески смисъл. Ако ви бучат ушите — някой злослови срещу вас, ако ви сърбят пръстите — пише ви се пътуване, ако патиците кряска — ще има пожар. Бременните жени дават парче хляб на мечките на скитащите мечкари, за да познаят по ръмженето дали ще родят момиче или момче. Загребват пръст изпод краката на човека, когото искат смъртно да прокълнат, и я хвърлят символично в огъня. В съботата преди Петдесетница танцуват на гробищата. На Велики четвъртък, запалват слама, за да викат духовете на мъртвите. Всичко това обаче не пречи църквите да бъдат пълни с множество, което дълбоко се кланя и широко се кръсти.

На великолепието на православната литургия съответства великолепието на облеклото на черкуващите се големци. Когато излизат в преддверието на църквата те блестят не по-малко от свещениците. На главата си носят заострена шапка в персийски стил, украсена с кожа от черна лисица. Облечени са в няколко цветни богато

бродирани ризи, една върху друга, дълги до коленете. Отгоре тесен и дълъг кафтан от златотъкано сукно покрива всичко и стига до глезените. Много ниско под пъпа е вързан подчертаващ гордата изпъкналост на корема пояс, в който са пъхнати кама и лъжица. И най-сетне една още по-дълга копринена дреха обточена с кожа завършва целия ансамбъл, който при всяка крачка разкрива ботуши от марокен, везани с перли.

Жените са още по-навлечени: те носят една върху друга необикновена комбинация от рокли от златотъкано сукно или коприна, едни широки, други тесни, украсени със скъпоценни камъни и подплатени с кожа. Косите са прибрани в боне от фина батиста, завързано под брадичката; шията, ушите и китките са отрупани с накити, а високите обувки от кожа в ярък цвят са украсени с перли. Тромави и сковани, те са като същински ракли и едва се движат под претрупаната премяна. Широките дрехи придават още по-голям обем на едрото телосложение на хората от тази раса. Всички западни пътешественици са на мнение, че русинът има корем, а рускинята е дебела, защото яде твърде питателна храна и малко се движи. Руската кухня е много разнообразна, тежка и силно подправена^[1]; употребява се чесън, лук и конопено масло. На богаташката трапеза се поднасят печени меса, пилета с лимон, шчи, тестени произведения — пирог с ориз или риба, пирожки с яйца, блини със сметана, каша (от булгур или просо), кисел (сок от клюква, сгъстен с картофено нишесте и подсладен), десерти с джинджифил и мед... В постните дни се яде есетра, щука, съомга, пирожки с риба и хайвер. Пие се квас, унгарско вино, медовина и водка. Пиянството се шири сред всички слоеве на обществото. Един истински мъж трябва да умее да се налива, като пробита бъчва. Спазва се следобедният сън. Дори търговците затварят магазините, за да си подремнат след ядене. Мъжът носи брада, символ на мъжката сила и на привилегированото му положение в очите на Господа, който също е с брада. Жената си покрива лицето с дебел слой белило и червило, не за да прелъстява, а за да скрие от свян кожата си, която постоянно тласка към грях.

Много от рано жените привличат Иван. Но след като е опитал прелестите на веселите слугини и ужасените селянки, той мечтае за по-изтънчени развлечения. Мисълта за брак го развеселява. Скоро ще навърши седемнайсет години. Висок и слаб, с орлов нос и с лице

удължено от кестеняво червеникава брада, той впечатлява своите събеседници с малките си сини, пронизващи и дълбоко хлътнали очи. Дълги кестеняви коси сресани на път падат от двете страни на лицето му, а са подстригани късо на тила. От време на време минава тръпка по твърдите черти на лицето му. Шушука се, че пие много и че алкохолът съсипва нервите му, и без това разклатени от нещастното му детство, прекарано в постоянен страх.

През декември 1546 г. той повиква своя учител по богословие митрополит Макарий и му съобщава, че иска да се ожени. Свещеникът е доволен от почтените намерения след толкова време прекарано в разврат. Но се съмнява, че чуждестранна принцеса ще се съгласи да дойде в страна, където от десет години цари насилие. Той мъдро съветва Иван да не прави опит да се свърже с някой европейски двор, от който би получил груб отказ, а да си потърси руска невеста, като свика според традицията всички девойки от висшите и нисшите благородни семейства, за да избере най-достойната. Това предложение очарова Иван, който за момента няма никакви предпочитания и решава веднага да пристъпи към действие. По негова заповед митрополитът извиква на църковна служба всички боляри, включително и тези, които наскоро са изпаднали в немилост. Всички се стичат, предчувствайки, че става нещо важно. След като отслужва една по-тържествена от обикновена литургия, Макарий събира цялото дворянство в дворцовата зала за приеми, където Иван вече е седнал на трона си. Когато дворяните застават пред него, великият княз става и се обръща към митрополита със следните думи:

„Уповавайки се на Божието милосърдие и на покровителството на светците, закрилници на Русия и с твоята благословия, Отче, реших да си избира съпруга. Отначало мислех да си потърся невеста от чужбина. Но след като разсъдих зряло се отказах от това намерение. Аз останах без родители от най-ранно детство, израснах като сирак и е възможно моят характер да не схожда с характера на една чужденка. Та може ли такъв съюз да бъде щастлив? Ето защо искам да си намеря съпруга в Русия, по волята на Бога и с вашата благословия, отче!“

Митрополитът, който вероятно е знаел съдържанието на това слово, преди да бъде произнесено, му отговаря кротко и ведро: „Княже, самият Бог навярно ти е внушил едно толкова благоприятно за народа ти намерение. Благославям го от името на небесния ни Отец.“ Болярите, „разчувствани до сълзи“ според хрониста, приветстват господаря си и се целуват. Доволни са, че Иван е решил да се ожени за руския. Националната им гордост е приятно поласкана. Освен това всеки от тях има дъщеря, племенница или братовчедка, която с малко късмет би могла да привлече вниманието на княза, а това би облагодетелствало цялото семейство. Всеки присъстващ вече тъче мислено златните нишки на брачния блян. Те се готвят да се разотидат, за да известят голямата новина на семействата си, но Иван ги спира с един жест. Той не е казал всичко. Друга мечта изпълва сърцето му: преди да се ожени, иска да бъде коронясан за цар. Той известява тази идея с висок и ясен глас. Болярите си разменят учудени погледи: велик княз или цар, каква е разликата? За Иван тя съществува и той дълго е обмислял този въпрос. Светите книги, преведени на старославянски, назовават така царете на Юдея, Вавилон и Асирия и дори римските императори. В тях пише за „цар Давид“, „цар Аусериус“, „цар Юлий Цезар“, „цар Август“. За Иван титлата „цар“ е окичена с престижа на Библията, на Римската империя, на Византия. Този, който я носи, е наследник на античния Рим и на Новия византийски Рим. Той е глава на Третия Рим, чието могъщество трябва да надмине могъществото на другите два. Благодарение на него, Иван, и на наследниците му, Москва ще измести Константинопол, Московското княжество ще стане „шестата империя“, за която се говори в Апокалипсиса. Впрочем, според едно родословно дърво набързо скалъпено за нуждите на делото, Иван е пряк потомък на римския император Август. Според тази легенда Август разделил света между най-близките си роднини и дал на брат си Прус (или Прусус) земите в поречието на Висла и Неман. Следователно Рюрик, праотецът на московската династия, бил естествен наследник на Прус, брата на основателя на Римската империя. И така руската владетелска традиция не е прекъсвана още от началото на християнската ера. Това старшинство ще осигури на новия цар неоспоримо предимство пред другите европейски царе и принцове. Потеклото му доказва, че е най-великият от великите. В утрешния свят по божията воля всичко ще се подчини на Москва. И

именно той, цар Иван IV, ще положи началото на това обширно движение за славянска хегемония. Последното той не каза, защото аудиторията му няма да може да го разбере. Но Макарий знае за тази имперска мечта и я одобрява. След кратко колебание, болярите приветстват и второто начинание на младия си господар. Важното е не, че иска да стане цар, а че иска да си избере съпруга измежду техните девизи.

Церемонията по коронацията се извършва на 16 януари 1547 г. в Москва. Предвождан от изповедника си, който държи в едната си ръка разпятие, а с другата ръси присъстващите със светена вода, Иван излиза от двореца и под звъна на камбаните се отправя към Успенския събор. Следват го брат му Юрий и царедворците, които си съперничат по пищност на облеклото. Река от брокат, злато и скъпоценни камъни се излива в храма и бавно върви към митрополит Макарий, архиепископи, епископи и молеци се. Невидим хор пее прочувствено и гръмогласно: „Многая лета, многая лета!“ Митрополитът благославя владетеля и го повежда към подиум с дванадесет стъпала, на който са поставени две кресла, покрити със златотъкано сукно. Иван и митрополитът сядат един до друг. Царските атрибути са поставени на стойка пред подиума. Митрополитът още веднъж благославя монарха, поставя на главата му короната — или по-скоро шапката на Мономах^[2] — и му подава скиптъра и глобуса, молейки на глас Всевишния да даде на „този нов Давид“ силата на Светия Дух. „Дай му дълъг живот, продължава той. Постави го на трона на справедливостта, укрепи ръката му и постави под властта му всички варварски народи.“ Пред поданиците си Иван е наречен „Свещен цар, коронясан от Бога, самодържец всерусийски“. В края на церемонията свещениците продължават да пеят:

„Многая лета на благородния, добрия, почтения,
богоугодния велик княз на Владимир и Москва, цар и
всерусийски самодържец!“

След като приема поздравленията на духовенството и на сановниците, Иван присъства на литургията. Службата продължава четири часа. Но младият цар не изпитва никаква умора. Напротив,

блясъкът на коронацията още повече го въодушевява. Той вече се чувства неуязвим както от страна на болярите и народа така и свише (Бог го е ръкоположил). Преди неговата коронация в Русия е имало само още една, и то на Димитрий, внука на Иван III, който въобще не е царувал^[3]. За организирането на тези изключителни тържества, придворните са преровили архивите и възпроизвели всички детайли на древновизантийския ритуал. Най-сетне Иван поема пътя към двореца по килим от кадифе и дамаска. Зад него върви брат му Юрий, който от време на време хвърля над главата на новокоронования владетел златни монети. Взема ги от съд, носен от Михаил Глински. При преминаването им народът пада мълчаливо на колене и се кръсти. Когато процесията се оттегля, простолюдието се втурва шумно в църквата и разкъсва покривалото на трона, защото всеки иска да отнесе спомен от този тържествен ден.

С пристигането си в двореца Иван изпраща на Йоасаф, гръцкия патриарх в Константинопол, писмо, с което го моли да благослови коронацията му. Тази скъпо платена инвестиция, ще закъснее доста време. Едва в 1561 г. патриархът ще я даде, след като получи трикратния размер на уговорената сума. Хартата, която утвърждава Иван като цар е подписана от трийсет и шест гръцки митрополити и епископи. Но сред тях само два подписа са автентични, този на Йоасаф и на неговия викарий: другите са подправени от писаря Фанар, натоварен да състави документа.

Впрочем за Иван отговорът на патриарх Йоасаф е само една формалност. Благословията на митрополит Макарий му стига, за да се счита занапред като пазител на Божията воля. По време на коронацията висшето духовенство е поздравило в негово лице господаря на всичко, което диша на руска земя и радателя за истинската вяра. В сравнение със Свещената римска империя на Карл V, с Франция на Анри II, и Англия на Хенри VIII, всички тези страни, които се отварят за протестантското влияние, той се явява като главен защитник на православната вяра. Москва става духовна столица на Гръцката църква, чиято свобода е застрашена от турците в Константинопол.

Сега вече трябва да помисли за брака и да събере възможно най-големия брой кандидатки. От Москва към всички краища на страната потеглят пратеници, които носят следното писмо:

„От името на Иван Василиевич, всерусийски велик княз. Аз натоварих моите съгледвачи да огледат всички госпожици, ваши дъщери, които са за Нас годеници... Тези, които укрят дъщерите си и не ги доведат при Нашите боляри, ще си навлекат голяма немилост и страшно наказание. Разпространете писмото ми, без да го задържате нито час в ръцете си.“

В главния град на всяка област, доверените царски лица извършват първоначален подбор, след който най-привлекателните според тях девойки са отправени в Москва. Идват около хиляда. Твърде много! Правят нова селекция. Избраните девици, след обстоен преглед, извършен от възрастни дами, са настанени по дванадесет в стая в една съседна на двореца къща. Царят многократно ги посещава и при всяка сгледа разменя по няколко думи с тях. В уречения за церемонията ден, бъдещите невесты стават в ранни зори и изкъпани, излъскани, вчесани, напудрени, облечени с най-красивите си рокли, се представят една след друга пред владетеля. Той седи на своя трон, а те правят дълбок реверанс и боязливо дебнат искрица желание в погледа на господаря. Тържествен и строг Иван не издава никакви чувства. Но в края на церемонията се изправя и приближава без колебание към Анастасия Романовна Захарина-Юриева и ѝ подава кърпичка, извезана със злато и сребро и обсипана с перли. Щастливата избраница пламва от щастие, а нейните нещастни съпернички преглъщат сълзите си. Не им остава нищо друго, освен да се приберат у дома, отнасяйки разочарование, злопаметност и ревност.

Анастасия Романовна е от старо благородническо семейство, чиито предци са напуснали Прусия, за да се установят в Русия през XIV в.^[4] За щастие нейните близки не са компрометирани в интригите на Шуйски и Белски. Но нито произходът на девойката, нито политическата невинност на нейните роднини са ръководели избора на царя. От пръв поглед той е забелязал необикновената ѝ красота, а като я заговорил, е успял да оцени нейния ум, кротост, скромност и набожност. Смятайки, че се жени, за да изпълни една династическа необходимост, Иван неочаквано се оказва влюбен в девойката, която му е направила впечатление. За него това чувство е ново и той е

учуден. Със спечелената нежност, няма ли да загуби своя авторитет? Той шеговито нарича Анастасия „моята кобилка“.

Бракът е сключен на 3 февруари 1547 г. в Успенския събор. Церемонията е досущ еднаква, като тази на баща му и майка му преди двайсет и една години. Всичко се повтаря — песни, молитви, свещи обвити в кожи от черна златка, ръсене на младоженците с хмел. След благословията, митрополит Макарий се обръща с поучителен тон към съпрузите:

„Ето че сте свързани завинаги от тайнствата на Светата Църква. Поклонете се пред Всевишния и живеете в добродетел най-вече в любов към истината и добротата. Царю, обичайте и почитайте жена си. А вие, царице, като истинска християнка, подчинявайте се на съпруга си, защото както Светото разпятие представлява главата на църквата, така и мъжът е глава на жената.“

След църковната служба царската двойка се появява пред народа, който я приветства. Царицата собственоръчно раздава милостиня на многобройните просяци, които се просват на земята пред нея. Младият княз Юрий Глински приготвя брачното ложе. Той подрежда традиционните снопове жито и придружава Иван в банята. Най-сетне младоженците, преяли от обилната гощавка, оглушали от овациите на болярите и изморени от продължителното стоене на крака в църквата се озовават в спалнята, едва осветена от запалените пред иконите кандила. Както изисква обичая, началникът на конюшните княз Михаил Глински прекарва нощта на кон с меч в ръката под прозорците на царя, за да пази покоя на владетеля.

[1] Повечето ястия, употребявани през XVI в. все още са на почит в тази страна. Руската кухня е една от най-консервативните в Европа. ↑

[2] Прякор на Владимир II, велик княз на Москва (1053–1125). ↑

[3] Трябва да се посочи и коронацията на Владимир II в 1113 г., извършена от архиепископа Неофит, но „лично“. ↑

[4] Династията Романов, произлизаща от това семейство, ще вземе властта в 1613 г. ↑

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

НЯКОЛКО РЕФОРМИ

След сватбата на царя простолюдието и болярите празнуват поотделно с много шум и дълги запивки до началото на постите. След това звънът на хиляди камбани призовава вярващите към пост и молитва, веселбите спират изведнъж и градът потъва в сивота. Иван и жена му се обличат като обикновени поклонници и потеглят пеша в снега към Троицкия манастир. Там те прекарват първата седмица на постите, тримирият, причестяват се всеки ден и се покланят на гроба на Свети Сергей Чудотворец. Анастасия е толкова набожна колкото и мъжа ѝ, но нейното религиозно чувство се изразява в милосърдие и снизходителност, докато мистицизмът на Иван ни най-малко не предполага човеколюбив. Младата жена е възпитана скромно от овдовялата си майка, живее като равна със себеподобните си и се старае да съчувства на техните страдания. Иван се чувства толкова високопоставен, че най-близкият му съсед не е човек, а самият Бог. Някъде долу гъмжи мравуняк, който той може да смаже с крак без никакво угризение. За царя е важно не какво мислят тези насекоми, а какво мисли Небесният Отец. А Небесният Отец многократно му е показвал, че на руския владетел му е позволена всякаква разюзданост. Опиянен от своята неограничена власт, Иван пренебрегва административните дела и мисли само за радостите на лова, пиянството и любовта. Едва завърнал се след поклонничеството до Троицкия манастир, той изпитва истинско удоволствие да смае обкръжението си с безумни прищевки. За него няма нищо по-забавно от това да вземе решение за несправедливо наказание или за незаслужена награда. Избира си фаворит само за няколко дни и се наслаждава на отчаянието на този, когото е отдалечил от себе си и е конфискувал имотите му. Колкото присъдите му са по-произволни, смята той, толкова повече те утвърждават неговата независимост. Той смесва власт и всемогъщество, сила на характера и жестокост. А колкото до всекидневната политика, нека другите се занимават с нея!

Глински са свикнали да го вършат. Именно те ръководят държавата от името на царя. Отрупани с почести и богатства, те потискат народа, търгуват безсрамно и с най-незначителните си застъпничества, наказват безмилостно всички, които се оплакват. Царят се нуждае от тях за мръсната, всекидневна работа и им е благодарен, че я вършат, въпреки че междувременно си пълнят джобовете. Но простолюдието и мнозинството от болярите изпитват мълчалива омраза към тези закриляни от Иван потисници. За цялата нация Глински са символ на тирания, непочтеност и порок. Жителите на Псков решават да изразят лично пред царя отчаянието си и изпращат делегация от седемдесет първенци, които да се оплачат от губернатора — княз Турунтай-Пронски, фаворит на Глински. Псков наскоро е присъединен към Московското княжество^[1] и гражданите му се решават на тази смела постъпка, защото все още не познават добре характера на своя владетел. Те са разбрали, че за момента той живее в къщата си в Остров, недалеч от Москва и отиват при него на 3 юни 1547 г. както се отива при баща. Разярен, че го обезпокояват за дреболии, Иван нагрубява пратениците, заповядва да им вържат ръцете на гърба, излива на главите им горещ спирт и със свещ подпалва косите и брадите им. След това заповядва да ги разсъблекат и да ги проснат голи на земята. Докато измисля някакво ново мъчение, пристига вестonosец от Москва, който му съобщава, че голямата камбана в Кремъл е паднала без видима причина и че халките ѝ са се счутили от удара. Царят е поразен и се пита дали това не е някаква зла прокоба. Той забравя хората от Псков, нарежда да му доведат кон и незабавно потегля за столицата. Развързват жертвите, те моментално хукват и благославят съдбовната камбана, която им е спасила живота.

В Москва царят преживява тревожни дни. Злополуката с камбаната не е първата, която смуцава духа му. На 12 април 1547 г. огънят е опожарил много къщи, църкви и няколко магазина в централния квартал „Китай-город“. След една седмица втори пожар унищожавя всички улици на другия бряг на р. Яуза, където живеят грънчарите и кожарите. А ето че и на 20 юни в града отново лумват пламъци. Раздухвани от нечувано силна буря, те обхващат дървените постройки, които рухват в снопове искри, прехвърлят се над назъбените кремълски стени, щурмуват покривите на църквите и дворците. Във фурията на пламъците отеква грохот на експлозии.

Оръжейните складове се взривяват един след друг. Нажеженото желязо червене в тази пещ, от топлината медта се топи. В каменните църкви пламъците обгарят фреските, повреждат иконите, изпепеляват мощите. Небето се е превърнало в свод от пурпурен дим, разкъсван от искрометни светкавици. В Успенския събор старият и полузадушен митрополит Макарий отчаяно се моли. Свещениците го умоляват да бяга заедно с тях. Всички са изправени пред стена, издигната над пропаст. Въпреки протестите му, го принуждават да се спусне по въже с навързани възли. Малко преди да стъпи на земята, той изпуска въжето, пада и се наранява. Откарват го в безсъзнание в съседен манастир. От всички страни обезумели от ужас и разплакани хора се лутат, тичат и се блъскат; объркани са и не знаят какво да правят, за да спрат бедствието. Градът не разполага с никакви средства за борба против пожара. Могат да се надяват само на Божието милосърдие. Жени търсят децата си и вят от отчаяние. Старци ридаят и се кръстят пред останките от къщите си. Овъглени силуети преминават стенойки, хора пламтят като факли. За да избягат от пламъците, някои се хвърлят в реката. Кравите и конете умират задушени в оборите и конюшните. Кучетата жално скимтят край труповете. В градище вече няма дървета, а черни скелети, по които тук-там проблясват огнени езичета. Горещи сажди хвърчат във въздуха.

Още от началото на пожара царят, царицата и свитата са избягали в село Воробьово, над Москва^[2]. Оттам Иван наблюдава огнената стихия и хладно преценява щетите.

Докато ужасената Анастасия се моли непрестанно, той на всеки час се осведомява от вестоносците за хода на бедствието. Куполът на Успенския събор, дворците на царя и на митрополита, два манастира, няколко църкви с всичките им богатства, домовете на сановниците, арсеналите, хазната вече са обхванати от пламъците. Говори се за хиляда и седемстотин жертви, „без да се броят децата“.

Привечер най-сетне вятърът утихва. Посред нощ пожарът угасва, вече няма какво да го подклажда. Но в тази потънала в сажди пустош блещукат застрашителни светлини. На другия ден гражданите с почернели лица и опърлени коси се връщат при развалините и търсят в пепелта обезобразените си мъртъвци и останките от своето имущество. От време на време тези трагични вехтошари се навеждат, изправят се, надават жални викове като „виковете на дивите животни“,

казва хронистът. Сред тълпата от хора, ровещи в руините се разпространяват налудничави слухове. Говори се, че пожарът в Москва не е случаен, а причинен от магия. „Глински, Глински!“ Само те са виновни. Според най-осведомените, старата княгиня Ана, майката на Юрий и Михаил Глински, била изтръгнала сърца на трупове, накиснала ги във вода и ръсила улиците с тази сатанинска течност. „Затова изгоря нашият град!“ Шуйски, отявлени противници на Глински, поддържат тази версия за събитието чрез свои сподвижници, умело разпръснати сред народа. Дори собственият изповедник на царя, Фьодор Бармин, подкрепя умишлено това невероятно обвинение. Впечатлен от тяхната убеденост, Иван нарежда да се направи разследване. На 26 юни, пет дни след края на пожара, със заповед на Кремълския площад е събрана тълпа бездомници. Множество свидетели твърдят под клетва, че Глински са прибегнали до черна магия, за да разрушат града. Княгиня Ана Глинская, роднина на Иван по майчина линия, по това време се намира със сина си Михаил в имението си в Ржев, но другият ѝ син Юрий е там в болярския съвет и е изправен срещу тълпата. Отначало той вдига рамене пред тези глупави твърдения на дрипльовците. След това разбира, че някои от висшите сановници се вслушват благосклонно във виковете на простолудието, уплашва се и се промъква през тълпата да търси убежище в Успенския събор. Но въпреки предпазливостта му, оттеглянето не остава незабелязано. Разярената тълпа хуква след него. Дворяните се отдръпват. Една групичка екзалтирани хора влиза крещейки в църквата с почернели стени и овъглен иконостас и осквернявайки светото място хваща Юрий. След много удари го удушават и влачат трупа му извън Кремъл до мястото за екзекуции. Насърчена от това първо убийство разярената измет се пръсва в съседните улици, граби и опожарява двореца на Глински, избива близките и слугите на това омразно семейство. Размирниците са откраднали оръжие от арсенала, хоругви и икони от църквите. Размахват ги над главите си. Един носи кръст, друг сабя. След три дни понесена от някаква тайнствена подбуда, тълпата се насочва към село Воробьово и иска да ѝ предадат княз Михаил Глински и майка му княгиня Ана, които са роднини на царя по майчина линия. Но те не са там. Няма значение. Ще ги потърсят в земите им! Безкрайно уплашен от този бунт, Иван все пак отказва да отстъпи. Дори и да е уверен във

вината на Глински, той не може, без да се унижи, да позволи да му нареждат какво да върши. От него и само от него трябва да зависят животът и смъртта в неговата страна. Без да се поколебае, той нарежда на стражите си да стрелят в тълпата. Няколко души падат, другите побягват, а трети коленичат и молят за милост. Арестуват произволно няколко демонстранти и ги екзекутират моментално пред стъписаните им другари. Редът е възстановен. Тази авантюра засилва авторитета на царя. Но той е силно уплашен. Още повече че по време на пожара е бил посетен от свещеника на Новгород Силвестър, който служи в Благовещенския събор. За разлика от изповедника на Иван, за когото пожарът в Москва се дължи на черна магия, отец Силвестър твърди, че градът е разрушен за наказание по заповед на Всевишния, както някога са били разрушени Содом и Гомор. Той не се бои да повтори това твърдо пред царя с вдигнат изобличаващ пръст. Силата на гласа му, пророческата светлина в очите му разклащат нервите на Иван. Внезапно господарят на Русия се усъмнява в непогрешимостта на своите решения. За първи път той приема критиката. Да, той е сгрешил, че е поверил държавните дела на Глински, да, на съвестта му лежат тежки грехове, да, той многократно е показвал, че не обича ближния си. Силвестър отваря пред него Евангелието, припомня му Божиите заповеди и го насърчава да промени цвета на душата си, ако иска да избегне още по-опасна беда. Той дори разкрива, че е имал видения и че е получил знамения, осъждащи царя. При тези думи Иван пада на колене. Той винаги си е въобразявал, че Бог му е приятел. А ето че един небесен пратеник, очевидно добре осведомен, му се кълне в обратното. Може би наистина Бог е решил да се отвърне от своя представител на земята? Може би между тях двамата има неразбирателство, някакво скарване както става и в най-добрите семейства? Може би трябва да промени поведението си, преди да е станало твърде късно? Иван едва сдържа сълзите си, заеква от ужас и се съгласява със Силвестър, обещава да се поправи и за да докаже добрата си воля, отстранява от власт Глински, които народът вече не желае.

За да замести тези лоши служители на своята слава, той създава нов тип съвет Избранная Рада (Избран съвет), съставен от членове на аристокрацията и духовенството, известни със своята мъдрост, умереност и преданост. Сред тях са московският митрополит Макарий,

който се е възстановил след злополуката, Алексей Адашев, княз Андрей Курбски... В това събрание имат надмощие двама души: Макарий, най-образованият човек в Русия, автор на редица религиозни и исторически съчинения, и Силвестър, озареният проповедник, който се осмелява да говори на царя като на най-обикновен каещ се грешник. Този скромнен по произход поп печели толкова силно влияние върху своя владетел като го заплашва с небесния гняв, че скоро е натоварен с управлението на църковните и гражданските дела. Те всички минават през него и всеки величае многобройните му способности. Край него се откроява личността на един млад дворянин, превъзходен служител, с приятна външност и остър ум, Алексей Адашев. Преди той е бил един от служителите, обслужващи покоите на царя, приготвял постелята му. Сега по волята на Иван и с благословията на Макарий и Силвестър той става съветник и дори довереник на царя. Хронистите от онова време го сравняват с „небесен ангел“ и хвалят чистотата на неговите помисли и чувствителността му. „Склонен да върши добро без никакви долни подбуди, пише Карамзин, той е потърсил благосклонността на Иван заради интересите на родината си, а не за собствено благополучие.“ Андрей Курбски твърди, че със своите напътствия Силвестър е събудил в сърцето на царя желание да върши добро, а Адашев му е помогнал да го осъществи. Към тези благотворни влияния се прибавя и това на царица Анастасия. Неведнъж необузданият, двуличен, садистичен и страхлив характер на съпруга ѝ я е изпълвал с безпокойство. Пред него тя се чувства като пред диво животно, което събужда у нея обич, страх и желание да го опитоми. Заради слабостта си тя получава от него, това, което би ѝ отказал, ако беше по-малко уязвима. А освен това двамата често общуват в молитвите си. За нея молитвата изразява вярата ѝ в милосърдия Бог, за него — в Бога на отмъщението. След пожара в Москва и създаването на Радата Иван раздава пари на жертвите от бедствието и нарежда да се възстанови градът. Отвсякъде прииждат работници. Братските градове изпращат икони и реликви, за да заместят унищожените. Москва се превръща в огромна строителна площадка, в която отекуват стърженето на триони и удари на брадви. Покриват с пръст покривите на къщите, за да не би искрите от огнищата да ги подпалят отново. Отварят няколко магазина в развалините. Но това не може да заличи ужаса от небесното възмездие.

Иван изпитва нужда да възстанови разрушенията на столицата и разрушенията в душата си. Той иска да си възвърне Бога чрез блестящо покаяние и да покаже на народа каква добродетелната страст го възпламенява. Всички руски провинции получават нареждане да изпратят в Москва представители от различни раси и социално положение, за да чуят гласа на царя. Всъщност за тази мисия ще бъдат посочени единствено духовници, боляри и дворяни. Образованото по този начин през 1550 г. събрание ще бъде наречено Земски събор. Изглежда, че неговата единствена роля е да записва решенията на владетеля. След първото заседание на Земския събор Иван присъства на литургията, моли се и после заедно с всички висши духовници отива на Кремълския площад, почернял от народ^[3]. Там той се спира на Лобное место, където се извършват екзекуциите, близо до вратата на Спасителя. Срещу него стои мълчаливата тълпа. Свещениците произнасят още една молитва и безброй ръце се кръстят сякаш птици прелитат от клон на клон. Когато молитвата свършва, царят взема думата. Младежният му твърд глас се разнася над главите на присъстващите. Най-напред той се обръща към митрополит Макарий:

„Свети Отче, известни са ми вашето пристрастие към добродетелта и вашата любов към отечеството. Помогнете ми в добрите ми намерения. Твърде млад загубих родителите си, а болярите, които се стремяха единствено към власт, не се погрижиха изобщо за мен; от мое име те си присвоиха постове и почести; забогатяха чрез неправда; потискаха народа и никой не се осмели да спре техните амбиции.“

Приближените до царя са чували тези думи поне сто пъти: винаги, когато иска да оправдае грешките си, той припомня, че е останал сирак съвсем млад и че големците, вместо да го възпитат като собствен син, са го окрали и са ограбили народа. Но никога дотогава той не е нападал болярите публично, обвинявайки същевременно и себе си като обикновен грешник. Извисявайки глас, той продължава речта си с театрален патос. Той е опиянен от текста си актьор, който се обръща към запленена публика. Обича гръмките фрази, умело

пресметнатите паузи, трагичните гримаси. Там, на площада на екзекуциите, пред очите му се люлеят хора, обесени по негова заповед. Дали вижда някакъв упрек в тези изсъхнали чучела, които гарваните кълват? Не, реториката взима връх. Единствено болярите са виновни за неговите грешки. И той посвещава на тях продължението на своята тържествена реч:

„Бях като глухоням през окаяното ми детство, защото не чувах оплакванията на бедните и моите думи не облекчаваха страданията им. Тогава вие, непокорни поданици и покварени съдници, се отдавахте на вашите прищевки! Как ще успеете сега да се оправдаете? Колко хора разплакахте? Колко пъти проляхте кръв, за която не нося вина! Но страхувайте се от Божия съд!“

След тези думи царят се покланя на четирите страни на площада. После продължава словото си, но този път то е насочено към обикновените поданици.

„О народе мой, който Всемогъщия ми повери, призовавам днес твоята вяра и обичта ти към мен: бъди великодушен! Невъзможно е да се поправи стореното зло. Но мога да ти обещаю, че занаяпред ще съумея да те предпазя от потисничеството и от грабителството. Забрави какво е било и което никога няма да се повтори. Прогони от сърцето си омразата или несъгласието. Нека всички се обединим в християнска и братска любов. От днес нататък ще бъда ваш съдия и защитник!“

Народът не вярва на ушите си. Този необикновен оратор, облечен в злато и отрупан със скъпоценни камъни, който блести на слънцето като бръмбар, е неговият цар, а цар не може да лъже. Щастлива ера се открива пред Русия. За да положи начало на тази мъдра политика, Иван заявява, че прощава на всички провинени боляри и призовава

поданиците си да се разцелуват като братя. Хората от тълпата проливат сълзи на благодарност и се целуват три пъти като на Възкресение. Само дето не викат „Христос воскресе!“. Доволен от успеха на своето слово, Иван се обръща към Адашев и му нарежда да се заеме с жалбите на бедните, сираците и „всички, които страдат“.

„Алексей, казва му той, ти нямаш титлите, които се полагат по рождение и по богатство, но си добродетелен... Поправи неправдите, без оглед на ранга и мощта на тези, които получиха почести, а забравиха своите задължения. Внимавай да не се поддадеш на измамните сълзи на бедния, когото завистта подтиква да клевети богатия. Прегледай грижливо всички дела, докладвай ми точно и не се бой от никого, освен от Върховния съдник.“

След тези последни думи, Иван приема поздравленията на близките си, като се започне с Анастасия, за която нравственото възраждане на мъжа ѝ е истинско чудо. Той самият смята, че Бог ще бъде твърде злопамятен, ако продължава да му се сърди след толкова красивите му думи. Но доколко е искрено намерението му да прости на болярите, които са му служили лошо? Наистина той не осъжда на смърт виновните. Задоволява се да уволни малък брой царедворци, да изпрати в манастир своя изповедник Фьодор Бармин, който е разбунтувал народа и заточава Михаил Глински, като му разрешава да избере мястото на изгнанието си. Михаил Глински е уплашен за живота си и се опитва да избяга в Литва с приятеля си Турунтай-Пронски. Планът им е разкрит, започва следствие и само великодушното решение на Иван ги спасява от ешафода. Нови боляри влизат в съвета, сред които Захарин, чичо на царицата, Хабаров, приятел на нещастния Иван Белски, Димитрий Палецки, чиято дъщеря Юлияна е уважена да стане съпруга на княз Юрий, собствения брат на монарха...

Въпреки тези успешни мерки Иван навеки е запазил спомена за миналите оскърбления. Характерът му е такъв: понякога е способен за момент да прояви снизходителност, но е неспособен окончателно да забрави. Враговете, на които е простил, никога не могат да разчитат на

пълна сигурност, а по-скоро усещат, че са получили отсрочка, която винаги подлежи на отмяна. Дори когато плуват в насладата на безнаказаността, той ги наблюдава крадешком и тайно ги мрази.

За момента негов образец е бележитият му дядо Иван III, който дава на Русия първите писани закони. И той иска да бъде вдъхновен законодател. В Радата има няколко души, добре запознати с гражданското право. А Силвестър собственоръчно е написал множество пасажии от прочутия *Домострой*, истинско ръководство по благовъзпитание за онова време. Разделено на шейсет и пет глави, това произведение предлага правила за добро религиозно и обществено поведение на един заможен дворянин, глава на семейство и господар на многобройна прислуга. От него се научава, че вярващият винаги съдържа дъха си, когато целува светите образи, за да не ги докосне нечистотата на неговите вътрешни органи, че жената присъства на църковна служба, само ако домашните ѝ задължения позволяват и че тя не трябва да пее и да се смее докато работи, за да не събуди беса, който дреме в нейната утроба, че бащата наказва сурово децата си, но без да се гневи. „Ако обичаш сина си, бий го и то по-често; накрая той ще ти рости радост... Не се смей с него, не играй с него, защото ако си слаб в дребните неща ще страдаш в големите... Сломи сърцето му докато расте, защото, ако стане твърдо, няма да ти се подчинява.“ (Седемнадесета глава).

Съпругата също трябва често да бъде бита, за да бъде покорна. Но трябва също да се проявява деликатност. Така например виновната няма да бъде удряна по главата или „под сърцето“ и няма да се употребява пръчка или железен предмет. Препоръчва се само камшикът. По онова време в Русия той е истинско цивилизовано средство. Но човек трябва да умее да си служи с него. Съпругът ще отведе потърпевшата далеч от недискретните погледи и там, след като е свалил ризата ѝ, за да не се скъса, и е вързал ръцете ѝ, ще я налага отмерено толкова дълго, колкото сметне за необходимо; след това ще се обърне към нея с нежни думи, така че да не навреди на съпругеските отношения за в бъдеще. Общо взето всеки ден жената трябва да се съветва с мъжа си не само за домашните работи, но и за посещенията, които смята да направи, за гостите, които има намерение да покани и даже за какво да разговаря с гостите.

„Къщата на една порядъчна жена трябва да бъде чиста и подредена, продължава *Домострой*. Нека в нея се влиза както в рая... На входа да се постави сено, за да се бършат краката... Във всяка стая християнинът да закачи икони по стените и да им засвидетелства почит с кандила, украшения и свещи. След молитва иконите да се покрият със завеси, за да се предпазят от прах. Къщата също трябва да има запаси за цялата година. Икономията трябва да ръководи живота на семейството, дори ако то разполага с големи средства. Когато се пече хляб, се перат и дрехите, защото се пали един път и не се хабят дървата.“

Господарят на дома трябва да има сред слугите си шивачи, обувчари, дърводелци, които ще вършат всичко необходимо евтино и под собствения му покрив. В случай че няма домакински познания *Домострой* му предоставя рецепти как да пече ястия, как да произвежда напитки, да избелва бельото, да убива и осолява прасетата. Посочва му също как трябва да се държи слугата, изпратен с някаква поръчка. Като пристигне пред вратата на къщата, в която трябва да отиде, образцовият слуга ще си избърше краката, ще се изсекне с пръсти, ще продуха гърлото си, ще се изхрани, за да говори по-ясно, и ще каже: „В името на Отца и Сина и Светия дух“. Ако не му отговорят: „Амин“, ще повтори своята молитва по-високо и най-сетне леко ще почука на вратата. „Ако го пуснат в стаята, продължава *Домострой*, той трябва да внимава да не си бърка с пръст в носа, да не се секне и да не храчи. Трябва почтително да стои прав, да не се оглежда и да изпълни заповедта, без да пипа нищо. Да се върне колкото се може по-бързо, за да занесе отговора на господаря си.“

В последната част на книгата Силвестър призовава своя син Антим да прилага християнските добродетели. Младият мъж, станал глава на семейство, да не се напива, кога то трябва да ходи на вечерна служба, да кани често свещеник, който да служи в собствения му дом, да раздава умерено милостиня, да обича искрено ближния си, да не напада никого, да държи вратата си отворена, да се подчинява на царя и да се бои от Бога: „когато пътуваш, споделяй залька си с минавачите... Предложи им да пият... Ако твоите служители се карат

с някого, скарай им се. Ако нещата са сериозни, удари слугата си, дори да е прав!“

Тези съвети, написани от перото на един човек, разкриват, че авторът (или авторите^[4]) проявява странна смесица от мистицизъм и приспособленство от цинизъм и милосърдие. Тесногърдието и материалистичната им строгост са подчертани с постоянно позоваване на Библията Ръководство за *добър тон* и молитвеник, готварска книга и евангелски завет, алманах по градинарство и трактат по държане в обществото, свещеното и профанното са неразделни както водата и виното в една чаша. Според този полухристиянски, полуезически катехизис Господ обича пестеливостта, чистотата, богатството, труда, елементарната справедливост и подчинението — роба на господаря, жената на съпруга, сина на бащата. Цялото общество почива на семейната клетка, в която бащата е здравето и озаряващо ядро. Всичко тръгва от него и се връща при него. В своя род той е като царя в империята.

В този си вид *Домострой* е и ще бъде още дълго време неоспоримата догма във всекидневния живот на Русия. Самият Иван е много доволен от него. Но той иска да наложи и в обществения живот този порядък, който *Домострой* въвежда в личния живот. Ето защо с помощта на своите съветници той смята за свое задължение да състави Царски Съдебник (Царский судебник от 1550 г.), който да замести Княжеския съдебник на дядо му Иван III, от 1497. Този кодекс не отменя предишните разпоредби, а само ги хармонизира и ги модернизира. Дотогава един закон, действащ в Москва, е можел да бъде пренебрегван в Новгород или в Псков, които имали своите обичаи. Централизаторът Иван не може да търпи подобен хаос. Той е още млад — току-що е навършил дваисет години — но изисква да се прилагат едни и същи закони разпореждания в териториите, подчинени на неговата власт. Възобновява старите местни юридически инстанции и кани в съдилищата магистрати, избрани от общините, да заседават редом с дворяните. Тези съдилища имат три инстанции, като последната е върховният съд в Москва. За дребните провинения се предвижда бичуване. Рецидивите, предателството, светотатството, убийството, разбойничеството, умишленият палеж се наказват със смърт. Случва се съдията да призове свидетели, за да обоснове присъдата си. Но обвиняемият има право да се откаже от тях и да

поиска да му разрешат дуел. За този вид Божие правосъдие обвинителят и обвиняемият могат да си изберат заместници. Представителите на двете страни нямат право да използват лък и стрели. В закона се казва, че „оръжия за нападение са: прашката, копие, брадвата и камата, а за отбрана: бронята, щитът и ризницата. Показанията на болярина имат по-голяма тежест от тези на шест души от нисш ранг“. И най-сетне в големите процеси нищо не може да замести изтезанията, за да се разобличи виновният. Установена е тарифа за възнаграждение на съдията, нотариуса, писаря. Кодексът осъжда измамата. Но подкупите, истинската язва в руското общество, се практикуват на всички нива на администрацията. Невъзможно е да спечелиш дело, ако не пуснеш нещо на няколко души. Обичаят изисква преди процеса страните да поставят някакъв дар пред иконите „за свещи“. А на Възкресение всички магистрати получават „червени яйца“ и малко или много пълна кесия. Немецът Хайнрих фон Щаден, преводач в отдела на посланиците, пише в своите „Мемоари“:

„Във всяка канцелария или във всяка съдебна зала на вратата стояха двама пазачи, които отваряха само на тези, които им даваха пари... Цялото правосъдие беше на разположение на богатия; този, който имаше най-много пари имаше право или беше невинен... Ако някой беше грабил, убивал, крал, но се беше укривал в някой манастир с парите си, можеше да си живее спокойно като на небето.“

Тези несъвършенства нямат значение: Иван има идея фикс: да обедини страната си и да отнеме съдебните, административните и данъчните правомощия на местните управници. Той търси помощници за тази задача не сред непокорното съсловие на благородниците, а сред обикновените хора. На всички ключови постове в империята са поставени нови хора от скромно потекло. Те поддържат отдалеч огромната паяжина, чийто център е в Москва. Постепенно народът си дава сметка, че вече не го управляват потънали в разкош боляри, а самият цар чрез своите служители. И се пита дали е спечелил от промяната: можеш да мразиш болярина, но не можеш да мразиш царя. Английският посланик Флетчер пише:

„Един голям, ленив и мълчалив народ съзерцаваше със смесица от любов и омраза този баща на голямото руско семейство, този жив закон, този Божи наместник на земята, чиито престъпления дори се приемаха като наказание, изпратено от Бога на неговия народ и чиято жестокост трябваше да се търпи, защото тя създаваше мъченици и им разтваряше вратите към небето.“

Иван е загрижен за нравствеността на своя народ, но не престава да мисли и за нравствеността на своята Църква. За да укрепи православната вяра срещу урагана на Реформацията, който разтърсва Западна Европа, той свиква два Събора през 1547 и 1549 г. Тези два Събора канонизират трийсет и девет забележителни руски личности, които се прибавят към вече съществуващите двадесет и двама светци. Насърчено от това подкрепление от ореоли, духовенството има основание да се смята защитено от всякаква критика. Но две години по-късно, на 23 февруари 1551 г., Иван свиква трети Църковен събор. Духовниците, водени от митрополит Макарий са приети в Кремъл от царя и от Съвета на болярите в пълния му състав. Те си въобразяват, че са ги повикали да благословят новия Царски Съдебник. И наистина тази формалност бързо е извършена. Тогава, обръщайки се към митрополита, деветимата епископи, архимандритите и игумените, Иван им припомня с патетични думи злочестините на своето детство и нещастията на страната си. Пожарът в Москва, казва той, го е направил в друг човек:

„В този момент душата ми се изпълни с ужас, тялото ми се разтрепери, а духът ми се смекчи и нежност изпълни сърцето ми. Сега, когато мразя порока толкова, колкото обичам добродетелта, разчитам на вашето усърдие, за да получа напътствия. О, вие християнски пастири, свещени водачи на князете, достойни представители на Църквата, не ме щадете, когато греша; смело порицавайте моите слабости, нека чрез вас гърми Божието слово, та да се запази чиста душата ми.“

Естествено никой от духовниците няма намерение да го упрекне, в каквото и да е. Мислейки, че церемонията е завършена, те вече искат да се оттеглят, но Иван ги задържа. И за тяхна голяма изненада, им връчва документ за реформите, които смята да извърши, за да оздрави работата на Църквата. С помощта на Силвестър и Адашев той е съставил въпросник и предложения, събрани в *Стоглав* или *Сборник от сто глави*, несъмнено по подобие на Сто и едно искания на Диетата във Вормс. Точка по точка *Стоглавът* говори за собствеността на манастирите, лошото поведение на монасите и поповете, скандалната търговия с реликви и грешките на преписваните при възпроизвеждането на Свещените книги. Някои от тези обвинения са толкова остри, че оскърбяват събранието. „Има монаси и попове, които се подстригват, за да си живеят весело и да се разхождат из селата за лично удоволствие...“ (Седми въпрос). „Във всички манастири игумените и монасите пиянстват, поповете от обикновените църкви пият до несвяст. В името на Бога, обсъдете зряло тези безобразия...“ (Седемнайсети въпрос). „Защо вече не се спазва забраната овдовелите попове и дякони да бъдат прикрепени към някоя църква?...“ (Осемнайсети въпрос).

След настъпилото изумление духовниците реагират и обещаваат, че за в бъдеще нравите на духовниците ще бъдат контролирани, а злоупотребите строго наказвани. Но други сериозни въпроси са повдигнати и решени от теоретичите на вярата. Съборът нарежда всеки православен християнин да се кръсти с трите пръста на дясната си ръка (палеца, показалеца и средния пръст), символ на Светата Троица, и тези пръсти да бъдат поставяни първо на челото, после на гърдите, след това на дясното рамо и накрая на лявото рамо. Който не прави така „бяга от Христовия кръст и се отдава на дявола“. Той ще бъде прокълнат завинаги. Прокълнат ще бъде и този, който танцува на гробищата в съботата на Светата Троица, който подскача и се весели през нощта на Свети Йоан, на Бъдни вечер и на Благовещение, който се провиква три пъти „Алилуя“ като в латинската ерес, докато един истински православен християнин трябва да го изрече два пъти и да прибави: „Слава тебе, Господи!“, този, който имитира неприличните жестове на смешниците, и се предава на содомия. Влизането в църква е забранено за хомосексуалистите. В този документ може да се прочете, че „нито развратниците, нито прелюбодейците, нито хората с

женствени маниери, нито тези, които практикуват педерастия, скотоложство, онанизъм, нито покварените, нито крадците, нито магьосниците, нито пияниците ще да наследят Божието Царство. Те са изключени от Църквата докато оздравеят“. *Домострой* вече е препоръчал благоприличие във веселието. Стоглавът отива още по-далеч: той осъжда на адски мъки онези, които свирят на гъдулка, на гусли, на дайре, на тръба, хората, които танцуват, скачат и пляскаят с ръце на публичните сбирания, тези, които харесват компанията на опитомените мечки, кучета и птици, всички, които играят на зарове, шах, табла, тези, които се осмеляват да си отрежат брадата, мустаците и да носят чуждоземни дрехи. „Свещените правила забраняват на православните християни да си бръснат брадите и мустаците, решава съборът в отговор на въпрос, поставен от царя. Това е латинска ерес... Този обичай е бил въведен от императора еретик Константин Кабелинос^[5]; всички знаят, че той наредил на служителите си еретици да отрежат брадите си. Следователно вие, които подобно на тях, нарушавате закона, за да задоволите прищевките си, ще си навлечете омразата на Бог, който ви е сътворил по свое подобие.“ Иконописците понякога са склонни да пият и да крадат. Заповядва се занапред тези художници да бъдат „изпълнени със смирение, благост и набожност“ и да спазват правилата за изобразяване на небесните сили, на светците и светиците. Те трябва да се подготвят за работата си чрез пост и молитва, да се подчиняват на древните графични предписания, да разреждат боите си със светена вода и по този начин да станат не горди от творбите си творци, а скромни и анонимни изпълнители на волята на Всемогъщия. От друга страна, тъй като преписването правят много грешки при възпроизвеждането на светите текстове, е решено да се преустанови ръчното преписване на литургичните книги и да се основе в Москва печатница, за отпечатването на тези книги според най-правилните образци. Но за простите хора една грешка, узаконена от времето, е по-ценна от някаква модерна поправка, дори да е основателна. Първата печатна преса, която народът нарече дяволска машина, при един бунт ще бъде бързо разбита. Впрочем малко свещеници умеят да четат. Но те знаят наизуст всички думи на различните служби. Иван, който страстно обича четенето, страда от обкръжаващото го невежество. Той успява да изиска от членовете на събора духовниците да бъдат задължени да се образоват. В цялата

страна поповете ще бъдат подложени на надзора на църковни десетници. Всеки град ще има своя школа, обслужвана от свещеници и дяци^[6]. В тях ще се преподава писане, четене, смятане, пеене, религия, добри нрави и отвращение от „гнусната содомия“.

И все пак, когато Иван изрича идеята, че монасите, теоретически мъртви за света, не могат да притежават земи, и че техните владения трябва да преминат към короната, Макарий, а заедно с него и цялото духовенство отхвърлят това нечестиво предложение. Царят ще се задоволи с една полумярка: решено е занапред епископите и манастирите да не могат да придобиват нищо без съгласието на владетеля^[7]. Като допълнение ще бъде забранено на манастирите да дават пари назаем с лихва. Всички тези мерки имат за цел да спрат шеметното забогатяване на Църквата.

Иван вкарва в крак свещениците и монасите, и успоредно с това се залавя да реорганизира аристокрацията. След болярите, висши служители на короната, и болярите, членове на Думата, идват тези, които се наричат „служебни хора“. Мобилизирани са хиляда млади дворяни от най-добър произход и с най-големи способности. Измежду вписаните в Книгата на хилядата^[8] се набират кадрите за „царския полк“. Понякога те са натоварени с административни и дипломатически задачи. Раздава им се земя, за да могат да изпълняват своята служба. Всяка пролет при „мобилизацията“ служебните хора са длъжни да се явят на определени места с кон, оръжие и известен брой селяни, изчислен според площта на обработваемата им земя. (Един селянин на сто полудесетини^[9]). Това задължение те трябва да изпълняват през целия си живот. По изключение някои от тях, вместо да отидат в армията, са натоварени с изпълнение на висши функции в Москва. Но в общи линии съдбата на служебните хора е предопределена от раждането им.

Градските търговци и работниците също са вписани в регистри и разпределени в еснафи. Освен това те са разделени на категории в зависимост от данъците, които плащат. Най-богатите са извикани в Москва, където съставят висша класа, наречена гости. В замяна на известни привилегии, те осигуряват снабдяването и финансирането на града и носят лична парична отговорност.

На най-ниското стъпало са селяните. По-голямата част от тях работят шест дни седмично за собственика на земята, плащат тежки

данъци и нямат право да се местят, нито да сменят господарите си. Други се считат за свободни стопани и теоретично могат да напуснат земевладелеца, след като са изпълнили всички условия на договора. Но практически, мнозинството от тях не е в състояние да върне огромните дългове, които са се натрупали за обработването на имота. Всъщност тези селяни са закрепостени, ако не по закон, то на *практика*. Въпреки че не е узаконено, крепостничеството незабелязано се разпростира из цяла Русия. Отчаяни, множество селяни бягат в горите. Необработените земи се увеличават. Страхът от бъдещето тегне над селата. Иван изобщо нехае. Неговият план следва една изумителна логика. За да си осигури помощта на дворяните, той окончателно ги е обвързал със службата им. За да им позволи да изпълняват тази служба без задна мисъл той им е раздал имения. За да се обработват тези имения, той е принудил селяните, които живеят там, да работят за дворяните. Така се създава една Русия, подчинена от горе на долу, в която всеки, според своя ранг и способности допринася за величието и благоденствието на страната. На върха на тази пирамида от роби стои царят^[10]. Данъците и таксите му осигуряват парите, от които се нуждае. Според посланика Флетчер с данъчната си система Иван IV иска от своя изтощен народ четири пъти повече отколкото Хенри VIII в Англия от своя. Тези суми, събирани от бирниците отиват в Хазната. Но царят разполага и със собствени владения: трийсет и шест града с околните села му доставят данъци не само в пари, но и в добитък, жито, риба, мед, фураж, с които той търгува. Най-голямата част от разходите, поети от Хазната, естествено е свързана с поддръжката на войската. Колкото и да увеличават всяка година данъците, касите винаги са празни. Същият Флетчер изброява средствата, които Иван използва, „за да вкара средствата на народа в царската хазна“: „Оставяш бирниците да забогатеят и след това ги хващаш за гърлото... Искаш от някой град да достави дефицитни стоки, после му налагаш голяма глоба, за неизпълнение на заповедта.“ Иван и неговите служители не се затормозват с някаква абсурдна справедливост. И все пак царят държи да се спазва привидна законност. Той управлява с помощта на боярската Дума. В тежки случаи дори свиква Земския събор. Но нито Думата, нито Земският събор не засягат правомощията на монарха. Тези събрания имат само съветателен глас и най-често се задоволяват да регистрират желанията на царя.

Така още от първите години на царуването си Иван проявява чувство за ред и воля за господство, които объркват обкръжението му. Как този младеж, лишен от обич и напътствия в детството си, обучаван нередовно от дворцовите писари, тласнат към мистицизъм от Макарий е съумял още с идването си на трона да осъзнае толкова ясно своята роля на владетел? Дори тези, които тайно критикуват насилията му, неговия деспотизъм, неговата жестокост са принудени да приемат, че пред тях стои предводител на народите. Те треперят за себе си, но вече не треперят за Русия.

[1] Присъединяването е станало в 1510 г. ↑

[2] От това място, наречено „хълм на врабците“, два века по-късно Наполеон също ще наблюдава обхванатата от пламъци Москва. ↑

[3] Едва през втората половина на XVII в. този площад ще бъде наречен Красная площадь, което може да се преведе като Червеният площад или Красивият площад, тъй като на руски красный означава и червен, и красив. Преди това той се е наричал Пожарная площадь или площад на пожарите. ↑

[4] Не е сигурно, че Силвестър е единственият автор на Домострой. ↑

[5] Византийски император (718–775), получил прякора Кабелинос заради тираничното си поведение в религиозната област. ↑

[6] Дякът е образован човек, чиновник, секретар. Да не се смесва с дякон. ↑

[7] Всъщност това решение никога няма да бъде спазено. Търговията ще продължи без ограничения. ↑

[8] Всъщност те са 1068. ↑

[9] Десетината е мярка за повърхност равна на 1,092 хектара. ↑

[10] Петър Велики ще усъвършенства тази йерархизация на Русия, въвеждайки таблицата на ранговете с нейните категории, класи, съответствия между отделните чинове. ↑

ПЕТА ГЛАВА

КАЗАН

Иван реорганизира страната отвътре, но не престава да мисли и за границите ѝ. За момента той има три повода за безпокойство: шведите, поляците и татарите. Особено го гневят татарите с многобройните им набези на руска земя. За да им се противопостави, той построява укрепителна линия на юг от Москва и създава редовна войска, снабдена с огнестрелно оръжие. Скоро ще може да разчита на шест стрелкови полка, въоръжени с аркебузи, набрани сред свободните поданици за пожизнена служба. Те са облечени и въоръжени по европейски, получават заплата, униформа, барут и брашно. Към тях са придадени осемдесет хиляди конници и един постоянен артилерийски корпус. Но по-голямата част от силите се състоят от служебните хора и от редовните набори. Тази войска, предоставена от градовете и селата, наречена *посоха*, не е пито обучена нито дисциплинирана. Ето защо я използват главно за строеж на окопи и терасиране. Колкото до служебните хора, боляри, болярски деца, придворни те са разпределени в пет полка. Вземат и някои чужди наемници, за да засилят ефикасността на войската. Висшето командване вече не е поверено на офицери от дворянски произход, а на квалифицирани пълководци, които са се отличили в битките. Така за пръв път в Русия във военната професия заслугите изместват потеклото.

Извън стрелците и войските на посохата, царицата на битките е кавалерията. Въоръжението на конниците е много разнообразно и се състои от крив меч, подобен на турския ятаган, от лък, копие и понякога от пистолет. Малко брони и каски. Няма шпори, има камшици. Дребните яки коне не са подковани. Тяхната издръжливост е необикновена, както и тази на господарите им. Московците лагеруват в снега, палят малък огън, възстановяват силите си с шепа брашно, размито с гореща вода и спят, завити в шинелите си. Всички чуждестранни очевидци потвърждават, че са много храбри. При атака те най-напред се прицелват със стрелите, после масово и без ред се

хвърлят в боя със сабя в ръка под тътена на барабана и на тръбата и реват с пълно гърло, за да изплашат неприятеля.

Иван не се съмнява, че с такива хора окончателно ще отблъсне татарите. Той потегля на поход през декември 1547 г., стига до р. Волга и решава да използва скованата в дебел лед река, за да стигне до Казан, откъдето тръгват главните набези в руска територия. Но в момента, когато войската е стъпила на леда, се чува зловещо пропукване, водата избликва край бреговете и в бялата черупка се отварят широки пукнатини, които поглъщат хора, коне, топове. При това нещастие Иван заключава, че Бог още не му е простил греховете, и се връща в Москва, за да подготви в пост и молитва втори поход. Дотогава княз Димитрий Белски трябва с малък отряд не да превземе Казан, а да препречи пътя на татарите, в случай че се опитат да нападнат руските села и да вземат пленници от населението.

На 24 ноември 1549 г. царят, придружен от брат си Юрий, потегля наново към войската си. На 14 февруари 1550 г. той е пред стените на Казан. Издигат набързо укрития от клони пред дървените укрепления на татарския град. Изваждат топа. Катапултите хвърлят камъни, а тараните избиват вратите. За първи път Иван със сабя в ръка ръководи военните действия на място, но без да се излага на опасност. По московска традиция владетелят не се сражава, а само призовава на бой. Шейсет хиляди руси се втурват през една пукнатина, завладяват града и избиват поголовно всички жители, които срещат по пътя си. Но въпреки това не успяват да завземат централната крепост. А на другия ден времето внезапно се затопля, заваляват проливни дъждове, затруднено е нормалното водене на военните операции. Барутът се е намокрил, топовете не могат да тръгнат, ледът по реките се пропуква, пътищата са се превърнали в кални мочурища, припасите не стигат до войските, които гладуват, а Иван се страхува, че наводнението скоро ще му попречи да се оттегли. Той дава гневна заповед за незабавно отстъпление. Убеден е, че татарите ще го преследват и че ариергардът ще трябва да се сражава. Но жителите на Казан само прибират въоръжението, което е оставил след себе си. Доволен, че се е отървал толкова леко, той решава да изгради крепост близо до Казан във вражеска територия и да я използва като отправен пункт за следващи наказателни действия. Тази крепост, построена там, където се срещат реките Волга и Свияга, е наречена Свияжск. Много бързо тя ще стане

привлекателен център за съседните планински племена — черемиси, чуваша, мордви и непрекъснато предизвикателство за Казанските татари. С успеха на това руско присъствие в зоната на влияние на хана, Иван иска да прикрие военния неуспех на своя поход. В действителност нито болярите, нито народът могат да бъдат измамани. Най-враждебно настроените говорят за проклятието, което съпровожда всички начинания на царя. Най-снизходителните обясняват този нов неуспех с крайната незрялост на владетеля. Всички обаче единодушно осъждат поведението на Димитрий Белски, който дори е обвинен в предателство. Но генералът не е изменник, а просто се е оказал неспособен. Убеден едновременно във верността и в некомпетентността на този пълководец, Иван би могъл да го погуби. Но го оставя жив. Ала Димитрий Белски умира от болест в най-подходящия момент, малко след завръщането на войската в Москва.

В Свияжск обаче чумата и разхлабената дисциплина отслабват гарнизона. Хрониката съобщава, че „мъжете си бръснат брадите и развъртават младежите“. За да повдигнат духа на войската, болярите препоръчват да се изпрати от Москва в крепостта стъкленица със светена вода и да се положат грижи за нравственото възпитание. Те не искат и да чуят за нов въоръжен поход срещу Казан. Предишните са стрували твърде скъпо. С всеки изминал месец в граничните области се умножават сблъсъците, набезите и безрезултатните преговори. Противно на служебните хора, убедени, че трябва да се изчака окончателното влошаване на положението, висшето духовенство начело с Макарий насърчава Иван да възобнови борбата срещу „неверниците, които проливат кръвта на християните, оскверняват и разрушават църквите“. Самият цар няма търпение да си отмъсти на татарите, които са го направили за смях. Заложен е не само личният му престиж, но и цялата му външна политика. Трябва или да победи този вековен враг, който подкопава фланговете на Московското княжество, или да приеме неговите все по-дръзки действия като последици от смъртоносна болест. Свещената война е неизбежна. На 16 юни 1532 г. Иван поверява на брат си Юрий ръководството на вътрешните дела за времето, през което ще бъде на фронта, умолява митрополита да благослови начинанието му и утешава отчаяната Анастасия. Тя е бременна и се притиска разплакана на гърдите на съпруга си. Без да се развълнува, той ѝ препоръчва да се грижи за бедните, да пази

ключовете от затворите и да освободи най-достойните затворници по нейна преценка. Целува я, преминава между двата реда боляри и се отправя към коня си. Руската армия, която наброява около сто хиляди души — конници, стрелци и артилеристи — напуска Москва, начело със свещените хоругви. Начело язди царят, придружен от Адашев и княз Андрей Курбски. След пет дни той научава от един пратеник, че кримският хан Девлет-Гирей се е насочил към Тула. Веднага царят променя маршрута и вместо да продължи към Казан на изток, се втурва на юг. Когато отива на мястото, татарите са отблъснати от градския гарнизон и вече са вдигнали обсадата. Княз Андрей Курбски ги преследва и ги разгромява. Русите заграбват оръжия, впрягове и много камили. Пленниците разкриват, че татарите са имали намерение, след като превземат Тула да се насочат към столицата, докато царят е задържан край Казан. Иван изпраща в Москва цялата плячка. Населението заплъва мургавите чернокоси пленници, които се осмеляват да вярват в Аллах и се прехласва да гледа камилите.

Иван е насърчен от този първи успех и ускорява придвижването на войските си към крайната цел на похода — Казан. При всяко спиране той призовава някой нов светец, покровител на Русия. В църквата в Коломна, той се покланя пред иконата на Божията майка, която Димитрий Донски е носил в победната битка срещу султан Мамай. Във Владимир научава от пратеник, че епидемията, която е опустошила Свияжск, вече е преминала и че след много безредици дисциплината в гарнизона е възстановена. Не е ли това доказателство, че Бог след толкова продължително недоволство, най-сетне се е разнежил от благочестието и добронамереността на царя? Новините от Москва също са чудесни: Анастасия се чувства добре, народът се моли за здравето на царя, а Макарий му пише:

„Нека душата Ви бъде чиста и целомъдрена. Бъдете смирен, когато Ви се усмихне щастието и смел в злочестиите. Добродетелите на монарха спасяват царството му.“

По време на този продължителен поход царят ту язди кон, ту върви пеш. Той понася умората жизнерадостно и удивлява

обкръжението си. Лагеруват край реките, в горите, хранят се от лов и риболов. Водачите на някои бунтовни племена са впечатлени от това разгръщане на военната сила, решават да се подчинят на руския владетел и го уверяват, че левият бряг на Волга изцяло му принадлежи. Те му предлагат помощ в битката за Казан. На 11 август воеводите от гарнизона в Свияжск излизат да посрещнат Иван. Офицерите и войниците са поканени на голямо празнично угощение в отворени шатри. Жителите на съседните села поднасят на трапезата хляб и медовина. Тъй като е период на пости, менюто е оскъдно. Трапезата е скромна, но пейзажът е великолепен. Под яркосиньото безоблачно небе от едната страна се простират кадифено зелените хълмисти равнини, в далечината тъмнеят горските масиви, а от другата страна тече величествената широка и бавна Волга, изпъстрена с острови.

Но Иван не желае да се бави. Бързо прибират съдовете, загасват огньовете, сгъват шатрите и потеглят. На 13 август, армията достига до новопостроения Свияжск, основан по волята на царя. Той влиза в града на кон, приема благословията на духовенството, присъства на служба в църквата, оглежда укрепленията, арсенала, новите къщи, многобройните магазини и не скрива, че е доволен. Привлечени от неочакваната клиентела, търговци пристигат с кораби от Нижни-Новгород, Москва, Ярославл, за да предложат стоката си по откритите пазари. По заповед на властите най-красивият дом е отреден за монарха. Той отказва да отседне в него с думите: „Сега съм на поход“ и потегля на кон към своята шатра, опъната в една ливада край вратите на града. Оттам, след като се е посъветвал с приближените си, изпраща на Едигер-Мохамед, управител на Казан, послание, написано на татарски, с което приканва жителите да се предадат, обещавайки им снизхождението на Русия. В действителност той слабо се надява, че ще го послушат. Свещеният характер на тази война на Кръста срещу Полумесеца забранява всякакви компромиси между противниците. Получава отговор на 20 август. Той е отрицателен и обиден. Казан плюе на Иван, на Русия и нейното християнство. „Тук всичко е готово, твърди Едигер-Мохамед. Чакаме ви, за да започнем празника.“ През нощта един мохамеданин бяга от града и донася на Иван, че защитниците са около трийсет хиляди фанатични войни и че имат храна и муниции в изобилие. Задачата няма да бъде лесна. Иван го знае. Но той знае също — сърцето му го подсказва, че Бог ще му

помогне. С чувството, че е защитник на християнството, той напредва към града. Казан се открива пред него на 23 август в зори със своите джамии, високи кули, с двойните си дъбови укрепления, натъпкани с чакъл и глина. Тогава под звуците на тръбите и барабаните царят развява знамето на вярата, с образа на Исус Христос. Отслужена е литургия пред знамената. Свещениците, облечени в тържествени одежди благославят бойците, коленичили на земята. Вятърът разнася дима на тамяна и отпраща надалеч плътните гласове на хористите. Взирайки се в свещената хоругва, Иван се прекръства и се провиква: „Господи, в твое име тръгваме срещу неверниците!“ След това, обръщайки се към войниците, той ги призовава на бой, прославя героизма на тези, които ще паднат в защита на вярата и обещава да помогне на вдовиците и сираците, заклева се, че ако трябва ще пожертва и собствения си живот, за да възтържествува православно дело.

Бързо разтоварват топовете и барута, подреждат гредите, които ще послужат за превземане на крепостните кули и войската се събира като мощна вълна под стените на града. Но той изглежда изоставен. Никакъв шум. По укрепленията няма жива душа. Дали не е клопка? Стрелците внимателно проникват в пустите мълчаливи улици. Несъмнено населението се е скрило в централната крепост Кремъл. И наистина внезапно вратите на крепостта се разтварят шумно. Татарите, които изскачат оттам не са хора, а обезумели и виещи дяволи. Някои са на коне, други тичат пеша, но всички образуват плътна маса, в която проблясват зъби, очи и остриета на ятагани. Сякаш адът е изпратил своите пълчища срещу християните. Руските стрелци са ужасени и отстъпват хаотично, падат и умоляват Бог да спаси душите им. Офицерите много трудно успяват да ги удържат извън града. След ръкопашните схватки започва артилерийска стрелба и размяна на целията стрели. Най-сетне татарите се прибират в крепостта, вратите се затварят, спокойствието се възвръща и Иван се преструва, че вярва в успешната за него първа атака.

Нощта минава спокойно, но на другия ден яростна буря връхлита над града. Много шатри, включително и царската, са пометени от силния вятър; походните църкви се разпадат, а ужасените попове събират икони, хоругви и реликви; водите на внезапно придошлата река излизат от коритото, корабите се разбиват, наводняват се

складовете с храни и муниции. За един миг снабдяването на войската е унищожено. Сред всеобщото отчаяние Иван не губи вяра. Докато генералите му вече мислят за отстъпление, той събира търговците и им заповядва отново да докарат с кораби и кевани провизии за войската.

Следващите дни преминават в сблъсъци. Татарите изпращат дъжд от куршуми, стрели и гюлета по русите, които се опитват да се изкатерят по укрепленията. Оттегляйки се, те увеличат със себе си преследващите ги татари и се сражават с тях на открито бойно поле. Щом заловят няколко пленници, те ги привързват за стълбове край града, та техните стонове да накарат казанците да се предадат. Един глашатай крещи към обсадените: „Иван ви обещава живот, свобода и прошка, ако му се подчините.“ От върха на една кула говорител на врага отговаря гръмогласно. „По-добре те да умрат от нашите чисти ръце, отколкото от ръцете на мръсните християни!“ И татарите изпращат стрели по своите събрата, превърнати в живи мишени.

В края на август царят възлага на един немски инженер да прокопае тунели под укрепленията, за да бъде взривен основният източник на питейна вода на града. Десет дни сапъорите работят под земята. Те чуват над главите си стъпките на минувачите. Установяват местонахождението на извора и дотъркопват наоколо бурета с барут. На 5 септември Иван се изкачва на едно възвишение с добро прикритие и оттам издава заповед да се запали фитилът. Страшна експлозия разтърсва града, част от стената се срутва и високо в небето се разхвърчават греди, камъни и разкъсани трупове. Русите щурмуват през процепа. Но след кратко стъписване татарите се съвземат и, подстрекавани от воя на жените, отново отблъскват нападателите.

Тази яростна съпротива обърква руските войници. Сред тях се говори, че всяка нощ, точно преди разсъмване, монголски вещици се катерят по укрепленията, вдигат полите си и с неприлични жестове оскърбяват християнския враг и му правят магии. Те са виновни и за лошото време, злополучно за русите. Вали непрестанно. Мокри и заслепени, войниците шляпат в мръсната кал. Невъзможно е да се подслонят под прогизналите шатри. Но за всяко зло се намира и лек. Иван заповядва да докарат от Москва чудодееен кръст, с който благославят леещия се от небето порой. След това религиозна процесия обикаля лагера и свещениците ръсят с китки и светена вода.

Дъждът спира незабавно, слънцето се показва и войската си възвръща смелостта: „Аллах отстъпва!“ провикват се нападателите.

На две версти от лагера построяват огромна дървена кула, висока шест сажена: поставят я на колела и през нощта я закарват под стените на града близо до „Царската порта“. Тази кула е снабдена с шейсет топа, от които десет са едрокалибрени. Обслужват ги множество артилеристи. От тази позиция се вижда цял квартал от града. На зазоряване започва обстрелът. Обезумелите жители се крият в мазетата и окопите. Обсадените отвръщат с изстрели от мускети и избиват голям брой руски топчии. Кървавата операция не дава резултат.

През това време продължават да копаят тунели под града, взривяват бурета с барут, а в предградията се водят ръкопашни боеве. Генералите настояват Иван да издаде заповед за последно настъпление. Но той иска най-напред цялата войска да се изповяда и причести. Като Христови войни тези хора трябва да посрещнат смъртта с пречистени души.

Най-после всичко е готово, свещениците са приключили службата си, слънцето изгрява в безоблачно небе. Стрелците с ръка на колчаните, топчиите със запалени фитили очакват сигнал за започване на кръвопролитие. Всички знаят, че една голяма експлозия трябва да отвори път на бойците. Но засега тишината се нарушава единствено от песнопенията на поповете, които само на две крачки от тях извършват богослужение. Сякаш, за да покаже, че разчита повече на Бога, отколкото на себе си, царят в този момент не е със своите хора, а в главната църква на лагера. Точно когато дяконът, четейки Евангелието изрича думите: „Трябва да има само едно стадо и само един пастир“, страшен взрив разтърсва земята под краката на монарха. Най-голямата мина е избухнала. Царят е доволен и напуска параклиса, за да наблюдава в далечината разрушенията — отломки, буци, пръст и пушек се сипят по земята. Той изтупва прахта от дрехите си и се връща към молитвите. Скоро отеква втора експлозия, на която отговаря гръмогласният вик на сто хиляди бойци: „Бог е с нас!“

Русите се хвърлят в атака. От върха на укрепленията казанците изсипват върху тях греди, камъни и вряла вода. Въпреки огромните загуби, нападателите се катерят по стените със стълби, вкопчват се в назъбените стени, издигат се на рамената на другарите си, за да преминат през пукнатините и да пресрещнат със сабя в ръка

защитниците на крепостта, които се объркват и отстъпват. Дрънченето на мечовете, ругатните и стоновете не достигат до убежището на царя, който е коленичил пред иконите. Неколкократно генералите го умоляват да прекъсне молитвите си и да се появи сред войските си, подложени на жестоко изпитание. Дали от малодушие или от набожност, той се отказва да излезе преди края на литургията. А в Казан клането продължава. Бият се дори по покривите на къщите. Ожесточените руси не щадят нито жените, нито децата. Ако не им отсичат главите, ги връзват и повеждат, за да ги продадат като роби.

Пристигайки на пазара, те са заслепени от изложените богатства — златни и сребърни предмети, кожи, копринени платове. Забравят войнствената си ярост и се отдават на грабеж. Казанците се възползват от хаоса, за да контраатакуват. Но русите се съвземат навреме. Битката се възобновява по-ожесточена, но с неясен изход. Болярите отново умоляват Иван да се покаже. Той все още се колебае, но най-сетне се решава, целува чудотворната икона на Свети Сергей, взема глътка светена вода и хапка нафора, приема благословията на своя духовник и възсяда коня си. Когато се появява в долината, руското знаме вече се вее над развалините на Казан. По-многобройните нападатели са надвили защитниците на крепостта. Следователно царят е постъпил правилно като се е молил, вместо да излага на опасност живота си. Той влиза в града, яздейки сред планини от трупове и в локви кръв. Междувременно Едигер-Мохамед се е оттеглил с остатъка от войската си в своя дворец. Руските войници разбиват вратите и откриват група жени, които, ридаейки падат в краката им. Но Едигер-Мохамед е избягал. Намират го в една незасегната от разрушенията кула. Това е краят, той се предава, коленичи пред победителя си и моли за пощада. Иван му прощава великодушно и казва: „Нещастнико, нима не знаеше каква е силата на Русия!“. После, след като поздравява генералите си, той събира войската в лагера и се отдава на любимото си удоволствие: да произнесе реч. Изправен пред войниците с окървавени униформи и с почернели от пушек и барут лица, той вдъхновено се провиква:

„Храбри войни, боляри, войводи, офицери, всички вие в този тържествен ден страдахте за величието на Бога, за вярата, за отечеството и за вашия цар. Вие току-що

покрихте имената си с безсмъртие. Никога досега друг народ не е показал такава храброст и не е спечелил такава блестяща победа... Вие се показахте достойни потомци на онези герои, които водени от великия княз Димитрий, унищожиха неверника Мамай... А вие, благородни деца на Русия, които почивате на полето на честта, вие сте вече в небесните селения сред християнските мъченици и блестите със сияйна слава.“

Така на 2 октомври 1552 г. Казан става руски и двайсет и две годишният цар с право се гордее с това първо завоевание. Но през тези героични дни той нито един път не е размахал сабя, нито е нарамил аркебуз, нито веднъж не е посетил предните позиции на войниците си, изложени на вражеските стрели. Неговата роля е да се моли, закрилян от многоброен ескорт и да се появява от време на време в лагера, великолепно облечен. Въпреки това за всички бойци той е символ на руската мощ, на руската смелост, на руската вяра. Едигер-Мохамед, след като го признава за суверен, обещава да се покръсти като пристигне в Москва. Следвайки примера му, много татари се покръстват. Жените от харемите и вдовиците на убитите казанци са поканени на голям пир. Те също много скоро се отказват от мюсюлманската вяра. След като станат жени на победителите, те ще им родят, мисли Иван, превъзходни синове, които ще обединят военните добродетели и на двете раси.

Но междувременно градът трябва да бъде възстановен. Иван заповядва да поръсят руините със светена вода, за да ги пречистят, и полага основния камък на църквата „Благовещение“. След това обикаляйки из улиците, придружен от духовенството, той посочва местата, където трябва да бъдат издигнати други църкви. Мечтата му е цялото татарско население на Казан да бъде заместено с руси. Но въпреки привилегиите, които дава на московските и на нижниновгородските търговци, за да се заселят в областта, явяват се много малко доброволци. А Казан, град основан от българите, потомци на хуните, впоследствие покорен от монголците, от незапомнени времена е забележителен търговски център, прочут с панаирите и търговията си с Китай, Персия, Самарканд. Не трябва да западне

такова идеално търговско средище. За да може да продължи доходоносната търговия с чужбина, Иван е принуден да призове всички мохамедани от страната, без да изисква тяхното покръстване. Достатъчно е да се закълнат във вярност на царя и да плащат данъци на съответния бирник. Дошли на себе си след изживяния ужас, татарите се връщат, магазините разтварят отново вратите си и едно хибридно полуруско, полумонголско, полуправославно и полумюсюлманско население са заема да възстанови разрушенията и да живее в добро разбирателство въпреки миналите разпри. Глух за предупрежденията на генералите си Иван решава да се върне в Москва. Той оставя в Казан гарнизон от пет хиляди души и назначава Александър Шуйски за управител на града, а княз Петър Серебряний за негов помощник. Задачата им е да продължат завладяването на областта, в която все още действат размирни банди. Той има по-важна работа, отколкото да надзирава тази полицейска дейност. Нетърпелив да види жена си и да се появи в Москва в целия блясък на славата си, Иван потегля по Волга на 14 октомври.

В Нижни-Новгород го очаква грандиозен прием. Овациите на тълпата са такива, че заглушават гласовете на духовниците. Народът се радва и защото татарските набези доскоро са били сериозна опасност за прочутия панаир на града. Надяват се също така, че разрушаването на Казанските пазари ще съживи още повече търговията в Нижни-Новгород. Бог е премахнал един опасен търговски съперник. Слава на Него! Иван произнася още една патетична реч и продължава на кон пътя си към Москва. Близко до Владимир среща болярин, изпратен от Анастасия, за да му извести, че е родила син — Димитрий. Иван е обзет от необикновено щастие, разплаква се, скача от коня и от благодарност подарява на вестоносеца коня и мантията си. Всъщност жена му вече му е родила две дъщери (Ана, починала на двацет месеца, и Мария, която е жива), но раждането на женска челяд не носи голяма радост в живота на един княз, а раждането на наследник издига бащата до първите стъпала на Божия трон.

Именно това чувство за приближаване към Небето по странен начин възпира Иван. Той не бърза да види родилката. Вместо това се спира във Владимир, за да се моли продължително. Спира и в Суздал за нови молитви и най-сетне на няколко версти от столицата пак отказва да се прибере бързо в Кремъл, а се отбива в Троицкия

манастир, моли се на гроба на свети Сергей и участва в богослужението на монасите.

На 29 октомври сутринта най-после влиза в Москва, където му е устроено триумфално посрещане. По пътя му има толкова много хора, че войниците едва успяват да ги удържат с оръжието си. Народът скъсва кордона на охраната, мъже и жени просълзени целуват стремената на царя: „Бог да даде дълъг живот на нашия благочестив цар, победител на варварите и спасител на християните.“ Още един път Иван си доставя удоволствието да чуе как гласът му се извисява над тълпата. Той се обръща към митрополит Макарий и към духовенството:

„Вие отправихте към Небето пожелания, които Бог изпълни... Подкрепяни от светите ви молитви, ние потеглихме срещу Казан и постигнахме желаната цел... Този многолюден град ни се подчини: небесната справедливост погуби само за миг безкрайно много неверници, главатарят им бе пленен и знамената на Полумесеца, вече изместени от Светия Кръст, изчезнаха завинаги от стените на града. А ние, изпълнени със здраве и радост се върнахме тук пред образа на Светата Дева, в нашето мило Отечество... Продължавайте усърдно да се застъпвате пред трона Господен и да ме подкрепяте с вашите мъдри съвети, за да укрепя вярата, правдата и да утвърдя в империята благодарието, за да могат новите поданици на Русия да се отвърнат от заблужденията си и да признаят истинския Бог, възхвалявайки заедно с нас Светата Троица.“

Старият Макарий отговаря с треперещ глас:

„Каква промяна настъпи в съдбата на Отечеството! Коварните казанци сееха ужас из цяла Русия; те пиеха кръвта на християните, отвличаха ги в робство, оскверняваха и рушаха храмовете Господни... Но небесата

те озариха с лъчите на своята милост, както някога Константин Велики, свети Владимир, Димитрий Донски, Александър Невски... Ти издигна името си редом с тези прочути имена и твоята слава се равнява на тяхната. Казан, този независим град, подобен на гнездо на змии, които ни заплашваха непрекъснато с отровните си зъби, падна в краката ти... Радвай се, царю, любимец на Небето и на Родината си! Господ не само ти изпрати победа, но и те дари с така желания син!... А ние, о царю, в знак на почит пред твоите трудни дела и славни подвизи можем само благоговейно да паднем в нозете ти!“

При тези думи митрополитът, духовниците, сановниците и народът падат ничком пред царя. Иван вкухва опиянението от това многоцветно море от сведени глави, полюляващо се в краката му. След това сменя тежката си броня с царската мантия, окачва на врата си верижка с кръст и слага на главата си шапката на Мономах. Духовниците, които носят икони, хоругви, кръстове, кадилници и фенери, заобикалят царя и го придружават до Кремъл. Едва след като се е поклонил пред светите мощи и гробовете на прадедите си, Иван влиза в двореца, за да види царицата, която е още на легло. Като го вижда, тя забравя безсилието си, скача от леглото и целува със сълзи и смях краката на своя господар. Той я повдига, целува я по челото и нарежда да донесат сина му.

На 8 ноември 1552 г. огромно пиршество събира в двореца духовници и боляри. Иван награждава всички с подаръци, отговарящи на ранга и смелостта: на всекиго самурени кожи, бродат, златни чаши, дрехи, коне, пълни кесии, килими, оръжия, имения. Празненствата траят три дни. Пият юнашки, смеят се с цяло гърло, хвалят се с подвизите си и слушат царските певци, които възхваляват руската победа под съпровода на гуслите. Цяла Русия ликува. За да отбележи превземането на Казан с паметник, който ще пребъде във вековете, Иван заповядва да се построи на големия Кремълски площад църква на Богородица Застъпница, която по-късно ще бъде наречена „Василий Блажени“^[1]. Макарий го насърчава. Те заедно изработват първите планове на строежа. Според тях църквата не трябва да прилича на

никоя строена дотогава и трябва да бъде израз на мистично безумие, на бликащо веселие, на шеметна смесица от форми и цветове. Кой ще измайстори подобно нещо? Сещат се за италиански архитекти. Те вече са доказали умението си в Москва. Не, архитектът на този символ на тържествуваща Русия трябва да бъде русин. Накрая изборът пада на Барма Яковлев, наречен Постник. Той ще бъде натоварен със задачата да построи този странен паметник, който ще отразява всички противоречия на царя. Малко по малко от земята ще изникне необикновена и възвишена базилика със седем различни купола, над които се извисява висока пирамида, увенчана с позлатен връх във форма на луковица. Многоцветните заострени кубета са украсени било с отвесни ленти, било с шарки на рибени люспи или наподобяващи шлифовани скъпоценни камъни. Те подпират смело небосвода. Приличат на кошница с фантастични плодове, приготвени за обед на великан. Строежът ще продължи шест години^[2]. А разходите, както се полага, ще бъдат поети от жителите на Казан като военно обезщетение.

[1] Тази църква се издига на мястото на гробище, където е бил погребан Василий Блажени, особено почитан от Иван. ↑

[2] Според легенда, която не е потвърдена, архитектът на „Василий Блажени“ бил ослепен по заповед на Иван, за да не построи на друго място толкова красива църква. ↑

ШЕСТА ГЛАВА

БОЛЕСТТА И НЕЙНИТЕ ПОСЛЕДИЦИ

Веднага след като Анастасия се възстановява от раждането, царят отива с нея в Троицкия манастир. Там ростовският архиепископ Никандър кръщава царевича Димитрий край мощите на свети Сергей. След това царят поръчва да се кръстят двамата казански принцове, детето Утемиш-Гирей и бившият управител, Ядигер-Мехмед. Той помни собственото си сирашко детство и решава, че малкият Утемиш-Гирей, с християнското име Александър, ще живее в двореца и ще получи княжеско възпитание. За кръщенето на Ядигер-Мехмед царят намира, че най-подходящата дата е 26 февруари 1553 г. — средата на зимата за религиозната церемония. Счупват леда на река Москва, за да потопят новопокръстения, обвит в ленена кърпа. Преди кръщенето е извършено богослужение на открито и митрополитът пита Ядигер-Мехмед дали не е решил да промени вярата си под външен натиск: „Не, отговаря уверено татаринът, води ме любовта ми към Исус Христос и омразата ми към Мохамед“ След тези думи той пристъпва към пукнатината, влиза в ледената вода и излиза веднага треперещ от студ и щастлив. Християнското му име е Симеон. Царят ще му предостави просторен дом в Кремъл, ще му разреши да има собствен двор и ще го насърчи да се ожени за Мария Кутузова, дъщеря на руски сановник.

Радостта на Иван от тези три забележителни кръщенета скоро е помрачена от вестта за чумна епидемия в град Псков. За няколко месеца са умрели двайсет и пет хиляди души. От страх пред това бедствие изгонват от територията на Нижни-Новгород всички псковски търговци и изгарят имуществото им. Напразно, заразата се разпространява, нов городчани умират с хиляди. Ужасените оцелели вече не смеят да погребват труповете. Архиепископ Серапион, който се е посветил на агонизиращите, за да им окаже в последните мигове религиозна помощ, също умира. В тази благочестива дейност го замества монахът Пимен. Иван и митрополитът се молят

продължително заедно с Пимен, преди той да поеме на път. Светият мъж отнася със себе си голямо количество светена вода за пречистването на Новгород. И наистина скоро след като е ръсил, епидемията отслабва. Но след нея идва не по-малко зло. На новозавладяната територия на Казан дивите племена от монголски произход — черемиси, мордви, чуваша, вотяки, башкири — се бунтуват срещу бирниците. Те избиват руските дворяни и търговци и издигат укрепления на седемдесет версти от Казан. Войводата Борис Салтиков в разгара на зимата се отправя срещу тях, но неговите пехотинци и конници затъват дълбоко в снега. А татарите са прикрепили дъски на краката си и се плъзгат срещу тях така свободно, сякаш ходят по твърда земя. Те обкръжават отряда на стрелците и го унищожават. Много малко успяват да се измъкнат. Борис Салтиков е пленен и заклан сред безумна веселба. В Казан се опасяват да не би градът да попадне отново в ръцете на неверниците. Иван е обезпокоен и съжалява, че не е послушал болярите, които са го посъветвали да остане там с войската си, докато областта не бъде изцяло подчинена. В двора отчаянието е така голямо, че някои членове на съвета се осмеляват да предложат на царя да върне на мюсюлманите този далечен и очевидно неудържим град. Възмутеният Иван отказва да ги послуша, но внезапно силите му го напускат. През март 1553 г., няколко дни след като е получил тъжните новини от Казанската провинция, той се разболява тежко. Не е чума, защото епидемията е пощадила Москва, но е някаква треска с неизвестен произход, която лекарите обявяват за неизлечима^[1]. Иван се смята за загубен и прекарвайки времето си в размисъл и молитва, се готви за смъртта.

Като научава, че царят му агонизира народът потъва в печал. Обикновените хора приемат Иван като светец заради неговата толкова явна набожност. Един възискателен, страшен светец, който заповядва, сражава се, наказва, но чието чело е неопетнено. Ако Бог го извика при себе си на двацет и три години, значи го смята за твърде свършен за греховната Русия. „Нашите грехове, казват в Москва, сигурно са безброй, щом Бог ни отнема такъв владетел.“ Ден и нощ обляната в сълзи тълпа очаква пред двореца вести за болния. Във всички църкви се молят за неговото изцеление. В замяна на това сред болярите настъпва не отчаяние, а объркване. Повечето от тях изпитват скрита злоба срещу царя, който ги е отстранил и е взел за съветници хора с

низше потекло. Въпросът за наследяването ги занимава най-много. Михайлов, царският секретар се приближава до леглото на монарха и се осмелява да му намекне да напише завещание. Иван приема и диктува незабавно своята воля. След смъртта му короната ще поеме неговият син Дмитрий, който е на няколко месеца. Незабавно Михайлов прочита завещанието на болярите, събрани в съседната зала. Започва оживен спор между тези, които са готови да се закълнат на царевича, и тези, които отказват. Всеки привежда неопровержими аргументи. Тонът се повишава. Царят чува викове през вратата и нарежда да въведат болярите. Те влизат разгорещени. „И кого искате да изберете за цар, след като отказвате да приемете моя син, тихо казва той? Нима забравихте, че се заклехте да служите на мен и на моите деца? Слаб съм, за да говоря дълго. Въпреки че Дмитрий е още в люлката, той е ваш законен владетел. Ако не чувате гласа на съвестта си, ще отговаряте пред Бога.“ Тогава Фьодор Адашев, баща на Ивановия фаворит, заявява, че той никога не ще се подчини на братята на царицата Захарин-Юриеви, които несъмнено дълго време ще управляват страната от името на детето. „Ето за какво се тревожим, провиква се той! На колко злини и мъки бяхме подложени при управлението на болярите, докато ти не достигна възрастта на разума? Занапред трябва да се избегнат подобни нещастия.“ Крайната отпадналост пречи на Иван да отговори. Потънал във вцепенение и отвращение, гледа болярите, възбудени от своите амбиции, които си оспорват наследството му като крадци след обир. Врявата е толкова силна, че той, стенойки, ги моли да напуснат.

Очертават се две напълно противоположни групировки. Едната, водена от секретаря Михайлов, е настроена благосклонно към пеленачето и към регентство, поверено на семейството на царицата. Другата не иска да даде короната, нито на бебето, нито на Юрий, брата на Иван, защото природата го е лишила от разум. Те предпочитат Владимир Андреевич, княз на Старица, братовчед на царя, разумен човек и опитен както във военното изкуство така и в политиката.

На другия ден, превъзмогвайки безкрайната си умора, Иван моли отново враждуващите боляри да се преклонят пред волята му. „За последен път, прошепва той, искам да се закълнете, целунете кръста. Не позволявайте на изменниците да се доближат до царевича. Спасете го от тяхната ярост...“ Въпреки този тържествен призив, разприте

около смъртното легло на царя продължават. Малко са тези, които се заклеват и целуват кръста. Силвестър и Алексей Адашев, въпреки привързаността им към личността на монарха запазват благоразумен неутралитет. Загрижени за бъдещето си в двора, те залагат на Владимир Андреевич, предполагайки, че след като се установи на трона, той ще ги възнагради задето са поддържали неговата страна. Иван разбира измяната на своите близки съветници и страда. За него вече е ясно, че след смъртта му неговите решения няма да бъдат изпълнени. Както някога в детството му двете страни ще се разкъсат взаимно. Русия още веднъж ще бъде жертва на кървавото съперничество на болярите. В последен порив на надежда, той дава обет, че ако Бог запази живота му, ще извърши с жена си и сина си поклонение в манастира Свети Кирил край Кирилов. Той е затворил очи и се моли напълно неподвижен, а обкръжението му мисли, че вече е в кома. В действителност след критичния момент треската затихва. Иван почти незабавно чувства облекчение и разбира, че е спасен. Лекарите говорят за „благоприятна криза“ която е ускорила възстановяването, раздвижвайки защитните сили. А болярите следят с тревога бързото му оздравяване. Най-компрометираните се питат какво ли отмъщение ще им определи за наказание чудодейно възкръсналият цар. Дали ще ги обезглави или ще ги хвърли в затвора, дали ще ги разори или просто ще ги изпрати на заточение?

Иван, който ги е мразел като младеж, през последните години е позабравил своята враждебност. А ето че сега е изправен пред същите врагове както някога: болярите, винаги те, по-арогантни и по-лицемерни от всякога. Но когато се е молил на Бога на смъртното си легло той е обещал, ако оцелее да прости като истински християнин на тези, които се пазаряха със смъртта му. Сега е излекуван и ще се задоволи само да ги гледа и да се чуди на страха и низостта им. Когато главният претендент за трона Владимир Андреевич се покланя пред него със смирен поглед и угодническо изражение, за да го поздрави за оздравяването му, той го погалва по главата и му казва няколко любезни слова. Окуражени от тази снизходителност, останалите боляри също уверяват монарха колко са доволни, че изглежда така добре. Той ги слуша, благодари и във всички слова и всички очи открива само лъжа. Дори честният Силвестър и преданият Алексей Адашев имат лицемерно щастливо изражение, когато се приближават

до него. Той е загубил доверие в тях. С тяхната измяна той остава сам, без илюзии, озлобен, студен. Впрочем Анастасия, която някога е насърчавала приятелството на мъжа си с тези двама забележителни мъже, днес го съветва да не им се доверява. Нима те не сътрудничеха тайно или явно с онези, които искаха да пожертват нея и сина ѝ заради амбициите на Владимир Андреевич? Царят обаче продължава да търси съветите на Алексей Адашев и Силвестър. Но тонът на техните разговори вече не е същият. Известна студенина владее в техните срещи. Иван не се отпуска, владее себе си и наблюдава другите. Понякога в очите му проблясват жестоки светлини. Разбира се, той се е заклел пред Бога, че ще пощади виновните. Но след един разумен срок клетвите могат да бъдат нарушавани без небето да се почувства засегнато. Във всеки случай, има един обет, който Иван държи да изпълни, щом като му се възвърнат сили да върви: това е обетът да отиде на поклонение на Север със семейството си. Съветниците от Радата го убеждават, че още не се е възстановил достатъчно, че умората от пътуването може да бъде опасна за невръстния му син и че ще е по-добре да си остане в столицата, за да се справи с тревожното положение в Казан, където бунтовете се засилват. Силвестър и Алексей Адашев особено настояват да се откаже от пътуването. Всъщност те се страхуват, че много от заточените в манастирите духовници ще се оплачат на владетеля от най-близките му сътрудници. Иван се съгласява само с едно: преди да замине за Кирилов, ще отиде в Троицкия манастир, за да поиска мнението на благочестивия отшелник Максим Гърка. Този много образован монах, роден в Албания, възпитан в един манастир на Атон, е бил повикан в Русия от великия княз Василий III, баща на Иван, а после изгонен, след като не одобрил сватбата на владетеля с Елена Глинская. Прекарал е двайсет и една година в изгнание. Освободен е бил от самия Иван и е прехвърлен в Троицкия манастир. Там се е превърнал в символ на аскетизъм, мъдрост и святост.

Когато влиза в килията на Максим Гърка, Иван не знае, че пратениците на Силвестър и Алексей Адашев са умолявали светия човек да го накара да се откаже от намерението си. След няколко приветствени думи старецът казва на посетителя си: „Добре ли е за теб да предприемеш мъчително пътуване с младата си съпруга и сина си, за да се скиташ надалеч от манастир в манастир? Нима обетите, които

разумът осъжда, могат да се харесат на Бога. Безполезно е да търсиш в пустините Този, който е вездесъщ!“. И той твърди пред царя, че най-добрият начин да благодари на Всемогъщия, е да предприеме нов поход срещу татарите. Иван остава непоклатим. Той иска да отиде в Кирилов, не само защото го е обещал на Бога, но и защото майка му е извършила същото поклонение, преди да го роди. Тъй като мислите му са объркани, той има нужда от това връщане към извора на живота. Тогава, за да го уплаши, Алексей Адашев му разкрива едно предсказание, според което, ако царят не се откаже от абсурдните си намерения, няма да върне жив царевича Димитрий. Тази заплаха разгневява монарха. Той смята, че е внушена от личните съображения на Алексей Адашев и на Силвестър. Нима смятат още да опекунстват над него? Бог не може да не одобри желанието на царя да почете мощите на мъчениците на вярата.

След Великденските празници той очаква размразяването и потегля с брат си Юрий, жена си, сина си и многобройна свита. Пътуването е главно с кораб. В един далечен манастир царят среща стария отмъстителен монах Васиан, бивш епископ на Коломна. Изгонен от болярите по времето, когато Иван е бил малолетен, той е запазил яростна омраза към дворянството. Монархът го разпитва почтително как е най-добре да управлява страната. В очите на Васиан проблясва злобна хитрост и навеждайки се към царя, той шепне на ухото му: „Ако искаш да станеш самодържец, не дръж никакъв съветник, който е по-мъдър от теб, защото ти си по-добър от тях. Само тогава ще бъдеш господар и ще държиш всички в ръцете си. Но ако си обграден с по-мъдри от теб хора, ти неминуемо ще трябва да им се подчиняваш“. Тези думи така добре отговарят на вътрешното убеждение на Иван, че той стиска ръката на монаха, целува я благоговейно и мълви: „Дори баща ми не би ми дал по-добър съвет“. Той никога не ще забрави този призив към могъщество и самота.

На другия ден царят продължава пътешествието си на север по реките Дубна, Волга, Шексна. Възторжени тълпи прииждат по пътя му. Той посещава всички манастири, край които минава. Когато пристига в Кирилов, детето, простудило се при тези уморителни преходи, внезапно умира. Анастасия също е болна. Иван, сразен от мъка, заповядва незабавно връщане.

Ужасното предсказание е изпълнено. Небето, на което царят иска да се отблагодари, задето е спасило живота му, взема в замяна живота на неговия син. Нима това е справедливо? Нима може да го приеме? Не, не, тук се крие някаква подла машинация. Не може да приеме, че Бог го е наказал точно когато желае благословията му. Иван мисли, че става дума за магия. Навярно са урочасали малкия царевич. А виновниците са именно тези, които настояваха да не заминава: Алексей Адашев и Силвестър. Поради липса на доказателства той се колебае да ги накаже както заслужават. Но отчаянието му подхранва неговия гняв.

Завърнал се в Москва с ковчега на сина си, Иван се съвзема. Димитрий е погребан през юни 1553 в храма „Св. Архангел Михаил“ в краката на дядо си, великия княз Василий III. След девет месеца, на 28 март 1554 г. Анастасия ражда друг син, Иван. Траурът приключва. Надеждата се възвръща в двора и сред народа. Иван си казва, че след едно необяснимо скарване Бог е решил да се сдобри с него. При това положение и той трябва да се покаже великодушен и търпелив към околните си. Прикривайки озлоблението си, Иван отново слуша благосклонно съветите на Алексей Адашев и Силвестър, показва се любезен с братовчед си, чирака узурпатор Владимир Андреевич, и не налага възмездие на болярите, разбунтували се по време на болестта му.

Постоянната му грижа си остава да омиротворява Казанската област. За да смаже бунтуващите се татари, той вдига значителна войска и поверява командването ѝ на Микулински, Петър Курбски, Петър Морозов и Шереметиев и четиримата енергични и ловки пълководци. Този път той самият не участва в похода. Войските започват военните действия през зимата на 1553–1554 г. при страшен студ. Русите действат бързо, нападат безмилостно непокорните племена, разрушават няколко мохамедански укрепления, избиват хиляди мъже, пленяват голям брой жени и деца и постигат целта си: всички жители на областта признават върховенството на царя и се задължават да плащат данъци. Още в 1555 г. тази нова християнска земя става епископия. Покръстванията са масови. Иван изпраща златни медали на всичките си командири. Той съзнава, че за първи път от векове насам е преобърнал съотношението на силите между Изтока и Москва. Някога татарите унижаваха Русия със своите набези и

многократни опустошения. Днес Русия стои с цялата си тежест на границите на мюсюлманския свят и заплашва непосредствено Крим.

Но докато царят гледа самодоволно своите завоевания на Изток и Юг, едно невероятно събитие му напомня, че съществува една Западна Европа, която стои извън неговото политическо ползрение. Пратеник от манастира „Св. Николай“ на Бяло море му съобщава, че голям чуждестранен кораб е хвърлил котва на 24 август 1553 г. в устието на Двина^[2], че хора, говорещи непознат език, са слезли на сушата, че изглеждат добронамерени, но че никой не знае какво трябва да се прави. Направено е проучване и става ясно, че това е английският кораб „Едуард Бонавентура“, командван от капитан Ричард Ченслър. Този кораб е единственият оцелял от експедицията на сър Хюг Уилоуби, чиято цел била да открие от североизток път към Индия. Другите два съда били разрушени от бурята, а екипажите им умрели от замръзване. Ричард Ченслър казал, че носи послание за царя от своя крал Едуард VI. Иван заповядва да бъдат предоставени коне и шейни на пътешествениците на негови разноски. Те пристигат в Москва през декември 1553 г. след няколкоседмичен изнурителен път през снежните пустини. В желанието си да впечатли този чужденец с великолепието на двора си, Иван приема Ричард Ченслър на тържествена аудиенция. Облечен в дълъг пурпурнозлатист кафтан, с островърха шапка, украсена със самурова кожа, той седи тържествено строг на позлатен трон, а около него се е събрала онемяла от благоговение свита. Ричард Ченслър му връчва писмото от своя крал, написано на английски и на латински. Един преводач превежда главните пасаж:

„Едуард VI до всички вас царе, принцове, владетели, съдии от всички краища и от всички страни, в които свети слънцето, ние ви пожелаваме, както и на вашите държави, мир спокойствие и слава. Всемогъщият даде на човека чувствително сърце, за да прави добро на ближните си и най-вече на пътешествениците, които идват от далечни страни и с опасните си начинания доказват колко много желаят да се установят връзки на любов и братство с другите хора... Всички хора имат право на гостоприемство.

Но търговците трябва да се ползват най-много от него, защото те прекосяват морета и пустини, за да обогатят и най-отдалечените страни и своята родина чрез изгодна размяна на своите стоки... Бъдете така добри, царе, принцове и владетели, да почетете нашите молби и да разрешите на тези пътници свободно да преминат през вашите държави... Окажете им помощ и съдействие... Постъпвайте с тях така, както бихте искали ние да постъпваме с вашите поданици!“

Чувствителен към тези думи, Иван дава на англичаните обяд за сто души, поднесен в златни съдове от сто и петдесет слуги, които си сменят три пъти ливреите по време на угощението. Обетът продължава пет часа. В менюто има мозък от лос с подправки, петли с джинджифил, пълнени риби... Развеселени от виното руските сътрапезници разговарят с жестове с английските мореплаватели. Усмиват се, вдигат наздравици с мазни устни и влажен поглед. Ричард Ченслър с любопитство разглежда двореца. Обзавеждането му изглежда едновременно разкошно и селско. Почти няма мебели, а само скамейки, ракли с обкови, голи дървени маси, фаянсови печки, високи до тавана, изобилие от килими, кадифета, брокати, кожи... Нито една картина, нито едно огледало, но навсякъде много икони. На моменти сякаш се намират в кервансарай, а на моменти — в църква. Въздухът мирише на тамян, на пчелен восък, на горещо масло от кандилата. От своя страна Иван наблюдава с учудване тези англичани, които му се струват като паднали от луната — толкова му изглеждат странни дрехите и обноските им.

През февруари 1554 г. той дава на Ричард Ченслър отговор на руски и немски за „своя брат и братовчед Едуард“. Уверява го, че в Русия английските търговци ще бъдат „защитени, свободни и третираны като приятели“. Но това писмо ще прочете не Едуард VI, а Мария Тюдор, новата кралица на Англия и Ирландия.

След заминаването на Ричард Ченслър, Иван остава обладан от английския мираж. Тази нереална страна, от която тръгват търговци и моряци, му се струва определено някъде накрая на света. Влизайки в контакт с нейните представители той добива чувството, че е премахнал

пространството. Но той няма право да мечтае. Руската действителност го заобикаля със своите повели, които Силвестър и Алексей Адашев му напомнят всеки ден. За да завърши операцията срещу Казан трябва да се придвижи на юг и да подчини Астраханска област, чийто принц изпитва дълбока омраза към Русия. Тъй като ханът на кримските татари още не е преустроил войските си след поражението, нанесено му в 1552 г. от русите, моментът изглежда добре подбран. Княз Юрий Темякин поема командването на армия от казаци, стрелци, вотяки и млади благородници. Войниците потеглят по Волга и се спускат с песни надолу по реката. Бреговете са пуссти. Нито следа от неприятели. Стрелите си стоят в колчаните и храбреците съжаляват, че бездействат. Най-сетне ето го и Астрахан. Но татарският гарнизон е избягал. Преследват го и го унищожават. В изоставения град се намират петте жени на принца. Изпращат ги в Москва. Татаринът Дербеш е назначен за управител на града. Жителите полагат клетва на царя и обещават да му плащат тежък годишен данък в сребро, към който ще се прибавят и три хиляди есетри. С това лесно завоевание Русия получава излаз на Каспийско море. За в бъдеще тя ще контролира цялото течение на Волга от изворите ѝ до делтата. Подчиняването на номадските племена осигурява консолидацията на източните граници. Персия и Централна Азия се отварят за търговията и се страхуват от нейната армия.

Царят получава вестта за този успех на 25 август 1554 г. на своя двайсет и четвърти рожден ден. Той ликува при мисълта, че Астрахан, столица на татарското ханство, основана два века преди това от Тамерлан е паднал в ръцете му. Незабавно се отслужва благодарствена литургия. Покръстват най-видните пленници. Иван възприема нова формула, когато пише заповедите и писмата си: „В тази двайсет и първа година от нашето царуване над Русия третата след Казан, първата след Астрахан.“ Сега славата му изглежда така крепка, че той не се бои от никого в своето обкръжение. След като е проявил недоверие към братовчед си, княз Владимир Алексеевич, сега той отново го дарява с приятелството си и в ново завещание го обявява за регент и управител на страната, след своята смърт. Владимир Алексеевич е развълнуван до сълзи от благоволенieto на царя и се заклева да бъде верен на царевича и на царицата. С това решение обръща гръб на бившите си привърженици, болярите и дори на своята майка, княгинята интригантка Ефросина. Изоставени от него, някои от

бившите заговорници решават да избягат в Литва. Князете Симеон и Николай Ростовски са арестувани на границата. Симеон е осъден на смърт. Но след като Силвестър, митрополит Макарий и Алексей Адашев се застъпват за него, той спасява главата си и е наказан с обикновено заточение. Останалите членове на семейството, считани за невинни „по причина на малоумие“ са оставени на свобода, но под надзор. Името на тези нещастни изменници е опозорено завинаги.

На следващата 1555 г. англичанинът Ричард Ченслър се връща в Русия с два кораба наети от Компанията на английските търговци за откриване на нови пазари, наричана обикновено Английска компания или Руска компания. Чиновниците на компанията са упълномощени да сключат търговски договор с царя. Иван ги приема на трапезата си, благодари им за твърде любезното писмо на „сестра си Мария“ (Мария Тюдор) и подписва харта, разрешаваща на английските поданици да търгуват свободно във всички руски градове, без да бъдат малтретирани и без да плащат такси. Вносът се състои най-вече от оръжия, платове и захар. На 21 юли 1556 г. Ричард Ченслър потегля наново за Англия начело на пет богато натоварени кораба. Придружава го Йосиф Григориевич Непея, посланик на царя. Но силна буря изненадва флотилията и разпръсва корабите, които се разбиват в рифовете. Ричард Ченслър загива край бреговете на Шотландия. Единствено „Едуард Бонавентура“ стига до Лондон, а на борда му се намира Непея, ни жив ни умрял. Топлият прием на кралицата и съпруга ѝ Филип II Испански утешават посланика за загубения му багаж. Прехласнат, той посещава Лондон. Поставен е редом с кралицата на едно тържество на Ордена на жартиерата, получава от Компанията златна верижка на стойност сто лири стерлинги и подарък за господаря си лъскави платове, скъпи оръжия, един лъв и една лъвица. Но най-вече, изпълнявайки желанието на царя, той наема и отвежда в Москва занаятчии, миньори и лекари. Всъщност въпреки прекомерната си национална гордост Иван признава, че русите са груб и бавен народ и е добре да има между тях чужденци, от които да заимстват знания и умения.

Всички потеглят на кораб на Компанията с капитан Антъни Дженкинсън. Пътуването преминава без инциденти. Непея докладва на царя за изключителното уважение, което са проявили към личността му, потвърждава важността на търговските предимства, уверява го, че

тези хора, макар да не говорят руски, са най-ценните приятели на Русия и му връчва писмата на Мария Тюдор и на Филип II, в които те го назовават „августейши император“. Гордостта на Иван е поласкана и той вече вижда възможен съюз между своята обширна, мощна и варварска страна и този далечен остров, родина на мореплаватели, учени и предприемчиви търговци.

[1] Несъмнено е ставало дума за пневмония. ↑

[2] Трийсет години по-късно там ще бъде издигнат град Архангелск. ↑

СЕДМА ГЛАВА

ЛИВОНИЯ

Английските владетели почитат Иван с титлата „августейши император“, но Сигизмунд-Август, велик херцог на Литва и избран крал на Полша му отказва тази чест. За да мотивира отказа си, той надменно заявява, че „не обича новостите“ и че доколкото му е известно, само владетелят на Свещената Римско-германска империя и султанът имат право на това престижно звание. От друга страна, той смята, че Полша, католическа и хуманистична, благоденстваща и цивилизована страна, няма защо да се прекланя пред православна и примитивна Русия. Пренебрегвайки претенциите на Иван, той акредитира посланиците си при „Негово Величество великия княз на Москва“, а не при „Негово Величество царя на Русия“. Иван е обиден и адресира писмата си до „Великия херцог на Литва“, и нарочно пропуска да назове Сигизмунд-Август „крал на Полша“.

Тази размяна на непочитание влошава отношенията между двата двора. В 1553 г., когато новите посланици на Сигизмунд-Август пристигат в Москва, царят не приема акредитивните им писма, не ги кани на трапезата си и заявява, че не вижда защо е необходимо, както му предлагат, да подпише мирен договор за вечни времена с една страна, която не признава величието на Русия и нейния монарх. В подкрепа на своите изисквания той изтъква писмото на владетелите на Англия, които му признават титлата император, както и блестящата си победа при Астрахан. Сигизмунд-Август му отговаря, поздравявайки го с победата над неверниците, но упорито продължава да го нарича велик княз на Москва. Същевременно той му изпраща още един посланик, аристократа Тишкович, за да го призове да подпише справедлив и постоянен мир между двете държави. Иван дори не приема благородника. В действителност основното недоволство на царя няма протоколен характер. Заедно с целия руски народ той има отколешна антипатия към поляците. Като своите прадеди той мечтае да освободи Киев от полска власт. Но същевременно се колебае да се

хвърли в нова война, докато на изток и на юг татарите все още се бунтуват.

Едва след като узнава, че войските на Девлет-Гирей, хан на кримските татари, са отблъснати, той се връща към стария си проект да превземе незамръзващите пристанища по Балтийско море^[1]. Той чувства тази необходимост почти физически, като нещо, което му пречи да диша. Сякаш собствените му гърди са притиснати от невъзможността да разшири границите на Русия до морето. За него Полша, Литва, Швеция, Ливония^[2] преграждат заслужения излаз на русите до плавателните води. Ливония с богатите си градове Рига, Ревал, Дорпат е примамлива плячка. Населението, съставено от финландци, латвийци и немци, се управлява от ордена на Рицарите Меченосци, начело с велик магистър. Тези рицари, приели реформаторската вяра, живеят в лукс, безделие и разврат. Някога са били опасни, а вече са само малка група изнежени и ненаситни сеньори. А тяхната страна е ключ към Балтика. На тези аргументи, изложени от Иван пред Радата, яростно се противопоставят Силвестър и Алексей Адашев, които държат на операциите срещу кримските татари. Силвестър дори е толкова разгорещен, че заплашва царя с божия гняв, ако се откаже от борбата срещу неверниците и реши да нападне Ливония. Разгневен на своите съветници, Иван грубо ги отправя. Нищо не може да го накара да се откаже от своя план. В 1554 г. той изисква от епископа на Дорпат да му се изплатят петнайсет хиляди екю, които уж били някакъв дълг на града към царя неизплатен от 1503 г. След три години пратениците на Ордена на Меченосците се представят в Москва, за да поискат отсрочка, защото не им било възможно да съберат исканата сума за определения срок. Царят им заявява категорично: „Ако откажете да изпълните обещанията си, ние сами ще намерим начин да вземем това, което ни се полага.“ И той ги прогонва. Малко по-късно те се връщат с благи думи, но пак без пари. Тогава Иван ги поканва на вечеря и заповядва да поставят пред тях празни чинии. Те стават от масата гладни и с наведени глави се връщат в Дорпат.

На 22 януари 1558 г. една четирийсет и осем хилядна руска армия навлиза в Ливония. Тя се командва от Шиг-Алей, бивш казански хан, преминал на служба при русите. Съставена е главно от татари и от жители на Новгород и Псков. Тази войска опустошава беззащитната

страна, опожарява, избива, граби, осквернява гробове, изнасилва жени, след което ги връзва за дърветата и ги пробожда със стрели. На 22 май Нарва е превзета с щурм. Повечето жители са изклани семейство по семейство сред пламъци и дим. Оцелелите се заклеват във вярност на царя. Един православен архиерей е изпратен на място, за да пречисти града с процесии, ръсения и молитви. Говори се, че пожарът в града бил предизвикан от пияни немци, които взели от руски търговец иконата на Светата Дева и я хвърлили в огъня. Иконата не изгоряла, но от нея пламнала гигантска клада. Нападателите се възползвали, за да атакуват с изненада защитниците и да ги разгромят. Когато иконата била намерена недокосната, пожарът угаснал от само себе си. Веднага е издадена заповед да се построи църква, в която чудотворната икона да бъде изложена, за да ѝ се кланят вярващите. Най-сетне Нарва, „очистена от латинската и лютеранската религии“, получава привилегията да търгува свободно с Русия. След два месеца, на 18 юли, Дорпат капитулира пред полковете на княз Петър Шуйски, Петър Серебряний и Андрей Курбски. Петър Шуйски триумфално влиза в града и заповядва на войниците си да пощадят населението. Това негово великодушие му спечелва сърцата на ливонците. „Дори жените, пише хронистът, съвзели се от ужаса, вече не се страхуват да се покажат“. Благосклонността към Дорпат става причина двайсетина второстепенни градове да се предадат на русите. Старият Фюрстенберг, велик магистър на Меченосците, се отказва от поста си. Неговият наследник, младият Готар Кетлер, напразно се старее да събуди патриотизма на съгражданите си. Те не вярват в силите на Ордена и не виждат по-добро средство, освен да преговарят с врага. С много усилия Кетлер успява да събере няколкохилядна войска. Той отчаяно моли за помощ съседите си. Но император Карл V, който би могъл да му помогне, току-що е абдикирал и се е оттеглил от светския живот. А приемникът му Фердинанд I Хабсбургски се страхува твърде много от мощта на турците, за да се обяви в защита на нещастната Ливония. Другите владетели също не желаят да предприемат преки действия. Полша, Швеция и Дания се задоволяват само да пленяват корабите, които използват пристанището на Нарва. Иван отговаря с ледена ирония на Кетлер, който предлага примирие: „Чакам те в Москва и милостта ми към теб ще зависи от смиреността и от броя на твоите поклони пред мен.“ Великият магистър на Ордена не може да

приеме такова унижение. Разгорещената и кръвопролитна борба продължава до самите подстъпи на Рига.

През септември 1559 г. Кетлер, приятен и убедителен мъж, най-сетне получава подкрепата на Полша. Сигизмунд-Август се задължава да защитава Ордена на Меченосците срещу налог от седемстотин хиляди флорина платими след победата. След като подписва договора, той надменно иска от Иван да напусне Ливония, която вече се намира под негова закрила. „Ливония е провинция, която винаги е била зависима от Русия, а не от вашия владетел, отговаря Иван на пълномощниците, които му връчват писмото. Сега я наказвам заради съмнителната ѝ вяроност, долните ѝ интриги, престъпленията ѝ и опустошаването на нашите храмове“ Въпреки това той обещава няколкомесечно примирие.

В действителност този срок му е нужен, защото кримските татари, водени от Девлет-Гирей, са възобновили набезите си. За царя те са по-сериозна заплаха от Полша и Ливония. Последните никога няма да се осмелят да обсадят Москва, докато Девлет-Гирей си е поставил за цел да превземе столицата. За щастие през лятото на 1559 г. княз Вишневецки печели редица блестящи победи над ордата, която отново отстъпва.

Междувременно Кетлер, убеден, че поляците се готвят да тръгнат срещу русите, обсажда Дорпат и други крепости. Това нелоялно нарушение на примирието става причина по-голяма част от руската армия да бъде изпратена в Ливония. Напразно Фердинанд I напомня на Иван, че тази страна е подчинена на империята и че никой няма право да я потъпква. Той прави грешка, че в писмото си не използва титлата „цар“, Иван връща пратеника с отрицателен отговор. Европейските сплетни не го вълнуват. Той води политиката си, без да го е грижа за договорите, за традициите и за несигурните приятелства. Андрей Курбски и Данаил Адашев^[3] преследват рицарите Меченосци от замък в замък, разбиват ги в Ермис, завземат крепостта Фелин и пленяват стария Фюрстенберг. Впечатлен от този разгром Сигизмунд-Август не предприема нищо, за да помогне на една нация, която се е заклел да покровителства. Още веднъж Иван се убеждава, че насилието дава резултат. Бог е на страната на дръзката Русия. Всички нейни начинания са благословени.

И сякаш военните успехи не са достатъчни за неговото щастие, Иван се гордее с втори жив син Фьодор, роден на 31 май 1557 г. По своето великолепие кръщавката надхвърля най-значимо събитие. Но след това шесто раждане царицата не може да възвърне силите си^[4]. Все така кротка, любяща и ненатраплива, тя намира утеха само в молитвите. През ноември 1559 г. отива с Иван в Можайския манастир. Настанена е в студена килия и скоро се чувства силно неразположена. Силвестър, който я придружава, предполага, че това е лош знак от Всевишния. Няма лекар, нито лекарства. Иван изпада в ужас и заповядва бързо да се организира завръщането. Дали клетницата не е отровена? Връщат я на шейна в Москва. Тя се възстановява, но през юли 1560 г. същата болест отново се проявява. Състоянието ѝ бързо се влошава. Докато лежи в леглото си, в съседен до Кремъл квартал избухва пожар. Пламъците, раздухвани от яростния вятър, обхващат стените на двореца. От стаята си Анастасия чува воя на огъня, прашенето на горящите греди. Спомня си сватбения ден. Изпада в нервна криза и скача от постелята. Нито лекарите, нито свещениците успяват да я успокоят. Иван заповядва да я отнесат на носилка до дома им в село Коломенское, на десет версти от Москва. След това той се връща в Москва и организира борбата с пожара. Лицето му е почерняло от сажди. Той издава гръмогласни заповеди, изправен срещу пламтежа на пожара. Около него болярите размахват брадви, катерят се по покривите, подават си кофи с вода. Когато бедствието е овладяно, Иван се връща при Анастасия; тя има силна треска. Бълнува, че пламъците са обградили от всички страни и нея, и децата ѝ. Никакви лекарства не могат да ѝ помогнат, нито сиропи, нито прахове. Наоколо се носи шепотът на свещениците. Иван е паднал на колене и поставя империята на везните на съдбата. Дано Бог го чуе! В този момент той, царят на Русия, е готов на всички жертви. Отказал се е дори от Ливония, само и само да оздравее жена му! Тя умира на 7 август 1560 г. в 5 часа сутринта.

Отчаянието на Иван граничи с лудост. Народът на Москва оплаква своята милостива царица. При преминаването на траурното шествие, риданията заглушават песнопенията на свещениците. Бедните отказват милостинята, която им раздават според обичая, защото не искат никаква утеха в този ден на всеобщ траур. Владетелят върви гологлав след ковчега. Брат му Юрий и братовчед му Владимир

Андреевич го поддържат. Той се олюлява, стене, удря гърдите си с юмруци. Митрополит Макарий, просълзен, го заклева да приеме Божията воля. Иван не го слуша. Той се е затворил в себе си и се опитва да проумее причините за незаслуженото наказание. Анастасия, „кобилката“ на царя, е погребана във Вознесенския манастир в Кремъл.

[1] Този проект ще се превърне във фиксидея на Петър I и ще ръководи цялата му външна политика. ↑

[2] Ливония се наричала територията, съставена от сегашната Източна Пруссия, част от Латвия и Естония. ↑

[3] Данаил Адашев, брат на Алексей Адашев, съветника на Иван. ↑

[4] Деца на Анастасия: Ана (1548–1550); Мария (1551 — дата на смъртта неизвестна); Димитрий (1552–1553); Иван (1554–1582); Евдокия; Фьодор (1557–1598). ↑

ОСМА ГЛАВА

СКРЪБ И НАСИЛИЕ

В продължение на тринайсет години, благодарение на съветите на жена си, на Силвестър и на Алексей Адашев, Иван управлява страната относително благоразумно. Дори чуждите наблюдатели признават големите му качества на владетел.

„Иван, пише един от тях, засенчи дедите си със своето могъщество и добродетели... Той проявява възхитителна любезност и внимание към своите дворяни и поданици... Мисля, че нито един християнски принц не внушава по-голяма любов и страх сред народа си от него... Когато каже на някой от своите боляри върви, боляринът тича... Не е особено чувствителен към развлеченията на лова и очарованието на музиката; обладан е само от две възжелания: да служи на Бога и да громи неприятелите си^[1].“

Тези добри наклонности претърпяват истинска промяна след боледуването на царя, когато той установява, че най-близките му довереници, Алексей Адашев и Силвестър, вместо да го подкрепят в разприте около наследяването на трона, се присъединяват към противниците му. Но след като оздравява, той не ги преследва. В действителност, не му е никак лесно да играе роля на силен и справедлив монарх, когато душата му кипи от жажда за отмъщение. Но след смъртта на Анастасия, сякаш нещо отключва сърцето му и освобождава всички долни инстинкти от детството му. Внезапно той открива, че е сам. Неговият ангел хранител е отлетял. Общуването му с Бога е прекъснато. Или по-точно, наказвайки го без причина, Бог го освобождава от задължението да се подчинява на неговите свещени

предписания. Иван вярва в Бога повече от всякога. Но вече не търси логика в отношенията си с него. Между двамата вече не съществува удобното правило „дай, за да ти дадат“. Щастието вече не е награда за добродетелта. Всевишният е своенравен. Веднъж Той прощава всичко, на другия ден те сразява за дреболия. Непредвидим и хаотичен, той всъщност има същия характер като на Иван. Бог, това е Иван, един свръх Иван. Те са създадени, за да се разбират отвъд моралните закони, които важат за простосмъртните. След като царят е загубил жена си, всичко му е позволено. След като Бог го е засегнал и той има право да обижда Бога. Впрочем той тайно е убеден, че Бог не може да му се сърди за нищо. Несъмнено неговите крайности дори са угодни на Всевишния, който цени буйните и презира безразличните, боязливите, пресметливите.

След като погребва жена си, Иван, обезумял от ярост се отдава на пиянство и се утешава с любовница. Това не му пречи да оплаква публично Анастасия. В двора всички се преструват на отчаяни. Но по-голямата част от болярите не жаят за царицата. Те я упрекват, че е подтикнала царя да се отдръпне от болярите и да се доближи до народа. Освен това, благородните князе считат роднините на покойницата, рода Захарини, за опасни парвенюта. Алексей Адашев и Силвестър също са политически паразити, които трябва да бъдат отстранени. За тях двамата задачата ще бъде лесна, тъй като Иван ги мрази, заради колебливото им държане по време на болестта му. Някои се осмеляват да подшушнат на царя, че може би двамата му съветници са отровили Анастасия, която в последно време се е държала хладно с тях. Други, не толкова смели, но също така злонамерени, се задоволяват да твърдят, че Алексей Адашев и Силвестър сигурно са прибегнали до магия, за да внушават на Негово Величество толкова дълго време, че не може без тях. Чувствайки, че наближава буря, Алексей Адашев заминава като войвода във войската в Ливония, а Силвестър се оттегля в манастир. Но това отдалечаване не ги спасява. Иван заповядва Силвестър да бъде махнат от спокойното му убежище и да бъде заточен завинаги в много по-строг манастир на Соловецкия остров в Бяло море. Там той ще умре забравен, в молитви. Иван ще изложи чувствата си към този набожен и предан човек в едно писмо до Курбски:

„За да спася душата си, се бях свързал със свещеник Силвестър с надеждата, че със своя характер и добродетелите си той ще ме води към добро. Но този хитър и лицемерен човек, чието кротко красноречие успя да ме спечели, мислеше само за величие на този свят. Той се съюзи с Адашев, с цел да управляват държавата от името на един владетел, когото презираха. Те събудиха у болярите дух на неподчинение... На трона бях като роб... Ще мога ли някога да опиша всичко, което съм изстрадал през тези дни на срам и унижение?... Те измисляха детински заплахи, за да изпълнят душата ми с ужас... Противопоставяха се на волята ми да посещавам манастирите и да наказвам немците (от Ливония)... Когато бях на смъртно легло, нима те не пожелаха, изменяйки на съвестта и клетвите си, да изберат друг цар, а не моя син?... Те ненавиждаха и клеветяха царица Анастасия и винаги се представяха за приятели на княз Владимир Андреевич...”

И тъй, по навик, Иван твърди, че е предаден и измамен от неблагодарници. Ловкият и мил Алексей Адашев за него вече е само краставо, злобно, коварно „куче“, което той трябва да накаже. Без да зачете услугите, които му е оказвал този превъзходен служител, той заповядва да го съдят. Но за по-голяма сигурност на обвиняемия не му е разрешено да се защити. Той е опасен като змей и може да омагьоса съдиите. Преподобният митрополит Макарий напразно се застъпва за нещастника. Болярите, участващи в трибунала, смятат, че „спокойствието на царя и родината изискват незабавното решение на това важно дело“. След разискванията Адашев е затворен в Дорпат. След два месеца умира в килията си, според едни от треска, а според други от отрова.

За момента царят е доволен. Той е измел боклука пред вратата си. Но много скоро това незначително възмездие вече не му стига. Предателите са оставили след себе си съучастници или поне близки и симпатизанти. След като се е отървал от Алексей Адашев, Иван нарежда да арестуват и екзекутират брата на съветника, храбрия

Данаил Адашев, герой от няколко похода, и дванайсетгодишния му син. Тримата братя Сатини, чиято сестра е омъжена за Алексей Адашев, роднината му Шишкин с жена си и децата си, имат същата съдба. Една полякиня, приятелка на Алексей Адашев, възрастната Мария, която живее уединено и благочестиво, е убита с петимата си синове по заповед на Негово Величество. Княз Овчина-Оболенски се осмелява да нарече „содомит“ фаворита на владетеля, младия Фьодор Басманов, който се оплаква на царя. Разтреперан от гняв, Иван собственоръчно пробожда клеветника. Князът вече не спазва постите и се подиграва на набожните. Една нощ, пиян от медовина, той танцува в двореца с няколко маскирани сътрапезници. Виждайки в тълпата княз Репнин, който единствен е без маска, той иска насила да му я постави. Репнин възмутен я хвърля на пода, тъпче я с крак и се провиква: „Прилично ли е царят да се прави на шут? Аз като болярин и член на съвета бих се срамувал да постъпвам като безумец!“ Иван го изгонва от залата. Но това е нищожна немилост. Няколко дни по-късно, в преддверието на църквата, където се черкува, Репнин е прободен от наемни убийци.

В тази атмосфера на страх и най-невинните боляри се питат в какво могат да ги упрекнат. От всички страни в двореца прииждат доносници и един през друг се стараят да ласкаят подозрителността на Иван. Той изслушва всички. Нито един донос не му се струва за пренебрегване. Колкото клеветата е по-невероятна, толкова повече се възбужда любопитството му. Едва получил някаква информация, той нарежда да се разследва случаят и изпраща своите шпиони. Хората не смеят да говорят и пред приятелите си, следят думите си вкъщи и мълчат със свито сърце на обществените събрания. За да се харесат на монарха съдиите вече не изискват никакво автентично доказателство. Осъждането или оправдаването вече не зависят от фактите, а само от каприза на Иван. Така например, без никакъв повод и без процес са екзекутирани княз Юрий Кашин, член на съвета, и брат му. Княз Курлятиев, приятел на Алексей Адашев, принуден отначало да стане монах, много скоро след това е осъден на смърт с цялото си семейство. Княз Воротински, победител от Казан, е заточен с жена си, сина си и дъщеря си. Известният Иван Шереметиев, страшилище за кримските татари, е хвърлен в тъмница, окован и измъчван в присъствието на Иван, който хладно го пита: „Къде са ти съкровищата? Ти минаваше за

богаташ!“ А братът на изтезавания, Никита Шереметиев, също велик войвода, неколkokратно раняван на бойното поле, е удушен по заповед на Иван.

Затворите и манастирите са препълнени с жертви. Колкото по-силно удря Иван, толкова желанието му да удря се засилва. Вместо да утоли жаждата му, пролятата кръв го тласка към нови жестокости. Да убие ближния си, се превръща за него в необходимо удоволствие, гледката на страданията — в някакъв наркотик, без който не може. Като дете, той е убивал кученца като ги е хвърлял от крепостните стени. На трийсет години усъвършенства тази игра, прилагайки я към хората. Както винаги оправдава жестокостта си със злото, което му е сторило неговото обкръжение. „Ако това куче, Алексей Адашев, измъкнато от калта, не ме бе разделило с моята кобилка (Анастасия), Сатурн нямаше да получи толкова жертви!“, провиква се той. Принципът е ясен: при най-малкото съмнение трябва да се удря силно, без да се губи време да се проверяват подозренията, по-добре да заколиш десетина невинни, отколкото да оставиш жив един виновен. И не е достатъчно да пожертваш главния набеден. В добрата политика е важно да изрежеш голямо парче плът около заразеното място. Да накажеш семейството, близките, всички, които вероятно са изпитали вредното влияние на главата на рода. Да проливаш реки от кръв, за да заздравиш тялото на държавата.

За да замести болярите, виновни за това, че не са му се харесали, Иван избира дребни дворяни, с ограничен ум и гъвкав гръбнак, които никога не му противоречат и го насърчават в разврата. Някои като Алексей Басманов и синът му Фьодор, Малюта-Скуратов, Василий Глазной стават едновременно негови другари по пиене и политически съветници. „Е какво, казват те на Иван, вечно ли ще оплакваш жена си? Ще си намериш друга, по-красива. Прекалената скръб може да навреди на скъпоценното ти здраве. Бог и народът ти искат в земното си нещастие да потърсиш и земна утеха.“ Тези думи поощряват слабостта към жените, която царят винаги е имал. Едва погребал своята, той мечтае да се утеши със свежа плът. Не че е забравил кротката Анастасия, но не може да се съгласи да бъде въздържан. Да люби и да убива са за него двете най-висши форми на мъжествеността. Впрочем Бог е съгласен. За всеки случай Иван е раздал на църквите и на бедните хиляди рубли в памет на Анастасия. Старият митрополит

Макарий, който едва се държи на крака, прошепва в дългата си брада, че всъщност царят трябва да предложи постелята си на нова царица. Опасно би било да противоречи на брачните намерения на Негово Величество. Коя да избере? Иван не би имал нищо против да е чужденка. Защо да не е някоя от сестрите на полския крал? Очевидно Полша теоретически е във война с Русия, след като Сигизмунд-Август се обяви за защитник на Ливония и е принудил русите да напуснат окупираните територии. Но двете войски още не са влизали в бой една срещу друга. Ако прояви поне малко разум, Сигизмунд-Август ще забрави омразата си към този, когото отказва да нарече „цар“ и за да сключи продължителен мир, ще му даде една красива и покорна девойка, която да му хареса. Незабавно Иван прекратява траура в двора и изпраща в Полша посланици, натоварени със задачата да преценят лично физическите и нравствените качества на най-добрата кандидатка. Когато пристигат във Вилнюс те срещат по-голямата сестра на краля Ана и по-малката Екатерина. Изборът им, предвид „лицето, пълнотата и здравето“, пада на Екатерина. Въпреки че е стъписан от наглостта на този проект, Сигизмунд-Август не отказва категорично. Но заявява, че не може да одобри този брак, преди да е получил съгласието на император Фердинанд I, негов покровител, че сестра му трябва да остане в лоното на Римокатолическа църква и че във всеки случай той би предпочел да омъжи по-голямата сестра Ана преди по-малката Екатерина. Освен това, за да даде съгласието си той иска и някои промени на границите. Маршал Симкович е изпратен в Москва, за да ги изложи пред Иван. Те са прекомерни: ако иска да се ожени за сестра на Сигизмунд-Август, царят трябва да освободи градовете Новгород, Псков и Смоленск, както и територията на Северск.

Иван е обиден и отказва да стане зет на несговорчивия Сигизмунд-Август. Отпраща Симкович и въздиша пред портрета на Екатерина, който неговите пратеници са му донесли от Полша. След като не може да получи ръката на тази пленителна девойка, той ще обяви война на страната ѝ. Като начало той пише на краля, че е заповядал да издълбят дупка в земята, за да зарови в нея главата му, след като я отсече.

Обкръжението на царя се старее да облекчи разочарованието му, споменавайки, че полякините наистина са добри съпруги, но че те не

са единствените, които знаят да очароват един мъж в леглото. Щом екзотизмът го изкушава, защо да не си избере черкезка принцеса. Има една, за която се говори, че е рядка красавица: дъщерята на черкезкия принц Темрюк. Довеждат я в Москва. Тя се появява в двореца в традиционна носия, повдига булото си и прехласнатият Иван веднага решава да се ожени за нея. Митрополит Макарий я кръщава и ѝ дава името Мария. Сватбата е отпразнувана на 21 август 1561 г., четири дни преди Иван да навърши трийсет и една години. Още на другия ден след този брак той съжалява за избора си. Неграмотна, отмъстителна, варварка, тази дивачка не може да забрави племето си. Нейното азиатско възпитание не ѝ помага да стане добра мащеха на децата на царя. Несъмнено полякинята Екатерина щеше да бъде по-добра партия.

А Сигизмунд-Август повече от всякога възнамерява да завладее загиваща Ливония. Жителите на Ревал са се подчинили на шведския крал Ерик XIV, който е наследил Густав Ваза. А с указ от 21 ноември 1561 г. Кетлер, Велик магистър на Ордена на Меченосците, е отстъпил Ливония на полския крал, ставайки васал на Сигизмунд-Август. Последният бърза да сключи брачен съюз с Швеция. Сестра му Екатерина, която той някога е отказал на царя, е омъжена за наследника на шведския трон, Йохан, херцог на Финландия.

Това ново оскърябление подтиква Иван да ускори военните действия. След като е заточил или убил някои от най-добрите си генерали, той ги замества с черкезки и татарски князе. Начело поставя своя братовчед Владимир Андреевич и Андрей Курбски, които е пощадил. Една страшна армия от двеста и осемдесет хиляди души, от които половината ориенталци, се изсипва в Литва. Царят язди сред тази разнородна войска, която въпреки свещените хоругви прилича на орда. Пред него носят празен ковчег, предназначен, по неговите думи, за Сигизмунд-Август. Неравновесието на силите е толкова голямо, че литовците побягват при първия сблъсък с русите. На 15 февруари 1563 г. големият търговски град Полоцк, който едва се защитава, пада в ръцете на Иван. Той пише на митрополит Макарий:

„Днес се сбъдна пророчеството на светия митрополит Петър, който каза, че Москва ще протегне ръка над

рамената на враговете си.“

И му изпраща кръст, отрупан с диаманти. Впрочем плячката е огромна. Купища злато и сребро, конфискувани от най-богатите граждани потеглят към Москва. В Полоцк живеят множество евреи, които са покръстени насила. Тези, които се съпротивляват, са хвърлени в Двина. „Евреите, казва Иван, отклоняват поданиците ми от християнството, а на всичко отгоре прибегват до покушения с отровни треви.“ Татарските войници избиват и няколко католически монаси. Латинските църкви са прочистени или срутени. Хвалебствена служба е изпълнена в катедралата „Света София“, в центъра на покорения град. А Иван прибавя към многобройните си титли и тази на велик княз на Полоцк. Той иронично предлага мир на полския крал, при условие че той му даде цяла Ливония и като премия сестра си Екатерина. Не е важно, че тя е съпруга на финландския херцог и че той самият се е оженил повторно: ще я държи като заложничка и ще се отнася с най-голяма почит към нейната личност.

Сигизмунд-Август не отговаря, но докато руската армия продължава да опустошава страната, заплашвайки дори Вилнюс, той изпраща пратеник при кримския хан Девлет-Гирей, за да го посъветва да се възползва от случая и да се хвърли с татарите си към останалата без защита Москва. Ханът се забавлява от това предложение на християнски крал, отправено към мохамеданин, но след като размисля се отказва от подобна авантюра. За щастие на Сигизмунд-Август, Иван, уморен от похода, не смята да се възползва от предимството си и решава да се върне в Москва, оставяйки гарнизони в завладените градове. Воюващите подписват шестмесечно примирие. На връщане царят среща сияещ от радост пратеник. Черкезката царица му е родила син, Василий.

В Москва духовенството посреща Иван с кръстове и хоругви пред църквата „Св. Борис и Св. Глеб“, народът го приветства, но той има чувството, че въодушевлението на неговите поданици не е така искрено, както след превземането на Казан преди десет години. След тържествата по случай победата той изпраща писмо на амбициозната княгиня Ефросина, майка на княз Владимир Андреевич, за да я поздрави с успехите на любимия ѝ син в Литва. После, размисляйки,

задължава старицата да стане монахиня, заточава я в Белозерск и нарежда да я удавят в езерото. Нали някога тя бе пожелала смяна на династията? Никой не протестира. Говорят за естествена смърт. 1563 г. е белязана с още смърт и убийства. В началото на май той загубва последния си син Василий, който е само на няколко седмици. После умира от болест по-малкият му брат Юрий. Този умствено ограничен човек никога не е пречил на кариерата на Иван. Бил е предан приятел на Анастасия. Жена му Юлия е безлична и набожна, а качествата ѝ напомнят за покойната царица. Иван, дълбоко наскърбен организира грандиозно погребение на брат си и настанява снаха си в манастир в разкошни условия. След известно време, в пристъп на ярост, решавайки, че тя води много затворен живот и не му засвидетелства достатъчно уважение заради благодеянията му, той ще накара да я убият. Друга жертва на неговото озлобление става самият княз Владимир Андреевич. Блестящата служба на този военачалник и съветник не могат да заличат от съзнанието на Иван спомена за заговора от март 1553 г., когато на прага на смъртта той слушаше около леглото си разприте на болярите за неговия трон. След дълго въздържане, яростта му се връща, той обвинява княза в измама, заточава го в имението му Старица и го заобикаля с шпиони. Докладите им би трябвало да го успокоят. Но той държи лично да се убеди в настроението на изгнаника. От време на време го посещава в земите му. И там, в резултат на странна непоследователност, възвръщайки предишната си нежност, той пирува и се шегува с човека, който е прогонил без никакви угризения.

В края на 1553 г. една последна кончина натъжава владетеля: отива си Негово Преосвещенство забележителният митрополит Макарий. Твърде стар, за да се противопостави на волята на царя и дори за да го упрекне за безпорядъка и жестокото му поведение, той от дълго време се е задоволявал само с молитви за бъдещето на Русия. Може би край Иван той е усетил наличието на някаква свръхестествена сила, скрита в човешки образ? Може би се е питал дали този богопомазан всъщност не е пратеник на дявола? Той повтаря с треперещ глас: „Аз познавам само църковните дела. Не ми говорете за държавни дела!“ След смъртта му Иван изпитва голяма празнота. Последната връзка с миналото се е прекъснала. Край себе си вече не вижда никакъв свидетел на своето детство.

Всички епископи на Русия отиват в Москва за избора на нов предводител на Църквата. Избран е Афанасий, монах от Чудовския манастир и изповедник на царя. След божествената литургия свещениците събличат богослужебните одежди на новия митрополит, поставят на гърдите му златния образ на вратата на светилището, обличат му расо и поставят на главата му бяла митра. Афанасий получава поздравленията на царя, благославя го и моли Всевишния да даде на Иван здраве и победа. В словото си не се осмелява да говори за добродетел.

Царят му е благодарен за това. Той не може да търпи, когато свещеник го упреква за неговите нрави. Новата му съпруга, черкезката Мария, по природа яростна и жестока, приветства всичките му изстъпления. Казват, че тя самата е чувствена, порочна, лъжкиня, зла и малко нещо вещица. Благотворната сила на водата, с която са я кръстили, не е проникнала в душата ѝ. Иван не я обича, той продължава да мисли за Анастасия и тъгата засилва яростта му. От известно време той носи постоянно дълъг дървен прът с остър железен връх. Дръжката на този тежък жезъл е украсена с резба. Той нежно я гали с пръсти, гледайки втренчено събеседника си. Когато го обзема гняв, удря хората с това оръжие. Често се задоволява само да ги нарани и със спокойно наслаждение гледа как тече кръвта. Понякога ги убива. Изпълва го толкова силна ярост, че „от устата му излиза пяна като на кон“, твърди съвременникът му Даниел Принц фон Брухау. След всяко свое престъпление той се втурва да се изповядва. Обвинява се дори публично пред болярите и се нарича „вонящ пес“, „прокълнат“, „убиец“. Но в устата му тези думи на покаяние са по-страшни от заплахи. Близките му знаят, че за него това е просто упражнение по нравствена хигиена и че унижавайки се, той се готви да започне отново. Той прилича на тези лакомници, които, след като се натъпчат с ядене, бъркат с два пръста в гърлото си, повръщат, за да се освободят стомаха и се връщат на масата с нов апетит. Горко на този, който го е чул да се унижава пред него! От това време, сред народа започват да го наричат с прозвището „Грозни“^[2].

[1] Hakluit's. Цитиран от Карамзин: История на Руската империя.

[2] На руски език думата грозный, с която се назовава Иван IV, не означава точно „ужасен“, а по-скоро „страшен“ с известен оттенък на могъщество и величие. Но френската публика го познава с прозвището „Terrible“ (ужасен). И наистина епитетът приляга добре на личността. (На български е запазена руската дума). — Б.пр. ↑

ДЕВЕТА ГЛАВА

СЛУЧАЯТ КУРБСКИ

Безумните изстъпления на царя карат някои уплашени за живота си боляри да насочат погледи към чужбина. Така например, твърде набожният княз Димитрий Вишневецки отказва да се излага на прищевките на тиранина и бяга в Полша. Сигизмунд-Август го приема добродушно, но изисква той да постъпи на служба в литовската армия срещу русите, неговите бивши братя по оръжие. Вишневецки е човек на честта и отказва. Предават го на турския султан, който му отрязва главата. Други не толкова добросъвестни боляри намират в изгнанието сигурност и изгода. Голям брой руси изменят на Иван, за да се присъединят към двора на Сигизмунд-Август. Най-известният измежду тях е Андрей Курбски. Потомък на велико княжеската фамилия на Владимир Мономах, княз на Смоленск и Ярославл, той се е отличил в битките при Тула и Казан, в пустините на Башкирия и в Ливония. Но през 1562 г., след една неразумна маневра, неговата четирийсетхилядна войска е разбита при Невел, близо до Витебск от петнайсет хиляди поляци. За този унизителен разгром получава горчиви упреци от Иван. Изпаднал в немилост, Андрей Курбски разбира, че е в смъртна опасност. Той винаги е бил готов да загине в бой, но не може да понесе мисълта да бъде подложен на изтезания. Прощава се с жена си и деветгодишния си син, използва дълбоката тъмнина на нощта, за да напусне дома си и Дорпат, без да бъде забелязан, и язди до окупирания от поляците град Волмар. Сигизмунд-Август го посреща с отворени обятия, подарява му села, земи и пари. Андрей Курбски се съгласява без угризения да командва полските войски, които ще се сражават срещу русите. По онова време такова преминаване в лагера на противника е често срещано явление, защото патриотизмът у народите още не е придобил свещен характер. Въпреки това измяната на Андрей Курбски обижда Иван така, сякаш някой е заплюл Христовия лик. Като връх на дързостта, след като се е оказал на сигурно място, беглецът пише на царя, за да оправдае своето

поведение. Набожен, образован и изпълнен с омраза, той топи перото си в жлъч. Изпраща своя оръженосец Шибанов да занесе писмото на царя в Москва. Приемайки пратеника, Иван забожда железния връх на своята пика в крака на нещастника и го приковава към пода. След това натиска с две ръце дръжката на това своеобразно оръжие, вглежда се втренчено в лицето на пратеника, чиято кръв тече по плочите, но който стиска зъби и не издава стон. Един секретар чете писмото с несигурен глас:

„Ти, който бе някога забележителен Монарх, благословен от Бога, но като наказание за греховете ни, днес те разяжда адска ярост и си покварен до дъното на душата си; ти тиранино, който нямаш подобен на себе си и сред най-неверните владетели на земята, чуй ме!... Защо разкъса в най-ужасни мъки силните мъже на Израел, тези блестящи войни, които Небето ти бе дало? Защо проля драгоценната им и свещена кръв в храмовете на Всевишния? Нима те не служеха усърдно на владетеля и родината си? Ти ловко и коварно клеветиш, ти назоваваш преданите си служители — изменници, християните — магьосници; за теб добродетелите са пороци, светлината — мрак. И с какво те оскърбиха тези достойни покровители на Русия? Не са ли те героите, които разрушиха татарското ханство? Не увенчаха ли със слава и твоето царстване, и твоето име, превземайки пред теб немските крепости? Каква награда получиха тези клетници? Смърт! Нима ти вярваш, че си безсмъртен? Няма ли Бог и Висш съд за царете? Сърцето ми е потресено и аз не мога да ти опиша всичкото зло, което ми стори. Ще ти кажа само едно: ти ме принуди да изоставя Светата Русия. Кръвта, която съм проливал за теб, моли за отмъщение Всевишния, който умее да чете в човешките сърца. Опитах се да открия с какво съм се провинил, дали с деянията си, или с най-съкровените си мисли; добросъвестно питах съвестта си и не знам какво е престъплението ми спрямо теб. Никога твоите батальони, предвождани от мен, не са се обръщали

в бягство пред неприятеля. Моята слава озари и теб. Това, което съм сторил за теб, не са само една или две изнурителни години, прекарани в умора и посветени на военни подвизи; много години аз търпях нужда и болест, далеч от майка, съпруга и родина. Преброй сраженията и раните ми. Не искам да бъда тщеславен, но Бог знае всичко. Нему се доверявам изпълнен с надежда в застъпничеството на светците и на моя праотец, княз Фьодор Ярославски... Сбогом! Ето ни разделени завинаги и ти ще ме видиш едва в деня на Страшния съд; но сълзите на невинните жертви подготвят наказанието на тирана. Бой се от мъртвите! Тези, които си избил, са близо до трона на Всевишния и искат отмъщение. Войските ти няма да те спасят. Долни ласкатели са онези недостойни боляри, които днес са твои спътници в пиршествата и разврата, покваряват душата ти и ти довеждат децата си, за да утолят твоите похотливи желания; но те няма да те направят безсмъртен. Нека това писмо, пропито със сълзите ми, бъде поставено в гроба ми, за да се явя с него пред Божия съд. Амин.“

„Написано в град Волмар, владение на крал Сигизмунд-Август, мой господар, от когото с Божията милост очаквам добрини и утешение“.

След като изслушва четенето на писмото с каменно лице, Иван заповядва да отведат пратеника и да го подложат на мъчения, за да получат от него други сведения. В клещите на палача Шибанов не произнася нито едно име на съучастник и продължава да хвали господаря си. Царят се възхищава на моралната сила и жизнената издръжливост на мъченика, но заповядва да го убият, както и някои слуги на Андрей Курбски, заподозрени, че са помогнали за заминаването му. Майката, жената и синът на беглеца са хвърлени в тъмница. Те загиват там след няколко години^[1].

Дълго сдържаният гняв на Иван избухва в отговора на посланието на неговия бивш генерал. Любител на пламенните слова, в своята обвинителна реч той смесва обиди, насмешки, обвинения,

клетви и неверни библейски цитати. Омразата и образованието му, набожността и жестокостта му се изливат на хартията в словесен поток. Под перото му се изреждат имената на Мойсей, Лъв Арменски, Йоан Златоуст и Исай. Очевидно това послание, както и писмото на Андрей Курбски, не е предназначено само за своя адресат. То има голям отзвук в двора и сред народа. Това е отворено писмо, свидетелство към съдниците от бъдещите поколения. През границите се води литературен двубой между царя самодържец и княза изменник.

„Защо нещастнико, искаш да погубиш душата си като предател, спасявайки чрез бягство тленното си тяло?, пише Иван. Ако наистина си справедлив и добродетелен, защо не пожела да умреш по заповед на господаря си като заслужиш по този начин венеца на мъченик?... Поведението на твоя служител Шибанов би трябвало да те накара да се червиш от срам... Верен на своята клетва, той не предаде господаря си пред прага на смъртта. А ти само за една дума, предизвикана от моя гняв, навличаш проклятието, заслужено от предателите, не само върху себе си, но и върху душите на прадедите ти, които някога се заклеха на знаменития ми праотец да ни служат вярно и те, и техните потомци. Устата на изменника е пълна със змийска отрова... Ти се оплакваш, че съм те преследвал, но ако не бях твърде снизходителен към всички вас неблагодарници, ти днес нямаше да си при нашия враг.“

По-нататък, за да убеди Андрей Курбски колко е долен, Иван му припомня всички случаи, когато блестящият генерал не се е проявил както подобава на репутацията му: когато ханът бил разбит при Тула, князът пирувал, вместо да преследва разгромения неприятел; когато под стените на Казан бурята разпръснала корабите му и погълнала мунициите, той мислел само как да избяга „като страхливец“; когато руските войски завзели Астрахан, той не бил между сражаващите се; когато трябвало да завземат Псков, той заявил, че бил болен. „Ако ти и Адашев се подчинявахте, пише Иван, Ливония щеше да бъде наша.

Вие победихте въпреки вас самите, постъпвайки като роби, подчиняващи се на принудата.“

След това царят се оправдава за собствените си престъпления срещу човечеството. Според него владетелят не е длъжен да се отчита пред никого. Неговата безнаказаност има божествена същност:

„Това, което казваш за някакви мои мними престъпления, е безсрамна лъжа. Не съм погубил силните на Израел; не обливам с кръвта им народите на Господа... Аз съм наказвал единствено предателите. Но има ли място, където да им прощават?... Наложих много наказания и това мъчително задължение разкъса сърцето ми. Но всеки знае, че броят на предателствата е още по-голям... Досега владетелите на Русия са били свободни и независими. Те са възнаграждавали или наказвали своите поданици, както им е било угодно и без да се отчитат, пред когото и да е. Този ред на нещата никога няма да се промени. Вече не съм дете: имам нужда от Божията милост, от закрилата на Дева Мария и на всички светни, но изобщо не желая поуки от хората. Благодарение на Всевишния, Русия благоденства; болярите ми живеят в мир и приятелство; само твоите другари, твоите съветници заговорничат в пълна тайна. Заплашваш ме с Христовия съд на оня свят. Вярваш ли, че Божията мощ не ръководи и този свят? Това е манихейска ерес! Според теб Бог царува в небесата, Сатаната в ада, а хората — на земята. Заблуда! Лъжа! Мощта на Господа се простира навсякъде и в този и в онзи свят. Казваш ми, че вече няма да видя етиопското ти лице! О, небеса! Какво нещастие за мен! Поставяш край трона на Всевишния тези, които съм погубил! Нова ерес! Никой, е казал апостолът, не може да види Бога... Като връх на измяната, ти твърдиш, че Волмар, град в Ливония, е владение на крал Сигизмунд и очакваш добрините на този принц, след като си изоставил законния си владетел, господаря, даден ти от Бога... Твоят велик крал е роб на робите. Нима е чудно, че го хвалят роби? Но замълчавам, защото Соломон забранява

да си хабим думите, обръщайки се към глупците, а ти си глупак.“

Андрей Курбски отговаря с презрение, че царят се унижава с лъжите и обидите, изпълнили писмото му:

„Ти би трябвало да се срамуваш да пишеш като старица, да пращаш така лошо оформено послание в една страна, където не липсват хора, знаещи граматика, реторика, диалектика и философия. Невинен съм и стена в изгнание... да почакаме, часът на истината не е далеч.“

Ново писмо от царя до Курбски, когото нарича „страхлив дезертьор“.

„Познавам моите несправедливости, но Божието милосърдие е безкрайно; то ще ме спаси... Не се хваля с моята слава. Тя не е моя, а единствено на Бога... С какво съм виновен пред вас приятели на Адашев и Силвестър? Та нали вие самите, като ме лишихте от скъпата ми съпруга, станяхте истинската причина за моите човешки слабости? Много ви подхожда да говорите за жестокостта на вашия владетел, вие, които искахте да му отнемете трона заедно с живота!... Нима този княз Владимир Андреевич^[2], когото вие обичате, имаше някакви права над короната по своя произход или заради лични качества?... Възхищавай се на Божието Провидение! Вгълби се в себе си и размисли над своите деяния. Не ти пиша от гордост, а от християнско милосърдие. Нека този спомен ти помогне да се поправиш и да спасиш душата си.“

Тази необикновена кореспонденция ще продължи от 1564 до 1579 г. с дълги прекъсвания. Писмо след писмо, двамата автори ще

развиват все едни и същи аргументи и обвинения. Андрей Курбски, прочут представител на болярите, смята аристокрацията за богоизбрана каста, която трябва да съветва царя. Извън тази олигархия около трона не може да има спасение за Русия. Избивайки приятелите на Алексей Адашев и Силвестър, които винаги са му давали мъдри съвети, Иван е превишил правата на владетел и е утвърдил престъпен деспотизъм, от който държавата няма да се възстанови. Иван от своя страна потвърждава божествения характер на мисията си, отказва да приеме съществената роля на болярите от Радата и смята, че трябва да отговаря само пред Бога.

„Всички руски владетели са самодръжци и никой не може да им прави бележки, заявява той. Монархът може да упражнява волята си спрямо робите, дадени му от Бога... Ако не се подчинявате на владетеля, когато той е несправедлив, вие не само извършвате държавно престъпление, но осъждате душата си, защото самият Бог ви заповядва да се подчинявате сляпо на вашия княз.“

С други думи, богоизбраният цар има неограничена власт и е нечестивост не само да се бунтуваш срещу нея, но дори и да я критикуваш. И най-неразумните, най-жестоките и най-несправедливите му решения трябва да бъдат спазвани от поданиците като пратени чрез него от Бога, който го е поставил на трона. Да въстанеш срещу владетеля не означава да извършиш политическо престъпление, а смъртен грях срещу Всевишния. Пишейки на „избрания“, а не „наследствен“ крал на Полша, царят подписва писмото си: „Ние, смиреният Иван, всерусийски цар и велик княз по Божията милост, а не по размирната воля на хората“.

Междувременно Андрей Курбски е станал близък съветник на Сигизмунд-Август. Омразата му към царя е така силна, че той подтиква новия си покровител да укрепи своя съюз с татарите. Не го е грижа, че насърчените по този начин неверници може би ще завладеят родната му страна и ще осквернят църквите, в които някога се е молил. Води го една-единствена надежда: разгромът на русите да принуди

някои боляри да убият Иван, което ще даде възможност на бегълците да се върнат с гордо вдигната глава в избавеното от тирана отечество.

Най-сетне кримският хан Девлет-Гирей тръгва на поход и обсажда Рязан. Геройски отбраняваният град се съпротивлява на атаките и болярите Алексей и Фьодор Басманов, дошли с нови подкрепления, ускоряват разгрома на татарите. Но едва отстранена от юг, опасността се задава от запад. Една полско-литовска войска, командвана от Радзивил и Андрей Курбски се старае да завземе Полоцк, който наскоро е завладян от русите. Този опит, както и предишните, завършва с неуспех.

Двукратната победа на войводите би трябвало да зарадва Иван и естествено той изпраща златни медали на своите храбри командири. Но след измяната на Курбски го терзае подозрителност, която се засилва с всеки изминал месец. Въпреки екзекуциите и заточението на главните приятели на Алексей Адашев и Силвестър, той има чувството, че е обект на нов заговор. Тревожно се взира в лицата на болярите. Ако са словоохотливи, значи лъжат. Ако мълчат, значи кроят коварни планове против него. Той очаква нови издайничества и се оплаква, че получава твърде малко доноси. Митрополит Афанасий няма необходимата енергия и авторитет, за да го нахока и окуражи. Фаворитите Алексей Басманов, Михаил Салтиков, Афанасий Вяземски, Иван Шиботови мислят само как да разпалят недоверието, жестокостта и похотливостта на монарха. Внезапно в началото на зимата на 1564 г. Иван решава да напусне столицата и да тръгне напосоки, като остави на Бога грижата да чертае маршрута му. На 3 декември на заснежения Кремълски площад са се събрали много шейни. Дворцовите служители ги товарят със сандъци пълни със злато и сребро, с икони, кръстове, ценни вази, прибори, дрехи, кожи. Сякаш не става дума за обикновено заминаване, а за пренасяне в нов дом. Във Вознесенския събор, в присъствието на изумените боляри митрополит Афанасий благославя царя за едно пътуване, чиято цел никой не знае. Иван, царицата и двамата му синове на възраст седем и десет години се качват в първата шейна. Придворните секретари, няколко висши дворяни, неколцина фаворити и служители се настаняват на свой ред в шейните и се завиват добре. Придошлият народ се пита: „Къде отива царят? Защо ни изоставя? Колко ще отсъства?“ Най-сетне безкрайната колона потегля, оставяйки след себе си уплашената тълпа.

Размразяването принуждава Иван да се спре за две седмици в село Коломенское. След като състоянието на пътищата се подобрява, той отива в Троицкия манастир. На Коледа пристига със свитата и багажа си в Александровская слобода, на север от Владимир.

В продължение на трийсет дни останалите в Москва боляри от Думата нямат никаква вест от владетеля си, заминал, без да остави адрес. Най-сетне на 3 януари 1565 г. офицерът Константин Поливанов донася на митрополит Афанасий две писма от Иван. В първото царят изброява безредиците, предателствата и престъпленията на служебното дворянство, на висшите дворяни и на генералите, които до един са ограбили хазната, измъчвали са селяните и са отказвали да защитават родната земя от татарите, поляците или немците.

„А когато, продължава той, воден от чувство за справедливост, аз проявявам моята омраза към тези недостойни служители, митрополитът и духовенството защитават виновните, за да не ни се харесат и за да ни оскърбят. Ето защо, с болка в сърцето, като не искаме вече да понасяме вашите коварства, Ние се отказахме да управляваме страната и тръгнахме, за да се установим там, където Бог ще ни посочи.“

Второто писмо е адресирано до „чуждестранните и руските търговци и до целия християнски народ на Москва“. В него царят заявява, че „отправя гнева си“ към болярите, духовниците и висшите дворяни, но изпитва бащинска благосклонност към обикновените хора в империята си. Секретарите на Негово Величество прочитат това послание на площада пред скърбящата тълпа. Вече нямаме цар! Възможно ли е? Не е ли тиранията по-добра от безредието. Сред множеството се чуват възгласи: „Царят ни изостави! Загубени сме! Как може да останат без пастир?“ Много бързо това отчаяние се превръща в ярост. Ако царят се е махнал от трона виновни са дворяните, които са му изменили. Магазините се затварят, къщите се напускат и поток от демонстранти се насочва към Кремъл. Те крещат от мъка и искат възмездие за виновните. Ужасен от разрастващото се недоволство, митрополит Афанасий свиква духовенството и болярите.

„Държавата не може да остане без господар, решават членовете на този съвет на последната възможност. Ще отидем при царя, ще му се вреем на живот и на смърт, ще паднем на колене, ще опрем чела на пода. Ще го трогнем със сълзите си.“

Делегация, съставена от князе, епископи, офицери и търговци, ръководена от архиепископ Пимен Новгородски, потегля незабавно за Александровская слобода. Дългата процесия, брулена от вятъра, се вие по снежната пърина, съчетавайки по странен начин църковни одежди, брокатени кафтани, кожуси, хоругви, кадилници и кръстове. Сякаш не депутати отиват да посетят водача си, а поклонници крачат към чудотворна икона. Пристигат след два дни на 5 януари 1565 г. Царят ги посреща гневно и високомерно. След като го благословя със сълзи на очи, архиепископ Пимен му казва:

„Не забравяй, че ти не си само пазител на държавата, но и на Църквата, първият монарх на православието! Ако ти си отидеш, кой ще запази истината и чистота на нашата вяра? Кой ще спаси от проклетие милиони души?“

По този начин, както самото духовенство признава, царят упражнява своята власт не само върху тленната плът на поданиците, но и върху тяхната вечна душа. Той царува на земята и на небето. Църквата отстъпва пред неговата мощ. Всички свещеници и боляри са коленичили пред него, а той единствен стои прав и държи пика в ръка. От цялото си сърце се радва на победата. Номерът с внезапното заминаване е успял напълно. Ужасени от мисълта, че ще загубят господаря си, благородниците на империята лаят в краката му. Още един път той е заложил всичко и е спечелил всичко пред тези страхливци. Ако бяха взели думите му за истина, в тази минута щеше да е владетел без корона. Но унижавайки се пред него, му вдъхват нови сили и го извисяват. С треперещ глас той държи реч пред тези пратеници на покаянието с обичайното си красноречие и

словоохотливост. Обвинява ги за непокорния им дух, за алчността им, за страхливостта и дори твърди — упрек, който чувал за първи път — че са искали да погубят и него, и жена му, и най-големия му син. Въпреки че всички са стъписани от това невероятно обвинение, никой сред присъстващите боляри не смее да възрази. По-добре да изтърпял една неоправдана хула, отколкото да не се харесат на монарха, отричайки фактите. Докато той говори разпалено с искрящ поглед, всеки чувства над себе си заплахата от още по-голяма тирания. Най-сетне Иван разкрива истинските си намерения: „От уважение към митрополит Афанасий, както и към вас, почитаеми архиепископи и епископи, ще се съглася да поема наново моя скиптър при известни условия.“ Тези условия са прости: занапред царят ще разполага с пълна свобода да наказва предателите с немилост, смърт, конфискация на имуществото, без да трябва да понася критиките на духовенството. Очевидно, такова решение отнема на Църквата древното ѝ право да се застъпва за невинните и дори за заслужаващите снизхождение виновни. Но делегатите са толкова доволни, че са се справили с мнимото нежелание на царя да се върне на трона, че му благодарят с хлипащи гласове. Доволен от унижението им, той поканва някои от тях да честват в Александровская слобода празника Богоявление. Въпреки нетърпението на народа, той не бърза да се върне в Москва. Колкото по-го желаят, толкова по-взискателен ще може да бъде.

[1] Самият Андрей Курбски умира едва в 1583 г., оставяйки в Полша спомена за жесток, груб и неблагодарен владетел. ↑

[2] Братовчедът на царя. ↑

ДЕСЕТА ГЛАВА

ОПРИЧНИЦИТЕ

На 2 февруари 1565 г. Иван се завръща в затрупаната от сняг Москва. Многолюден народ, придошъл от ранни зори, коленичи при преминаването му, ридае и благодари на Небето, че му е върнал владетеля. Но тези, които смирено вдигат очи към него, са поразени от тъжното и сурово изражение на лицето му. По мнението на всички свидетели този трийсет и четири годишен мъж прилича на старец. Кожата му е жълтеникава и повехнала, погледът му е унил, косите му — оредели, устата — тънка и изкривена, челото му — набраздено от бръчки. На брадата му са останали само няколко косъма, тъй като има навик да я скубе. Прегърбен и с хлътнали гърди той оглежда хората с безумен поглед. Дали изобщо вижда тези, които го приветстват? Дали чува камбаните на църквите, които тържествено бият над главата му. Той толкова е свикнал да бъде възхваляван, превъзнасян, обожаван, че нито една проява на въодушевление не може да го зарадва.

Пристигайки в двореца, Иван заявява на болярите, че повече не желае да живее в Кремъл сред костите на прадедите си и че трябва незабавно да му се построи просторен дом в центъра на града. След като изброява още един път оскърбленията, които му е нанесло дворянството, иска Църквата да потвърди предварителното си и абсолютно одобрение на всички мерки, които ще вземе срещу лошите си служители. Тъй като е заминал по тяхна вина, ще получи и сумата от триста хиляди рубли, за да покрие разноските си по пътуването и престоя в Александровская слобода. Освен това държавата ще се раздели на две части: *опричина*^[1], представляваща лична собственост на царя, която той ще управлява по своя воля с неограничена пълна власт, и *земица*^[2], състояща се от останалата територия, която, въпреки че също е под властта на царя, ще запази своята болярска Дума и своите предишни служители. В опричината, лична собственост на Иван, един вид държава в държавата, ще влизат по

едностранното желание на Негово Величество няколко квартала на Москва, двайсет и седем града, осемнайсет околии и главните комуникационни артерии. Тази гигантска експроприация ще се извърши под контрола на една нова милиция, избрана от монарха и подчинена на неговите заповеди: така наречените опричници. Докато царят излага плана си, болярите разбират, че конфискувайки села, заедно със селяните и имотите им, той смята окончателно да ги обезсили. Но те не могат да се разбунтуват срещу този, когото са помолили да се завърне и комуто народът вярва фанатично. Под заплахата да бъдат хвърлени в тъмница за неподчинение те трябва да изоставят наследствените си имения, които ще станат собственост на короната. Като възнаграждение опричниците ще могат да ги ползват пожизнено и при известни условия, без те да са тяхна собственост. Бившите собственици ще получат в замяна някои бедни и отдалечени земи, които са част от земщината. Така започва едно огромно движение на преразпределение на владения, на изгнания, на разоряване на бивши княжески имения, на отправяне на дворяни към граничните райони на страната. Дванайсет хиляди благородни семейства са преместени и лишени както от богатството, така и от влиянието си. Изтръгнати от земята, принадлежала им векове наред, откъснати от корените си, отдалечени от поддръжниците си, тези хора, преселени с административно решение, остават без минало, без подкрепа, без защита. Всъщност създаването на опричината през 1565 г. е само брутално разширение на програмата за подчинение на дворянството, изработена от Иван и съветниците му още от 1550 г. Чрез това преразпределение на шансовете в цяла Русия той се надява, че завинаги е укрепил трона си. На мястото на арогантните и горди с произхода си боляри той поставя ново дворянство, съставено от платени служители. Ще се роди новата привилегирована каста на опричниците, тясно свързани с царя и сигурни в безнаказаността си за всички престъпления, които ще извършат от негово име. Сред опричниците няма йерархия по старшинство, единствено има значение предаността към централната власт. Няколкото благородни князе, които са част от тази преторианска гвардия, потъват в масата от нови хора, произлизащи от скромни семейства и задължени единствено на Иван за своето издигане. Останалите, ограбените, напускат домовете си в най-суровите зимни дни и се запътват с бавни кервани към

определеното им местожителство. Някои умират от студ по пътя. Но Иван не се трогва от сълзите и въздишките, които придружават тази необходима суматоха. На първо време той е подбрал сред младежите от дребното дворянство хиляда опричници, за да сформира своя лична гвардия и да разкрие предателите. Скоро техният брой ще нарасне на шест хиляди. Малюта-Скуратов, Вяземски, Басманов, фаворити на царя, следят всички членове на тази милиция да бъдат здравеняци, прочути с грубостта и жестокостта си. „Избраните легионери“ полагат клетва пред Иван:

„Кълна се, че ще бъда верен на царя и на империята му, на младия царевич и на царицата, както и че ще разкривам всичко, което зная или мога да узная относно всяко начинание срещу тях от едни или други лица. Кълна се да се отрека от семейството си и да забравя баща и майка. Кълна се също така да не ям и да не пия с хората от земщината и никога да нямам отношения с тях. В уверение, на което целувам кръста.“

Опричниците живеят в затворен кръг в домове, определени специално за тях, и получават значителна рента. Доскоро бедни те с всеки изминал ден стават господари с огромна власт. Облечени са в черно и носят на седлата си кучешка глава и метла, символи на мисията им — да хапят и да гонят враговете на господаря си. Тяхната служба ги поставя над закона. Обида, отправена към тях, е равностойна на оскърбление на царската особа и се наказва със смърт. Земщината е полето на техните действия. Там те могат да налагат глоби, да измъчват мъжете, да изнасилват жените, да избождат очите на децата, да плячкосват къщите, да опожаряват горите и реколтите, без никой да може да им се възпротиви. Тяхната жестокост се насърчава от царя, който след всеки от техните подвизи, ги възнаграждава и им раздава имуществото, отнето от изменниците. „Колкото повече народът ги ненавиждаше, толкова повече владетелят им засвидетелстваше доверие“, пишат Таубе и Крузе^[3]. И наистина Иван се чувства сигурен с омразата, която неговите опричници предизвикват в страната. Щом толкова се страхуват от тях и ги мразят, значи са му верни. В известен

смисъл те са негово въплъщение. Те са шест хиляди малки Ивановци, които изнудват и проливат кръвта на народа вместо него. Те извършват собственоръчно в Москва и в провинцията това, за което той бленува в двореца си.

На 4 февруари, в деня, когато царят учредява опричината, започват и екзекуциите. Мъченията се извършват на Кремълския площад, близо до църквата „Света Богородица Застъпница“ (храма „Василий Блажени“), която току-що е завършена и чиито натруфени с орнаменти и ярко оцветени куполи весело блестят. Знаменитият княз Александър Шуйски, героят от превземането на Казан, и седемнадесетгодишният му син Петър са сред първите жертви. И двамата са обвинени, че са заговорничели заедно с Андрей Курбски срещу живота на монарха, царицата и техните деца. Трябва най-напред да отсекаат главата на сина, но бащата моли за милостта той да умре първи. Палачът се съгласява и Александър Шуйски поставя главата си на дръвника. Бравата се стоварва. Синът прибира главата на баща си, целува я нежно и на свой ред коленичи, за да бъде посечен. Още шест боляри са обезглавени в същия ден. Седмият, княз Димитрий Чевирев, е набит на кол. Агонията му продължава двайсет и четири часа, с пробити меса и изкривено от болка лице, той пее песни за възхвала на Господа. Други боляри избягват бравата и само са изпратени в манастирите или заточени надалеч. От някои Иван изисква гаранция от двайсет и пет хиляди рубли, за да е сигурен, че няма да напуснат страната. И най-сетне, за да покаже, че умее не само да наказва, но и да прощава, той връща в Москва болярите Михаил Воротински, заточен в Белозерск, и Яковлев, близък роднина на Анастасия.

Духовенството приема тази проява на снизходителност като божествена милост. Но колкото повече Иван потиска страната, толкова повече чувства, че е ненавиждан, а колкото повече се чувства ненавиждан, толкова по-яростно желае да открие тези, които искат да посегнат на живота му. Болезнена тревожност му пречи да спи. Биенето на стенния часовник през нощта го изпълва с ужас като злокобно предзнаменование. Гледката на падаща звезда в небето го кара да коленичи треперещ пред иконите. Новата крепост, която си е построил в Москва, вече не му се струва сигурно убежище. Намразва столицата и се настанява в Александровская слобода в дворец, заобиколен с ровове и укрепления. Вътрешната подредба на тази

зловеща сграда напомня душевните състояния на владетеля. Някои зали са пищно украсени, други са натъпкани с ценни книги и пергаменти, има ниски и сводести помещения, които са по монашески голи, а подземието е разделено на килии, където гният затворниците. По този начин великолепието, учението, молитвата и мъчението присъстват едновременно в любимия дом на царя. Във всяко от тези отделения той се чувства добре. Придворните му заемат отделни жилища. Цели улици в града са отредени на опричниците. Малкото селище, загубено сред мрачни гори, гъмжи от въоръжени хора. Набързо се строят къщи и църкви; прииждат търговци, привлечени от богатата дворянска клиентела. Иван нарежда да донесат реликви и да украсят олтара на църквата „Св. Богородица“ със злато, сребро и скъпоценни камъни. По негова заповед на всяка тухла от сградата е издълбан кръст.

Но тази проява на набожност не го спасява от угризения. Внезапно решава да превърне двореца в манастир, а опричниците — в монаси. Той назовава „братя“ треста от тях, избрани сред най-извратените. Той самият си дава титлата архиерей, княз Афанасий Вяземски е ковчезник, а Малюта Скуратов — клисар. Всеки брат облича черно расо върху златовезания си, украсен със самурени кожи кафтан. Това, което би трябвало да се приеме за обикновен маскарад, в ума на Иван се превръща в почит към Господа. Той искрено вярва, че е създал нов монашески орден, написва правилник и следи за спазването му. В три часа сутринта отива с децата си в камбанарията, за да удари камбаните за утринната служба. Незабавно всички братя се втурват в дворцовата църква. Нарушителят на това задължение се наказва с осем дни затвор. По време на богослужението, което продължава цели три или четири часа, царят пее, моли се и коленичи, удря челото си в плочите. Той носи дълго черно расо пристегнато в кръста с въже, наметка от груб вълнен плат и дървен кръст на гърдите. От време на време, вместо любимата си пика, носи владишки жезъл.

В осем часа пак се събират, за да чуят литургията, а в десет часа сядат на масата около обилни ястия, от които царят не близва нищо. Той стои прав сред братята си и им чете на висок глас религиозни текстове. После се храни настрана съвсем сам и изслушва докладите на фаворитите си. След кратка дрямка обича да посещава затворите, за да присъства на изтезанията на някои задържани. Различните

инструменти за мъчение: от камшика до кола, от иглите до менгемето, от нажежените въглени до въжето, което чрез триене разкъсва тялото, са му добре познати. Той преценява като познавач сръчността на палачите и издръжливостта на жертвите. След литургията, с душа все още изпълнена с ангелски песнопения, той изпитва наслаждение от контраста, когато проследява бавната агония на страдалците сред бликащата кръв, пропукването на костите, воя и предсмъртното хъркане на разлигавените усти. Тази сурова кухня с мирис на гной, изпражнения, пот и изгорена плът е наслада за обонянието му. Всеки път, когато една от тези човешки дрипи издъхне, го изпълва сладостта на любовния спазъм. В радостта му да гази в кръв, в тези минути на ужас и екстаз, сякаш самият Бог е до него. Навикът му да се отъждествява с Бога е достатъчен, за да го убеди, че и Небето, както той самият, одобрява това човешко изстребление. За него молитвата и мъчението са двете страни на набожността. Когато със съжаление напуска помещенията за изтезание, „лицето му сияе от доволство“, казват свидетелите. Шегува се със свитата си, разговаря „по-весело от обикновено“. Това е отпускане след нервното напрежение, успокоение след любовния акт.

В шест часа вечерта всички отиват на вечерна служба. След това общата вечеря в повечето случаи се превръща в запой. Ядат до пръсване, щуки с чесън, зайци със слънчогледово олио, бъбреци с джинджирил, пилета с черен пипер и всичко това обилно полято с медовина, вино, квас и водка. Преди да бъде поднесено на царя всяко ястие и всяка напитка се опитват от някой от неговите сътрапезници, за да не се допусне да бъде отровен. Клоуни забавляват пируващите със своите номера. Разиграват мечки. Някои вечери мнимите монаси довеждат жени от простолудието и се забавляват като ги разсъбличат, шибат с камшици и изнасилват пред очите на царя. Малюта-Скуратов, най-жестокият и най-поквареният от братята, нарежда на голи селянки да тичат след кокошки, а през това време опричниците изпращат стрели по ужасените злощастнички с разпуснати коси и люлеещи се гърди. След тези оргии Иван се оттегля в спалнята си, където го чакат трима слепи старци. Тяхната задача е един след друг да му разказват легенди, докато заспи. Легнал на леглото си в слабо осветената от кандилата пред иконите стая, той с наслада слуша тези истории за странстващи рицари, магьосници и далечни принцеси. Разказвачът, с

дълга брада и незрящи очи, говори кротко. Монотонният му глас унася царя, който сякаш се връща в детството си. Той се отпуска за миг, затваря очи, но сънят му не трае дълго. В полунощ пак се връща в църквата, за да се моли. Извисявайки душата си към небето, той чува как Бог му шепне в ухото имената на нови жертви. И точно когато е на колене между две молитви той дава на близките си най-кръвожадните заповеди. Както водолазите изпитват опиянение от дълбочината, така и богопомазаните монарси се опияняват от абсолютната власт. Това опиянение у някои е слабо, но у други, като Иван, води до безумие.

Ехото от този странен живот бързо се разнася надалеч и стига до Сигизмунд-Август, който предполага, че царят е полудял. Не е ли това началото на упадъка на Русия? Полският крал горещо желае да е така и запитва руския посланик във Варшава какво точно представлява опричинната. Подчинявайки се на получената заповед дипломатът отговаря категорично:

„Ние не знаем какво искате да кажете. Няма никаква опричина. Царят живее в дом, който си е избрал и служителите, от които е доволен, се намират край него; другите са малко по-далеч. Това е всичко. Ако невежи селяни говорят за някаква опричина, не трябва да се обръща внимание на техните думи.“

Но всеки ден в Полша пристигат бегълци, които са се спасили от тиранията на Иван. Техните разкази потвърждават предположенията на Сигизмунд-Август. Той си кореспондира чрез тайни пратеници с няколко ограбени боляри от земщината. Те едва се осмеляват да отговарят. Лишени от собственост и изселени, живеят в страх от бъдещето. Църквата също мълчи, защото е безправна. Митрополит Афанасий предварително се е отказал да критикува действията на царя и да се застъпва за жертвите, той вече не е духовен водач, а само изтъкнат свещенослужител. Поставил е Иван над Църквата, потъпкал е Евангелието и е обърнал кесаревото царство с божие. Бил е предупреден за всички престъпления на опричниците, но не се е възпротивил срещу създаването в Александровская слобода на тази

карикатура на манастир с неговите развратници, облечени с раса, с кървавите богослужения и оргии.

Всичко около царя е само порок и подлост. Той харесва отдавна богословските дискусии и те събуждат интереса му към протестантството. Разпитва немските пленници от Ливония, за да научи повече, привлича го свободата на тяхното религиозно мислене. Назначава на служба при себе си немците Калб, Таубе, Крузе и Еберфелд^[4]. Последният му доказва и писмено, и устно, колко е чисто учението на Аугсбургското вероизповедание. Казват, че царят бил потресен. Иван започва да се замисля дали православната религия е наистина подходяща за Русия. Хрумва му безумната идея: ами ако с един замах на перото превърне Русия в протестантска държава? Но бързо се отказва, ужасен от дързостта си. Обаче разрешава на лютераните да имат храм в Москва. Това решение наскърбява митрополит Афанасий; той си позволява да повиши тон пред един от тези чужденци еретици и Иван незабавно го осъжда да заплати голяма глоба. Митрополитът се разболява от мъка и се оттегля в манастир.

Увлечението на царя по немските занаятчий е нищо в сравнение с увлечението му по английските търговци. Смелият Дженкинсън, едновременно посредник, делови мъж, изследовател и пътешественик кръстосва Русия, отива в Астрахан, Бухара, Персия, преодолява хиляди опасности, връща се в Москва, разказва на Иван за пътешествията си, донася му подаръци от султана и шаховете и рисува специално за него картата на страните, които е прекосил. Пленен от тази многостранна личност, Иван се отнася с него като с приятел, разрешава на Компанията му да разшири своя монопол и дори да сече монети и го поставя, заедно с търговците от компанията му под непосредствената закрила на опричниците. Занапред Русия изнася в Англия риба, сол, кожи, катран, дървен материал за корабостроенето, коноп, лен, лой, восък, а внася от Англия на високи цени коприна, съдове, мед, олово, подправки, оръжия и муниции. Този двустранен търговски обмен е така интензивен, че Иван все повече мисли за Англия като за естествен съюзник на Русия. Но по време на един от неговите нощни страхове му хрумва нов проект. Постоянно обладан от мисълта, че се готви покушение срещу личността му, той обмисля възможността да поиска убежище в Англия, в случай че трябва да избяга, за да спаси живота си. Тази унижителна за господаря на Русия загриженост му се струва

божествено озарение. В 1567 г. той заръчва на Дженкинсън да занесе тайно послание до Елизабет I. Говори се, че тази кралица, наследила полусестра си Мария Тюдор, е красива, умна, образована и волева жена. Нейните отношения с Иван винаги са се отличавали с голяма учтивост. Тя е трийсет и четири годишна и не е омъжена. Той е на трийсет и седем години и неговата черкезка съпруга от дълго време е престанала да му харесва. Защо да не я прогони и да се ожени за английската кралица? Дженкинсън получава заповед да изложи на Нейно Величество това второ предложение. Иван ѝ се представя едновременно като възможен политически беглец и като сигурен кандидат за женитба. Той иска ръката ѝ в настоящия момент и евентуалната ѝ закрила за в бъдеще. Естествено, той знае, че тя вече е отпратила множество кандидати за брак. Но те, мисли си Иван, не са имали неговия политически размах. Притисната до стената, тя не ще може да откаже.

Дженкинсън заминава за Лондон като застъпник за тези две необичайни предложения. Още с пристигането си той води продължителен частен разговор с кралицата. Залогът е голям. Англия е предимно търговска държава и не може да си позволи да разочарова царя, който е дал толкова привилегии на нейните търговци. Още повече че представители на други държави постоянно оказват натиск върху него да отмени привилегиите, дадени на англичаните. От друга страна, Елизабет няма никакво намерение да се омъжва. Като предвидлива делова жена, тя се старае да печели време. Но пропуска да вземе предвид необуздания характер на новия си ухажор. Като не получава отговор на своите предложения, Иван се ядосва и отваря пристанище Нарва за други чужденци. Компанията е разтревожена и се обръща към кралицата. Тъй като Дженкинсън не е на разположение, тя незабавно изпраща за посланик в Русия Томас Рандолф, началник на пощите.

Новият пратеник слиза от кораба си в пристанище „Свети Николай“ на Бяло море и през Холмогори и Вологда пристига в Москва през октомври 1568 г. Той има за задача „да възстанови реда в английската търговия“, като обещава на царя убежище, но избегне, ако е възможно, въпроса за брак. Впрочем за правото на убежище Иван поставя като условие принципа на взаимност. С други думи, тъй като честта му забранява да приеме каквото и да е, без да предложи нещо в

замяна, той желае кралицата да приеме за свое убежище Кремъл, ако заговорници поставят живота ѝ в опасност. Естествено, дъщерята на Хенри VIII не може и да помисли за подобен странен пазарлък и няма нито повод, нито желание да напуска страната си.

Пристигайки в Москва, Томас Рандолф си пати от лошото настроение на монарха, който е раздразнен от твърде дългото мълчание на кралицата. Въдворяват го за четири месеца в къщата, която му е предоставена за резиденция. Охраната не допуска никакъв посетител да се приближи. Най-сетне посланикът е повикан на аудиенция, но противно на обичая не му изпращат коне, за да отиде в Кремъл. Извървява пътя пеш, газейки в снега. В двореца никой не му отдава почести. Той е обиден и остава с шапка пред царя. Сановниците предвиждат гневен изблик. Но, непредвидим както винаги, Иван се обръща благосклонно към Томас Рандолф и го уверява в приятелските си чувства към „скъпата си сестра“ Елизабет. Отпращайки го, без да го покани на вечеря, той му казва в замяна: „Ще ви изпратя ястия от трапезата си.“ Малко по-късно един дворецов служител с петима слуги пристига при посланика с разнообразни вина и храни. Служителят опитва от всичко, преди да го поднесе на Томас Рандолф, за да докаже, че не е отровно. След известно време Томас Рандолф е поканен да се яви в двореца през нощта, сам и „облечен по руски“. Несъмнено по време на това събеседване, което продължава около три часа, той дава съществени обещания на Иван, защото е получил нови предимства за Компанията: изключителното право да търгува с Персия, да добива желязо от някои мини и да прогонва чуждите кораби в Бяло море.

През август 1569 г. Томас Рандолф се връща в Англия, придружен от Савин, руски дворянин, чиято мисия вероятно е да склони кралицата да подпише договор за военен съюз при отбрана и нападение. След десетмесечен престой край брега на Темза, Савин донася на царя само едно твърде мъгляво, но любезно послание от Елизабет, написано на пергамент:

„Ако някой ден Ви се наложи — поради случайно обстоятелство, таен заговор или нападение отвън — да напуснете страната и пожелаете да дойдете в Нашето кралство заедно с благородната Императрица, Вашата

съпруга, и скъпите Ви деца. Ние ще посрещнем и приемем с подobaваща почит и уважение Ваше Височество и свитата му, както се полага на такъв велик княз, оставяйки Ви да водите свободен и спокоен живот с всички онези, които вземете във Вашата свита. Ще можете свободно да изповядвате Вашата християнска вяра, както Ви е угодно... Ще Ви определим място в Нашето кралство, където ще живеете на Ваши разноски толкова дълго, колкото пожелаете да бъдете сред Нас.“^[5]

В заключение Елизабет заявява, че в случай на война, тя ще обедини силите на Англия с тези на Русия „срещу общия им враг“ и това „докато Бог съхрани живота ѝ“. Документът е преподписан от най-висшите служители на короната начело с канцлера Франсис Бейкън.

Иван изпада в дива ярост от това послание. Вместо мечтания отбранително-нападателен съюз получава като милостиня неясното обещание за помощ срещу „общия враг“. Вместо взаимно предоставяне на политическо убежище, получава уверението, че ще бъдат щастливи да го приемат на негови разноски, ако има неприятности с народа си. Вместо някакъв, дори неясен намек за евентуален брак с царя, мълчание! Освен това Савин му донася, че при разговорите със съветниците на кралицата е ставало въпрос най-вече за търговските предимства, които англичаните все по-ненаситно желаят. Той си мислел, че се обръща към държавници, а бил изслушан от търговци. Иван грабва перото с възмущение и се обръща към Нейно Британско Величество с ожесточения стил от писмата си до Курбски:

„Ти си пренебрегнала същественото, а твоите боляри са говорили на моя посланик само за търговия. Вярвахме, че си владетелка в държавата си, че си господарка на кралската си воля и че следиш за интересите на кралството; с този дух искахме да преговаряме с теб за важни дела. Но всъщност твоите държавници упражняват властта без теб. Те не са само съветници, но и обикновени търговци мъжици, които не са загрижени за интересите на

владетеля и страната, а само за търговските си изгоди. А ти изпълняваш ролята на пошла девица и се държиш като такава... Московското княжество не бе лишено от нищо и когато нямаше английски стоки. И да ни върнеш писмото, което ти изпратихме относно търговските привилегии. Но дори и да не го върнеш ще заповядаме никой да не го спазва. По този начин всички предимства, които сме ви дали до днес ще бъдат отменени.“

Обидният тон на писмото по-скоро забавлява Елизабет, отколкото я ядосва, защото тя смята автора му за смахнат. Но когато научава, че царят, изпълнявайки заплахата си, е конфискувал стоките на Компанията, забранявайки ѝ всякаква търговия, тя мисли единствено как да поправи злото. Само един човек, мисли тя, е способен да разнежи тирана. Незабавно тя изпраща нова делегация, водена от Робърт Бест, но главният двигател ще бъде незаменимият Дженкинсън. В Москва обаче огромната ярост на царя срещу Елизабет се е смекчила. Сигурно съветниците на кралицата са виновни за всичко. Но не и тя. Нали и той самият е имал лоши съветници? Не му ли е била нужна голяма смелост, за да изтреби цялата тази измет? Вероятно Елизабет няма неговата енергия. Но тя е умна и образована. Каква двойка могат да бъдат! Може би дълбоко в себе си тя не се е отказала да стане царица. Мисълта за богатата, трудолюбива и англиканска Англия не напуска Иван. Но за момента има много големи грижи в Русия, за да се интересува отблизо за външната политика. Той се вслушва в един нов довереник — холандският авантюрист Елисей Бомелиус. Дошъл е от Германия, и се е представил за доктор на магическите науки. В разговорите си с царя му внушава да бъде побдителен с обкръжението си. Според него, въпреки масовите екзекуции, през последните години Иван има още много врагове сред болярите от земщината, висшето духовенство и дори сред народа. Не са изтръгнати всички корени на злото, плевелите никнат наново и се разпространяват. Трябва да засили прочистването. Този мъдър съвет събужда позадрямалата подозрителност на Иван. Пред този усърден служител на каузата му Иван се съгласява, че Русия е болна. А за да излекуваш тялото, няма нищо по-хубаво от добро очистително. Нека

му имат доверие: той ще даде подходящата доза и ще излекува страната от коварството!

Иван на шест години приема литовски пратеници.
По миниатюра от XVI в.

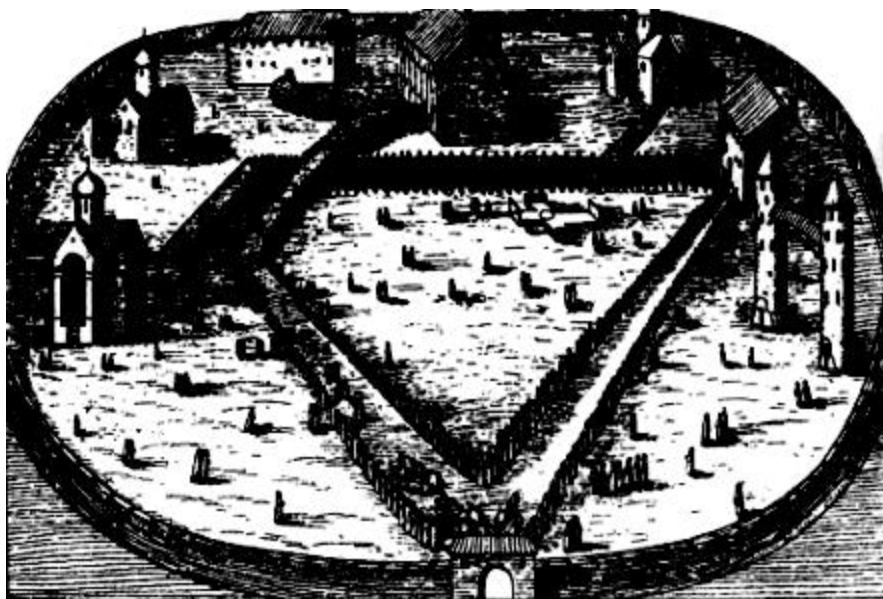

Тогориче мартъа . Князь Иванъ . Князь
Евдокимъ . Князь Иванъ . Князь Иванъ .
Князь Иванъ . Князь Иванъ . Князь Иванъ .
Князь Иванъ . Князь Иванъ . Князь Иванъ .
Князь Иванъ . Князь Иванъ . Князь Иванъ .
Князь Иванъ . Князь Иванъ . Князь Иванъ .
Князь Иванъ . Князь Иванъ . Князь Иванъ .
Князь Иванъ . Князь Иванъ . Князь Иванъ .
Князь Иванъ . Князь Иванъ . Князь Иванъ .

Регентката Елена Глинская и
синът ѝ бъдещият цар Иван
Грозни наблюдават сечене на
нови пари. По миниатюра от
XVI в.

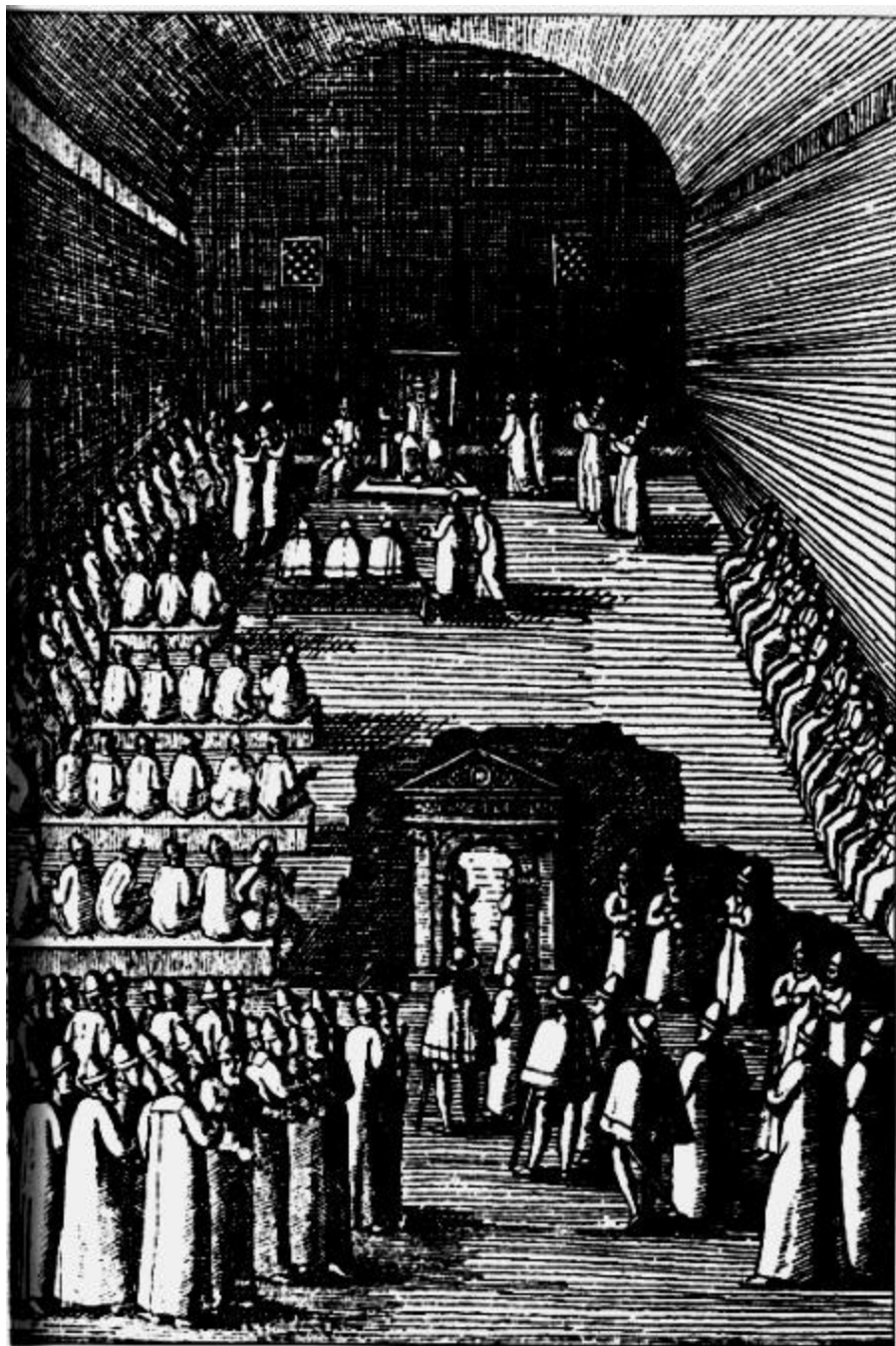
Церемонията
по коронясването
на Иван Грозни.
По миниатюра от XVI в.

Общ изглед от Александровская слобода, резиденция на царя, разположена на стотина километра от Москва

Празничен пир, устроен от Иван в резиденцията му в Александровская слобода

Аудиенция, дадена от Иван на различни посланици в Александровская слобода

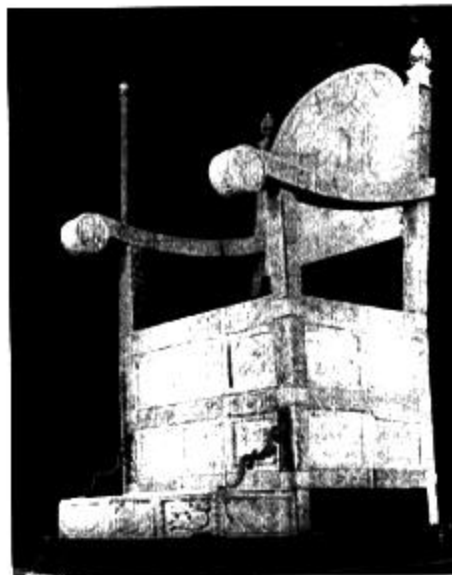
*Иван Грозни.
Немска гравюра от XVI в. Париж, Национална библиотека*

*Иван Грозки заповядва да заловят и умъртвят един от неговите съветници.
По миниатюра от XVI в.*

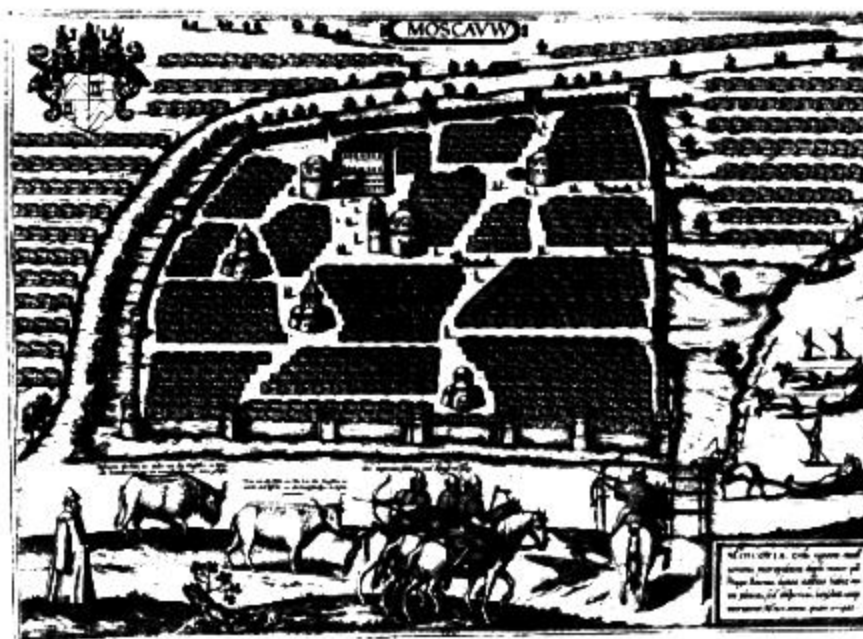

Царската корона, наречена шапката на Мономах. Москва, Музей на армията, Кремъл

Тронът и скипърът на Иван Грозни

План на Москва през 1527 г. Париж, Национална библиотека

Болярски костюми
от XVI в.
Москва,
Исторически музей

Руски архиепископ в обикновени
одежди.
Париж, Национална библиотека

Офицер от полка на стрелците,
създаден от Иван Грозни.
Париж, Национална библиотека

IOANNES BASILIDES
Groten hertogh van Moscovien

Иван Грозни.
Холандска гравюра.
Париж, Национална
библиотека

Иван Грозни.
Руски портрет, XVI в.
Копенхаген, Национален
музей

Иван Грозни, гравюра от 1554 г. Париж, Национална библиотека

Изтребване на жителите на Новгород през 1570 г.

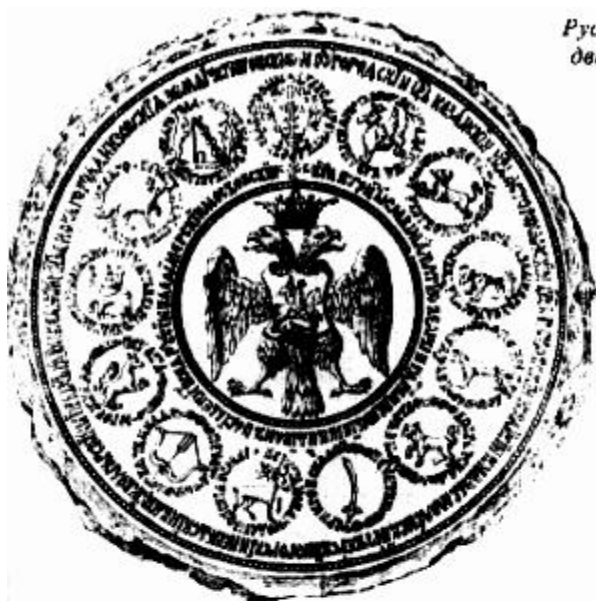
Изграждане на двореца на опричниците. Миниатюра от Голям сборник с хроники, XVI в. Москва, Национален исторически музей

*Изтезание в Русия
по времето
на Иван Грозни.
Париж, Национална
библиотека*

*Жестокостта
на Иван Грозни.
Гравюра от XIX в.*

*Руски печат, поставен върху
два договора между Русия и
Швеция през 1583-1584 г.*

*Иван Грозни до тялото на сина си.
Картина от В. Шварц, XIX в. Москва, Третьковска галерия*

Надгробната плоча на Иван Грозни в Архангелския събор в Москва

[1] Опричнина, дума, употребена от царя, идва от оприч (отделен) и според Милюков означава в началото „специална военна организация, отделена от общата руска организация и издържана от доходите на една отделна територия“. ↑

[2] Земщина от земля (земя) означава страната, общините като цяло. ↑

[3] Спомени на Таубе и Крузе, немци от Ливония. ↑

[4] След като са били сред близките на Иван, Таубе и Крузе ще му изменят и ще преминат на служба при полския крал. ↑

[5] Писмо от 18 май 1570 г. ↑

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА

МИТРОПОЛИТ ФИЛИП

След като митрополит Афанасий се е оттеглил в манастир, който може да го замести? Отначало Иван мисли за Казанския архиепископ Герман. Повикват кандидата в Москва, епископите се събират, написват акта за избиране и бъдещият митрополит се подготвя за церемонията на ръкополагането. Но по време на един частен разговор с царя той се осмелява да го призове да се покае за греховете си и да се бои от небесния гняв. Иван гневно повтаря пред фаворитите си думите на архиепископа и ги пита какво мислят. „Ние сме на мнение, че Герман иска да стане втори Силвестър, му отговаря Алексей Басманов. Той иска да ти внуши страх, за да господства над теб. Пази се от такъв духовен пастир!“ Това мнение съвпада така пълно със становището на царя, че той изгонва Герман от двореца, отменя предвидените празненства в негова чест и започва да търси нов митрополит.

Изборът пада на Филип, монах от Соловецкия манастир, разположен на остров в Бяло море. Той се счита за един от най-образованите и набожни аскети на Русия. Именно при него в това пустинно и ледено уединение се намира бившият митрополит Силвестър, прогонен от Иван. Несъмнено изпадналият в немилост свещеник е разказал на монаха своя бурен опит като духовен водач на владетеля. Филип знае какво може да очаква от изискванията на царя. Той се съгласява, въпреки всичко, да отиде в столицата, защото приема трудните условия на поста, който му предлагат. Поне такава е мнението на Иван, който в миналото често е кореспондирал с Филип. Той високо цени тази мъж от благороден произход, който на младини се е отказал от лесния и блестящ живот на равните нему боляри, за да се посвети на размисъл. Той знае, че Филип много успешно съчетава душевната възвишеност и здравия земен разум. За монасите той е пример за най-суров морал, превъзходно управлява имуществото на общността, построява на острова каменни църкви, разработва гори, прокарва пътища, пресушава блатата, организира отглеждането на

елени и домашни животни, прави рибарници и солници... С практическата си мъдрост печели одобрението на Иван. Дори кандилата, които светят пред иконите, имат нужда от масло, за да не угаснат.

След дълги колебания Филип потегля. По пътя си среща делегация от граждани, които го умоляват да се застъпи за тях пред царя, чийто гняв ги плаши. С приближаването му към Москва тъжбите на поданиците на Негово Величество стигат до него все по-смирени и настойчиви. Пищният прием в столицата не облекчава тревогата, която го потиска. Царят го кани на трапезата си и му съобщава, че го назначава за глава на Църквата. При тези думи благочестивият самотник горко се разплаква и умолява владетеля си да не поверява „такава огромна тежест на толкова слаба лодка“. След това, тъй като Иван не променя решението, той му казва:

„Добре, подчинявам се на волята ти. Но успокой съвестта ми като премахнеш причината! Нека има само една Русия, защото по думите на Всевишния, всяка разделена империя се превръща в пустиня. Не мога искрено да те благословя, когато виждам отечеството потънало в скръб!“

Първият порив на Иван е да изгони безумеца в манастира му. Но веднага размисля. Може ли да си позволи да отпрати още един духовник, когото лично е избрал да ръководи Църквата? Не е ли по-добре да оплете Филип така, че той да стане несъзнателен съучастник на неговата политическа дейност? По този начин зад него ще стои като морална гаранция един светец, когото цялата страна почита. Вместо да избухне, той разгорещено се оправдава. „Не знаеш ли, казва той, че собствените ми хора искат да ме унищожат, че близките ми подготвят моята гибел?“ И пред стареца, който го моли поне да отмени новото раздаване на имения и да върне наследствените владения на бившите им собственици, Иван доказва необходимостта от обширен план за реорганизация, замислен от него в полза на народа му. Смутен от този първи разговор с царя, Филип след това се среща с епископите, които до един го умоляват да приеме безусловно предложението му. Според

тях за благо на църквата и народа митрополитът трябва да внимава да не гневи монарха със забележки и да използва кротост, за да успее да го убеди. След като размисля, Филип приема техните доводи не от гордост, а от чувство за саможертва. Съставят документ, според който митрополитът предварително се отказва да критикува действията на опричниците и обещава никога да не напуска поста си в знак на протест срещу поведението на царя. По този начин правомощията в светските дела му се изплъзват, а в духовните са силно ограничени. Церемонията по ръкополагането се извършва в присъствието на царя, двамата му синове, княз Владимир Андреевич, архиепископите и епископите. В своето слово Филип препоръчва на Иван да стане отново баща на поданиците си, да се пази от ласкателите, които се трупат около трона, да възцари в страната си правдата и да предпочете „любов без оръжие“ пред „военните триумфи“.

В този момент царят изглежда разочувстван от думите на митрополита. Но укротяването му е краткотрайно. Когато се оттегля в леговището си в Александровская слобода, отново го обхващат отровните съмнения. Дали Филип не служи на болярите? Дали не поиска премахването на опричината, за да им се подчини? Въображението на Иван отново препуска в галоп. Сякаш, за да се убеди, че предположението му за обширен заговор е основателно, той научава, че Сигизмунд-Август е изпратил на болярите от земщината писма, в които ги призовава да се разбунтуват срещу царя. Несъмнено кралят на Полша мисли, че броят на недоволните дворяни е достатъчно голям, за да се започне гражданска война. Всъщност именно получателите на тези тайни послания, обхванати от ужас, са ги връчили доброволно на владетеля си, за да му докажат верността си. Сред тях са князете Белски, Мстиславски, Воротински, както и главният началник на царските конюшни Фьодоров. Иван лично диктува на болярите ироничен отговор на Сигизмунд-Август. След възмущенията от този недостоеен призив към измяна приближените на полския крал заявяват, че са готови да преминат в двора му, ако даде на техния цар „цяла Литва, цял Беларус, Галиция, Прусия, Волхиния и Подолие“. Старият княз Фьодоров дори пише по заповед на господаря си: „Как можахте да си помислите, че след като съм с един крак в гроба, ще пожелая да погубя безсмъртната си душа чрез долна измяна? И какво ще правя при вас? Не съм в състояние да предвождам войски,

не обичам пиршествата, не съм научил вашите танци и не познавам вашите забавления.“

Уреждайки по този начин въпроса достойно и добронамерено, Иван скоро се разкайва, че е проявил такова великодушие. Ако кралят на Полша е писал на някои боляри, то е защото е знаел, че са способни да приемат неговите предложения. Няма съмнение, че неговата цел е била да изправи земщината срещу опричинната, да сваля царя от трона и да постави друг на негово място. Но кой? Може би именно Фьодоров, верен на старите обичаи човек, който от деветнайсет години е началник на царските конюшни и е уважаван от всички, тъгуващи по отминалите времена. Да, сигурно той е водачът на заговора. Един ден, в присъствието на целия двор Иван заповядва на Фьодоров да облече собствената му мантия, поставя короната на главата му, нарежда му да седне на трона и, покланяйки се пред него, заявява гръмогласно: „Здравей, велики царю на Русия! Поднасям ти почестите, към които се стремиш!“ Изумен, Фьодоров не знае как да се държи. Няколко боляри около него мислят, че това е шега и се разсмиват. Ала Иван не се смее. Продължавайки словото си, заявява. „Както имам власт да те направя цар, така мога и да те сваля от трона.“ Той замахва с камата си и я забива до дръжката в гърдите на Фьодоров, който рухва на земята. Опричниците се нахвърлят върху него и го довършват с дива жестокост, отнасят трупа вън от двореца и го хвърлят на кучетата. Жената на Фьодоров също е заклана. Лесно откриват няколко мними заговорници, които веднага са екзекутирани. Князете Белски, Мстиславски и Воротински се спасяват неизвестно как от отмъщението на владетеля. Но тримата князе Ростовски плащат и за останалите. Един от тях, войвода в Нижни-Новгород, докато се моли в църквата, е задържан от трийсет опричници, които в името на царя му заповядват да ги последва. Събличат го и го отвеждат чисто гол на двайсет версти от града, на брега на Волга. Там един от тях му отсича главата, след което хвърлят тялото му в реката. Занасят главата на Иван. Той я ритва с крак и усмихвайки се злобно, казва:

„Някога той обичаше да се къпе в кръвта на враговете си на бойното поле; най-сетне се окъпа в собствената си кръв.“

Княз Петър Ченятов, който го се е укрил в манастир, е заловен и подложен на мъчения. Бавно го пекат на скара и му забиват игли под ноктите. Иван Пронски, прославен генерал, е удавен. Тютин, държавен ковчезник, е насечен на парчета заедно с жена си, дъщерите си и малките си синове. Наказанието се ръководи от брат на царицата, черкезки княз. Други видни семейства имат същата съдба. Опричниците плякосват къщите и селата на жертвите си. Изнасилват жените от народа, преди да ги убият. Трупове се търкалят навсякъде по кръстовищата и никой не смее да погребее по християнски „враговете на царя“. Повечето са голи, защото са ги съблекли, преди да ги довършат, за да не се окървяват дрехите им, ценна част от пляката. Някои са обезобразени до неузнаваемост.

Жителите на Москва се спотаяват в къщите си и треперят, слушайки крясъците и смеховете на палачите, които преследват жертвите си, пробождат ги, тъпчат ги, довършват ги. Безпомощен и отчаян свидетел на тези кървави безредици, митрополит Филип може само да призовава царя към милосърдие. Напразно. Много скоро Негово Величество престава дори да го приема.

Една неделя по време на службата Иван влиза в Успенския събор, облечен с расо и с калимавка на главата. Заобиколен е от множество опричници, облечени също като монаси. Филип, който ги е видял, че влизат, не отива да ги посрещне, а продължава богослужението. Тогава царят се приближава до него и му иска благословия. Митрополитът не помръдва. Стъписани, опричниците роптаят. Един от тях се провиква: „Свети отче, Негово Величество чака твоята благословия.“

Поглеждайки облечения като калугер цар, Филип казва:

„В човека, който се е маскирал така странно, не разпознавам моя господар. Не го разпознавам и по неговите деяния... О княже, в този храм ние принасяме жертва Богу, а зад олтара кръвта на певиците християни тече като река. Никога откак слънцето е започнало да свети в небесата не е имало монарх, озарен от истинската вяра, който така жестоко да се отнася към народа си. Дори езичниците имат закон, справедливост, съчувствие към

хората. Няма такова нещо в Русия. Имотите, животът на гражданите вече не са защитени, виждаме самоубийства, разбойничества и всички тези престъпления се вършат в името на царя. Колкото и високопоставен да е тронът, на който седиш, има по-висше същество, което е наш и твой съдник! Как ще се явиш пред неговия съд, облян с кръвта на праведните, зашеметен от техните мъченически викове, защото и камъните на тази църква, която ти потъпка, зоват за отмъщение. О княже, говоря ти като пастир на душите и се боя само от Бога!“

Разтреперан от гняв, Иван удря по плочите със своята пика и се провиква: „Нещастни монаси, прекалено добър бях към вас досега, бунтовници такива! Занапред ще бъда какъвто ме представяте!“ И той излиза от църквата, последван от своята свита от убийци. Но тъй като все още не смее да нападне пряко митрополита, той се задоволява да задържи и измъчва само някои членове на духовенството. Опричниците бързо разширяват полето на репресиите. През юли 1568 г. в полунощ една група опричници начело с фаворитите на Иван: Вяземски, Малюта-Скуратов, Грязной нахлуват в няколко богати къщи на боляри и търговци, отвлечат жените, известни с красотата си и ги завеждат вън от града. При изгрев-слънце към тях се присъединява царят, който избира най-привлекателните пленнички, за да ги изнасили лично. Другите са предадени на верните му служители. За забавление подпалват няколко чифлика и изколват добитъка. След това цялата компания се прибира в Москва, жените са върнати по домовете им и „много от тях, казва хронистът, умрели от срам и болка“^[1].

След няколко дни, на 28 юли 1568 г., царят и неговите главорези се намират в манастира „Св. Богородица“, когато Филип извършва богослужение. Забелязвайки, че един опричник стои с шапка на главата, митрополитът укорява царя, че търпи подобно нещо в Божия храм. Това вече е много! Иван решава да съди Филип. Изпраща емисари в Соловецкия манастир да съберат сведения за лицемерието и безчестието на неговия „враг“. Повечето монаси, искрено предани на бившия си игумен, го посочват като образец на святост. Но новият игумен, заместник на Филип, някой си Паисий, воден от надеждата да

стане епископ, се съгласява да обвини предшественика си. Повикват го в Москва. Пред съд, съставен от царя, епископите и болярите, той повтаря клеветите си спокойно и уверено. Филип, който смята, че е недостойно да се оправдава, се задоволява само с думите „лошото семе не може да даде добри плодове“ и пожелава да се откаже от поста си. „По-добре да умра като невинен мъченик, отколкото като митрополит да понасям мълчаливо ужасите и безчестието на това злочесто време, заявява той. Правете с мен каквото поискате. Ето митрополитския жезъл, ето бялата митра и мантията, символи на честта, която вие ми оказахте!“ Но царят не разбира нещата по този начин. „Ти не можеш да се съдиш сам!“, отговаря той и му заповядва да си вземе обратно митрополитските отличителни знаци и да продължава да служи както преди до произнасянето на присъдата.

На 8 ноември 1568 г. в деня на Св. Архангел Михаил въоръжени опричници нахлуват в Успенския събор, докато Филип в богослужебни одежди отслужва празнична литургия пред голямо множество хора. Алексей Басманов прекъсва службата, размахва лист хартия и чете на висок глас присъдата, която лишава митрополита от неговия пост. Опричниците незабавно разкъсват дрехите на върховния духовник, обличат го с разкъсано расо, оковават го, прогонват го от църквата, удряйки го с метли, и го отвеждат на шейна в Богоявленския манастир. Уплашеният народ тича с викове и сълзи след впряга и се събира пред манастира, очаквайки чудо. Но чудото не става. Филип е признат за виновен в магьосничество и осъден на доживотен затвор. За последен път той заклева Иван да се смили над Русия. Но само утежнява положението си. Докато умира от глад, окован в килията си, все повече поклонници се тълпят около манастира „Св. Николай“ на р. Москва, където са го преместили. Загледани във високите стени, тези прости хорица чувстват как някакво духовно излъчване прониква в душите им. Те се вглъбят пред убежището на „живия светец“, пожертвал себе си заради вярата. Иван разбира, че вместо да се отърве от един натрапник, е създал мъченик. Не може да търпи този факт и изпраща Филип в Отрочкия манастир в Тверска губерния. След това избират за митрополит Кирил, слаб и сговорчив човек.

Тъй като Филип вече не е опасен, Иван смекчава поведението си. Подготвяйки точно тогава наказателен поход срещу Нижни-Новгород, той мисли, че благословията на стареца ще има добро въздействие

върху войските му. Изпраща най-бруталния си и садистичен фаворит, Малюта-Скуратов, в Отрочкия манастир, за да накара затворника да призове Божията милост за начинанието на Негово Величество. Когато пратеникът на царя идва, Филип се моли в килията си. В неговата животинска муцуна той вижда от пръв поглед грозящата го опасност. Малюта-Скуратов му повтаря дума по дума заръката на владетеля. Без да се ядоса свещеникът отказва гордо да подкрепи един нов акт на насилие. „Благославям, казва той, само добрите хора, който вършат добри дела. От дълго време чакам смъртта. Да бъде волята Божия“. Тогава Малюта-Скуратов, обезумял от ярост, скача върху него, сграбчва го с две ръце за врата и го удушава. После казва на игумена, че Филип е умрял в килията си, „задушен от топлината“. Изплашените монаси мълчат, а Иван решава, че в крайна сметка това убийство не противоречи на политиката му. Следователно, няма за какво да упреква Малюта-Скуратов. За да покаже одобрението си, той дори умъртвява няколко роднини на покойния^[2].

На 1 септември 1569 г. Москва стъписана узнава за смъртта на царица Мария, втората съпруга на Иван. Безспорно тя е била отровена. От кого? Всички подозират царя, който от дълго време се е разделил с жена си. Въпреки че не играе никаква роля в двора, тя все пак пречи на монарха. Той я мами със случайни жени, но вече не понася да я вижда в двореца. Освен това, пречи на намеренията му да се ожени за английската кралица. Щипка отровен пращец, или няколко капки от тайнствена отвара и пътят пред Иван е свободен. Обкръжението на царя обаче трепери от страх в очакване кого ще обвини. Болярите се преструват на дълбоко опечалени, обличат траурни дрехи, които са от кадифе или дамаска, но без златни орнаменти. След погребението в Москва Иван пак се оттегля в своето зловещо усамотение в Александровская слобода, без да е посочил виновника. Там сред своите опричници той мислено прави преглед на дворяните в империята си и се чуди кого да изпрати на смърт. От всички някогашни заговорници само един си стои на мястото, братовчед му Владимир Андреевич. Преди шест години Иван му е простил. Сега такава отсрочка му изглежда незаслужена. Време е да свърши с този блестящ княз, който бе пожелал да му вземе трона. Но Иван няма да го обвини, че е отровил царицата. Не, той измисля по-голямо престъпление: Владимир Андреевич е подкупил един от дворцовите готвачи, за да

отрови самия цар. Князът и семейството му са извикани в Александровская слобода. В присъствието на Иван готвачът повтаря, че е получил петдесет сребърни рубли, за да постави някакъв прашец в ястието на Негово Величество. Владимир Андреевич, жена му Евдокия и двамата им невръстни синове падат в краката на владетеля, уверяват го, че са невинни и молят да се оттеглят в манастир. „Изменници, провиква се царят, вие ми приготвихте отрова, вие ще я изпиете“. И той заповядва да донесат чаша със смъртоносна напитка. Князът се колебае, но жена му казва твърдо: „Все пак по-добре е да умрем от ръката на царя, отколкото от ръката на палача.“ При тези думи Владимир Андреевич се прощава със съпругата си, благославя синовете си и отпива от чашата. Евдокия и двете момчета следват примера му. Иван присъства на предсмъртните им гърчове. После вика прислужниците на княгинята и, тъй като те избухват в сълзи при вида на труповете, заповядва да ги съблекат и застрелят. За да бъде справедлив, той иска готвачът да доноси, чието показание му е било така полезно, също да бъде убит, а майката на Владимир Андреевич, княгиня Евдокия, която от дълго време се е оттеглила в манастир като монахиня, да бъде удавена в реката^[3].

За голяма изненада на Иван смъртта на Владимир Андреевич и семейството му събужда всеобщо състрадание. Никой не вярва на измислицата за посегателство срещу живота на монарха. Всички виждат в екзекуцията на княза само отвратително братоубийство, внушено по-скоро от омраза, отколкото от подозрение. Но царят не се интересува от общественото мнение. Смята, че ако се вслушва в гласа на другите значи вече не царува. Той не се опира на народа си, а на Бога. А Бог според него не е съдник, а съмишленик. Може би дори и съучастник. Колкото по-остарява, толкова по-голямо значение Иван придава на ритуалите. Неговата религия е педантичен формализъм. Той не се и съмнява, че кръстенето, колениченето и пръскането със светена вода имат магическо въздействие върху един жаден за почести Бог. За да накара Всевишния да отстъпи, е достатъчно да му се моли по правилата. Впрочем стриктното спазване на този церемониал доставя на Иван почти чувствена наслада. Той обича да се моли, както обича да обладае жена. Мистичният и плътският екстаз за него взаимно се допълват, а понякога се смесват. Обонянието му се наслаждава еднакво и от миризмата на тамяна и от тази на потната

кожа. Достатъчно е да изпита някаква силна сласт, за да открие в нея одобрението или дори изричната воля на Създателя. В това постоянно общуване между Бога и Царя църквата играе съвсем второстепенна роля. Тя съществува само за да узакони посланията от трона към Небето и от Небето към трона. А много често Иван минава и без това тържествено посредничество, за да разговаря пряко и фамилиарно с Всевишния. Неговият съюз с Бога никога не се проявява по-блестящо, отколкото на Цветница. По традиция в този ден цялото население на Москва се събира в Кремъл преди литургията. По улиците преминава шейна, с дърво, накичено с различни плодове, най-вече ябълки. Пет момчета, облечени в бяло стоят под клоните и пеят молитви. Други със свещи и фенери следват впряга. След тях сред гора от хоругви и икони вървят около стотина свещеници с богослужебни одежди, блестящи от злато и скъпоценни камъни, а също болярите и големците. Накрая в облак от тамян се появява митрополитът, качен на магаре, покрито с бял чул. В лявата си ръка държи позлатено Евангелие, а с дясната благославя народа. Царят върви пеша пред него и държи почтително юздата на магарето. По този начин в очите на всички Иван се показва като верен каещ се грешник, докато в действителност новият митрополит под разкошния си епитрахил, трепери от страх, че някой ден ще го споходи съдбата на Филип. Сред народа всеки знае кой от двамата е по-могъщ. Тълпата пада на колене пред небесната и земната власт. След като обикаля всички големи църкви в Кремъл, процесията се връща в Успенския събор, където отслужва литургия лично митрополитът. След литургията той дава пир на царя и болярите. И символичното представяне на влизането на Христос в Ерусалим завършва с гуляй.

[1] Виж Карамзин, който цитира Спомените на Таубе и Крузе. ↑

[2] След смъртта на Иван тленните останки на Филип ще бъдат погребани в Соловецкия манастир. В 1652 г. сваленият митрополит ще бъде канонизиран и останките му ще бъдат пренесени в Успенския събор в Москва. ↑

[3] Таубе и Крузе: Спомени. Потвърдено и от датския посланик Улфелд, който пристига в Русия в 1578 г. ↑

ДВАНАДЕСЕТА ГЛАВА

МЪЧЕНИЧЕСТВОТО НА НОВГОРОД

Желанието да демонстрира своето всемогъщество, тласка Иван все по-далеч и той не се задоволява вече да наказва само отделни лица, а има нужда да наказва цели градове. Много отдавна той е разгневен от претенциите на Велики Новгород и Псков. Жителите на тези важни градове, присъединени отскоро към короната^[1] още си спомнят за времето, когато са били независими и са търгували свободно с литовците и шведите. Войните, които царят води на Север, са попречили на тази търговия, британските търговци са получили невероятни привилегии, а набезите на опричниците в областта са наплашили населението, което ревностно иска да запази последните си свободи. Иван чувства, че в тази част на империята кипи недоволство. Отначало той взема заложенници, за да наложи добро поведение в двата града: през пролетта на 1569 г. изселват принудително в Москва петстотин семейства от Псков и сто и петдесет от Новгород. Хората, изгонени по този начин от домовете, се оплакват, че са прокудени, а тези, които остават, треперят в очакване на още по-ужасни събития. Няколко месеца по-късно един престъпник рецидивист на име Петър, родом от Волхиния, излиза от затвора в Новгород и обмисля как да отмъсти на хората, които са го осъдили. Той знае, че Иван е настроен твърде враждебно към града и написва от името на архиепископа и големците на Новгород писмо до Сигизмунд-Август, в което заявява, че на цялото население му е дошло до гуша от отношението на царя и било готово да се подчини на Полша. Той скрива това писмо зад иконата на Богородица в църквата „Света София“. После отива в Москва и донася за мним заговор. Веднага е дадена заповед да се открие престъпното писмо на посоченото място. То естествено е там и подписите на архиепископа и множество магистрати са обявени за действителни. Иван е във възторг: най-после е намерил претекст.

През декември 1569 г. той тръгва от Москва начело на войска, съставена от опричници и хиляда и петстотин стрелци, за да

предприеме наказателна акция. Сърцето му тупти от радост сякаш го очаква голямо развлечение. Придружен е от най-големия си син Иван, който е на петнайсет години, възпитан е в атмосфера на жестокост и споделя с баща си вкуса към грубата похотливост и пролятата кръв. За този юноша изтезанията са удоволствие подобно на лова. В съзнанието му постоянното насилие над безпомощните не е свързано с никакво угризение. Според него има същества, предопределени да бъдат жертви, а други — палачи. Всичко зависи в коя категория Бог е решил да се родиш.

На път към Новгород въоръжените банди се развличат, избивайки жителите на Клине, които не биха могли да бъдат обвинени, че са се продали на полския крал. В Твер царят се моли пет дни в манастир, докато опричниците обикалят от къща в къща и измъчват, който им попадне. Същата съдба постига Медное, Торьок, Вишний, Валдай... Всички руски градове, разположени между Москва и Новгород, са наказани. Убиват дори случайно срещнати по пътя селяни под претекст, че походът на Иван трябва да бъде „таен“. След преминаването на наказателните отряди остават само овъглени стени, купища трупове, обесени по клоните на дърветата хора и изкормен добитък.

На 2 януари 1570 г. авангардът на войската пристига под стените на Новгород. Градът е красив, богат, гъсто населен, горд с европейските си традиции. Войниците на Иван издигат високи огради, за да не може никой да избяга. Заклучват църквите, за да не ги използват за убежище. Монасите трябва да напуснат манастирите, чиито врати също са залостени. Големците и търговците получават заповед да не напускат домовете си. Арестуват всички чиновници и нисши духовници. Свещениците са затворени в едно оградено място и са принудени да платят откуп от дващест рубли на човек. Тези, които не могат да дадат посочената сума, всеки ден са удряни с пръчки. Жителите на мъртвия град все още не знаят причините за тези репресии и очакват с тревога пристигането на царя.

На 6 януари, Богоявление, той спира с войските си на две версти от Новгород. На следващия ден по негова заповед избиват с боздуган всички монаси, които не са платили глобата и ги пренасят в съответните им манастири, за да бъдат погребани. На 8 януари царят със сина си и свитата влиза в пустия и притихнал град. Архиепископ

Пимен го очаква с кръстове и икони на големия Волховски мост. Вместо да сведе глава, Иван отказва благословията на свещеника и се провиква:

„Нечестивецо, в ръцете ти не виждам животворния кръст, а смъртоносно оръжие, което ти искаш да забиеш в сърцето ми. Знам какви коварни планове кроите ти и това население. Знам, че сте готови да ме предадете на Сигизмунд-Август! От този момент за мен ти вече не си духовен пастир на християните, а кръвожаден вълк, див звяр, жалък заговорник срещу короната на Мономах!“

След това той заповядва на архиепископа да се върне в църквата „Света София“ с процесията. Самият той пристига там придружен от сина си и след като е крещял на Пимен, търпеливо слуша как той отслужва литургията. Коленичи и се кръсти като образцов верующ. Дали яростта му е отминала? Дали няма да прости? Свещениците около Пимен се изпълват с плаха надежда. След богослужението Иван дава вечеря в двореца на архиепископа. На трапезата болярите му весело разговарят с духовниците. Насред угощението царят става и надава ужасен вик. Опричниците незабавно нахлуват в залата, залавят Пимен, свалят богослужебните му одежди, връзват останалите свещеници и слугите и отвеждат всички в затвора. След това плякосват дома на архиепископа и опустошават църквата „Света София“, отнасяйки хазната и светата утвар.

Още на другия ден Иван бодро започва да раздава справедливост. Всеки ден на централния площад довеждат пред него и сина му хиляда жители — големци, търговци или обикновени граждани. Няма разпит, няма изслушване на свидетели, няма защитна реч, няма присъда. Само защото тези хора са жители на прокълнатия Новгород, те са виновни. За по-голяма „изтънченост“ на средствата за изтезание, измъчват мъжете пред жените им, майките пред децата им. Бият с камшик, чупят крайници, режат езици, разкъсват ноздри, кастрират, горят телата на бавен огън. После, кървящи и разкъсани, завързват нещастниците за главата или за краката на шейни, които стремително летят към река Волхов, до мястото, където реката не замръзва през

зимата. Там, в ледената вода, хвърлят цели семейства — мъжете с жените, майките с пеленачетата. Опричниците, качени в лодки, довършват изплувалите с копия, колове, брадви. Това методично изстребление продължава пет седмици. Иван и синът му не се уморяват от зрелището. Според царя няма нещо по-поучително за любопитния човешки ум от реакциите на една беззащитна жертва, която се бори с болката и смъртта. Дори за свикналият с камерите за изтезания удоволствието е винаги неповторимо. Под влияние на страданието лицата, свикнали да си придават израз на безразличие, надменност, любезност и смелост, се разстройват. Маските падат. Зад образа на човека се показва животното. Гледката на изтезанията е така възбуждаща, както разсъбличането на млада девица, която се противи и вика. Измъчваните се гърчат, вият се, сбръчкват се, забравят всякакво достойнство. Виновни или невинни — всички са еднакви. Можете с една дума да прекратите мъченията им. Но не го правите. И наслаждението ви нараства, колкото по-ниско пада другият. Седефенобели сухожилия, синкави вътрешности, зеленикава и слузеста лимфа и над всичко, веселото шуртене на кръвта и нейния топъл, блудкав, опияняващ, незаменим мирис! Какво по-хубаво от тази подготовка за любов или молитва? След като си нанасял удари, драл си, стискал си с клещи, разчеквал, горил — проникваш в жената или в Бога с нова сила. Ето защо след всяка серия от екзекуции Иван и синът му отиват на църква, настроени за общуване с Бога и успокоени. Касапницата и божествената литургия се допълват. Общият брой на жертвите е петнадесет хиляди според Курбски, осемнадесет хиляди според Третата Новгородска хроника, двайсет и осем хиляди според Траубе и Крузе, шейсет хиляди според автора на Първата Псковска хроника. Река Волхов е задръстена от трупове и вълните ѝ влачат кръв и човешки останки до езерото Ладога.

Изстребването на населението на Новгород не задоволява Иван и той нарежда градът да се плякосва наред. Сякаш обхванал от неконтролируем бяс, той иска да разори един от най-големите градове в империята си, за да не може да бъде равен на Москва. Обикаляйки из улиците, той насърчава опричниците, които нападат къщи и магазини, разбиват врати, катерят се по прозорци, боричкат се за парчета плат, кожи, съдове и икони. Всички църкви са опустошени. Оглавявано от царя, „наказанието“ се разпростира и в съседните селища на двеста и

петдесет версти околоръст^[2]: убити помешчици, опожарени къщи, изклан добитък, изгорени хамбари, мащабите на катастрофата показват на какво е способен Ивановият гений.

Най-сетне, на 12 февруари, в понеделника на втората седмица от великите пости, на изгрев-слънце, той заповядва да му доведат по един оцелял от всяка улица. Тези клетници се появяват бледи, дрипави, изтощени от ужас и отчаяние, очакващи смъртоносния удар. Но лицето на застаналия пред тях цар е снизходително. От кървавата баня той е излязъл ободрен и подмладен.

„Жители на Новгород, които сте останали живи, казва кротко той, молете се Бог да ни даде щастливо царуване, молете се Христовата войска да победи своите видими и невидими врагове. Бог да съди вашия архиепископ Пимен и злите му съучастници. Те са виновни за пролятата кръв. Стига вече сълзи и стонове... Вървете си в мир по домовете!“

След това слово архиепископът Пимен, качен на бял кои, покрит с дрипи, с барабан и войнишка торба в ръка бива разведен из улиците като палячо. При преминаването му редките зрители, потънали в срам, свеждат глава и се прекръстват. След тази демонстрация го изпращат под конвой в Москва.

Иван от своя страна напуска Новгород и се отправя с натежалата си от плячка войска към втория виновен град, Псков. Немският авантюрист Хенрих фон Щаден, който е станал наемник на опричниците, ще се похвали, че е влязъл в Новгород само с един кон, а е излязъл с четирийсет и девет коня и двайсет и две каруци, натоварени с плячкосани богатства^[3]. Научавайки, че царят приближава към града, псковчани, смразени от ужас се втурват в църквите. В полунощ камбаните отекват зловещо. Дали това е сигнал за добре дошъл или за тревога? От манастира „Свети Никола“ в Лубатов, където е отседнал, царят чува този мощен камбанен звън, и казват, сърцето му се трогва. На другия ден при влизането си в града той вижда пред всяка къща подредена трапеза, а жителите на колене

му поднасят хляб и сол в знак на гостоприемството. Техен говорител му казва със сълзи на очи:

„Разполагай с живота и имота ни, защото всичко, което имаме е твое, както сме твои и ние самите!“

Подобно слово се нрави на Иван и той влиза в Троицката църква, за да присъства на хвалебствена литургия. След като излиза от църквата, решава да посети килията на озарения монах Николай. Царят се озовава пред полугол, слаб мъж, с безумен поглед, сплъстена брада и с верига на врата, който го изглежда надменно и му подава парче сурово месо. „Християнин съм, казва царят, не ям месо през пости.“ Отшелникът натъртено отговаря: „Ти вършиш нещо по-лошо: храниш се с човешка кръв и плът и забравяш не само постите, но и самия Бог“, и предсказва на царя, че небесна мълния ще го порази, ако докосне дори косъм на дете от Псков. Междувременно небето се е покрило с тъмни облаци. В далечината се чуват гръмотевици. Дали чудотворецът няма право? Иван се готви да прободне Николай с пиката си, но размисля. Дръзнал е да посегне на архиепископ и да удуши епископ, но този божи човек му внушава почит. Нали Бог предпочита да говори чрез устата на нищите духом, а не на висшите духовници? От тези дрипави и фъфлещи застъпници царят трябва да се бои като от огън. Нужно е да прояви благоразумие. Иван заповядва на войската си да напусне града. Войниците се задоволяват само да плячкосат отчасти предградията. След няколко дни царят и хората му поемат към Москва. Спасеният като по чудо народ се втурва в църквите. Гора от свещи заблестява пред всяка икона. Таманът дими. Хиляди молитви се издигат към Бога, за да се прослави смелостта на монаха Николай, който е спасил града.

Иван си позволява лукса да организира в Москва завръщане, което е нещо средно между триумф и маскарад. За да развесели народа, заповядва пред него да върви един от шутовете му, яхнал вол. Но след като са се позабавлявали с палячовщините, зяпачите с тревога виждат всемогъщия цар, яздещ начело на опричниците. За да покаже ясно, че той е водач на тази банда убийци, царят също носи на седлото си знаците на братството: метла и кучешка глава. Армията го следва с

войнствена стъпка, сякаш се връща от победен поход срещу поляците или татарите. Коли, пълни с плячка, събрана в руски градове, завършват шествието.

Първата грижа на Иван е да започне наказателно следствие срещу мнимите съучастници на заговорниците от Новгород и Псков. Процесът продължава пет месеца. Подлагат на жестоки изтезания пленниците, доведени при похода. Сломени от страданията, те признават всичко, което се иска от тях, и обвиняват кого ли не в измяна. Доносите засягат дори някои фаворити на царя, а това му е достатъчно, за да ги погуби. Така например Афанасий Вяземски — твърд и циничен човек, който дотогава е имал пълното доверие на царя и е опитвал вместо него лекарствата предписани от докторите, който го е придружавал в стаята му, за да изслушва всяка вечер неговите тайни, изведнъж е заподозрян, че е предупредил новгородчани за съдбата, която ги очаква. Иван го извиква в двореца и учтиво разговаря с него по държавните дела. А през това време, по негова заповед, разграбват дома на княза и избиват всичките му слуги. Когато се прибира вкъщи князът, специалист по този вид екзекуции, не помръква. Той е сигурен, че ако се наложи, ще съумее да докаже лоялността на намеренията си. Но още същата вечер е арестуван и хвърлен в тъмницата. Там намира други двама фаворити: Алексей Басманов и сина му Фьодор, компаньони на царя в оргиите и насилията. Иван Висковати, член на боярската Дума, Симеон Яковлев, ковчежникът Никита Фуников, секретарите Василиев и Степанов също са затворени въпреки уверенията, че са невинни. Измъчват ги, но не ги убиват. Около триста души са готови за масова екзекуция в столицата.

На просторния Кремълски площад работници поставят седемнайсет бесилки, огромен казан с вода окачен над куп дърва, огромна скара с размери на човешки ръст, опънати въжета за разрязване на телата. На 25 юли 1570 г., ден, нарочен за големия празник на кръвта, московчани, ужасени от тези необикновени съоръжения за измъчване, не смеят да отидат на мястото на екзекуцията. Обикновено жадни за силни усещания, те се спотаяват в домовете си. Търговците затварят магазините. Улиците опустяват. Всеки се страхува, че царят ще си отмъсти на Москва, както е отмъстил на Новгород. Злокобното шествие се придвижва в изоставен град. Времето е хубаво и топло. Биене на барабани известява

пристигането на царя. Той се приближава на кон, във великолепно облекло. На врата му виси колчан, с позлатени стрели, а седлото му е отрупано с перли и смарагди. Придружава го големият му син. Зад него маршируват опричните. След тях бавно се влачат повече от триста осъдени. Те са изнурени, раздрани, окървавени и очакват смъртта като избавление.

Иван стои под бесилките и се учудва, че площадът е празен. Той е приготвил такава показна екзекуция, че му е нужна публика, за да започне. Веднага заповядва на стражите си да съберат народа. Изгубил търпение, че са мудни, той лично тича из улиците и кани гръмогласно московчани на зрелището. За да ги насърчи, той им обещава, че няма да им се случи нищо лошо. Жителите са полууспокоени и излизат от дупките си. Тълпата бавно нараства. Няколко любопитни се покатерват на покривите. Когато публиката му изглежда достатъчно многобройна, Иван се провиква:

„Московчани, ще бъдете свидетели на мъчения, но тези, които наказвам, са изменници! Отговорете ми: справедлива ли е присъдата ми?“ Покорната тълпа реве: „Да живее царят! Смърт за враговете му!“

Царят тръпне от задоволство. Голямото представление започва с раздаване на милост. Неколкостотин затворници от Новгород са помилвани. Сред тях е Пимен, бивш архиепископ на града-мъченик: той ще бъде заточен в отдалечен манастир. Афанасий Вяземски не може да бъде екзекутиран, защото за жалост е умрял по време на предварителните изтезания. Алексей Басманов също не е сред осъдените. Иван е наредил на младия Фьодор Басманов да убие собствения си баща в затвора, за да спаси главата си. По същата причина Никита Прозоровски е промушил брат си. След което той им заявява: „Ти си отцеубиец! А ти братоубиец! И двамата сте заслужили смъртта си.“ Царят дава знак на палача да започне с тях, докато опричните, развеселени от тази сполучлива шега, приветстват владетеля си, който наистина няма равен на себе си в тънкостите на жестокостта.

Един секретар на частния съвет разгъва пергамент и прочита имената на жертвите. Главният престъпник е княз Иван Висковати. Обвинен е, че искал да предаде Новгород на Сигизмунд-Август, че е писал на султана, за да го накара да завладее Астрахан и Казан, и най-сетне, че е поканил кримския хан да опустоши Русия. Обвиненият вдига очи към небето и уверява: „Всичко, което чух, е изтъкано от ужасни клевети! Безполезно е да се оправдавам, защото земният ми съдник е глух за истината. Но този, който царува на небето, вижда моята невинност!“ Опричниците се хвърлят върху него, запушват устата му, обесват го за краката и нарязват кожата му на ленти. Ковчежникът Фьодоров заливат първо с вряла, а после с ледена вода, „така че кожата му се обелва като на змиорка“. Останалите са заклани, обесени или нарязани на парчета. Без да слиза от коня, Иван пронизва един старец със своята пика. За четири часа опричниците избиват двеста души. Уморени са, дрехите им са окървавени, но приветстват царя с радостния вик: „Хойда! Хойда!“^[4] А царят обикаля площада и с любопитство разглежда трупове: някои от тях му се струват комични. След това отива при вдовицата на Фуников, млада и красива жена, сестра на княз Атанасий Вяземски, и иска да му каже къде мъжът ѝ крие съкровището си. Тъй като тя се кълне, че не знае, той я съблича гола пред петнайсетгодишната ѝ дъщеря, поставя я да седне на опънато въже и ѝ налага бавното изтезание: разсичане чрез триене. Според един съвременник, Джеръм Хорси, княз Телепньов е набит на кол и агонизира продължително, докато пред очите му войниците изнасилват майка му.

След тези екзекуции Иван си почива три дни: докато погребат трупове и изчистят площада. После довеждат нови жертви. Малюта-Скуратов, водач на палачите, надминава себе си. Осемдесет жени на затворници са удавени в Москва река. Телата на мъжете им, обезобразени до неузнаваемост, лежат на открито и се разлагат в юлската жегата, изпълвайки въздуха с отвратителна смрад. Иван заповядва на опричниците да нарежат тази мъртва плът на малки парчета, за да се изнасят по-лесно останките. Близко една седмица московските кучета се бият за късчета гниеща плът. Прахът на площада е напоен с кръв. Излизайки от домовете си, жителите имат чувството, че влизат в кланица на открито.

След масовите екзекуции пред тълпата, следват бързи екзекуции при закрити врати. Войводата Голохвастов, научавайки, че е в опасност, се укрива в манастир край брега на Ока. Опричниците го откриват и Иван го взривява върху буре с барут. „Иноците са ангели, които трябва да отлетят на небето!“, смее се той. Веднъж, недоволен от една шега на княз Гвоздев, той излива на главата му паница с вряла супа. Нещастникът вие от болка и иска да избяга, но царят забива ножа си в гърдите му. Незабавно викат доктор Арнолф Линсе. „Спаси добрия ми служител, му казва Иван. Пошегувах се твърде грубо с него.“ „Толкова грубо, отговаря Арнолф Линсе, че само Бог може да му върне живота. Той вече не диша.“ След известно време, пак на трапезата, забавлявайки се, царят отрязва ухото на войводата Борис Титов, който, без да промени израза на лицето си, благодари на Негово Величество за това „мило наказание“ и му пожелава щастливо царуване. При друг случай, когато Иван става от трапезата, за да присъства на изтезанията на няколко ливонски пленници, дворянинът Биковски му изтръгва пиката и се опитва да го прободне. Бърз като светкавица, царевичът отклонява удара и намушква нападателя. Иван е доволен от сина си: юначага с такава закалка, твърд, смел, бърз, не може да не бъде негов достоен наследник. Двата общуват във виното, разврата и кръвта. Достатъчно е младежът да се появи до баща си, за да лиши русите и от най-малката надежда за по-спокойно управление в бъдеще. Понякога като видят мирни граждани на площада, те пускат разярени мечки, за да се забавляват. Паническият бяг на нападателите, виковете им, несръчната и неравностойна борба с дивите зверове доставят наслада на двамата шегаджии. Когато страданието стане комично, идва върхът на удоволствието.

Това, което убеждава Иван, че е на прав път, е примирението на ужасения народ. Хората, които той изпраща на смърт, не само приемат смело решението му, но като че ли не го мразят, че ги е наказал несправедливо. В това има едновременно религиозна почит към личността на богопомазания цар и сляпо подчинение на съдбата. Колкото по малко русинът знае защо го наказват, толкова е по-склонен да вярва, че наказанието му е изпратено от Бога. Той не се бунтува срещу злата участ, а ѝ отваря вратите. Всичко, което надхвърля способността му да разбере, било зло или добро, непременно идва от небето. Разказва се един типичен случай за болярин, набит на кол,

който, агонизирайки дваайсет и четири часа, говорел на жена си и повтарял с вдигнати към небето очи: „Боже, пази царя!“

Нередовният живот, пианствата, преяждането, сексуалните крайности остават силен отпечатък върху физиономията на Иван. На четиридесет години той е напълнял, дългите му коси и сплъстената му брада са посивели. Лицето му е подпухнало, а очите му изразяват такова недоверие и жестокост, че само опричниците могат да издържат погледа му. Сред тях се чувства най-добре. Само те не го мразят, мисли той. Но в страната опричината е причинила страшни опустошения и голяма част от земята е останала необработена. Помещниците не могат да възстановят ограбените си имения. Освен това лятото на 1570 г. е много дъждовно, реколтата е слаба и още от есента няма ни жито, нито ръж. През зимата настъпва масов глад. Селяните ядат корите на дърветата. Хората умират от глад и изтощение по пътищата. В някои околии са били отбелязани случаи на човекоядство. Иван вече няма нужда да използва железния си юмрук, за да унищожава народа. Бог се грижи за това. След глада идва чумата. Царят заповядва да пресекат пътищата към столицата. Залавят подозрителните пътници и ги изгарят с конете и багажа, за да ограничат заразата. Сред хората се затвърждава мисълта, че епидемията е Божие наказание заради опустошаването на Новгород.

[1] Новгород е завладян в 1471 г., а после и в 1478 г. от великия княз Иван III, дядо на Иван Грозни, а Псков в 1510 г. от великия княз Василий III баща на Иван Грозни. ↑

[2] Новгород никога няма да се възстанови от клането през 1570 г. Той ще си остане второстепенен, беден и слабо населен град. ↑

[3] Мемоари на Хенрих фон Щаден. ↑

[4] Според Карамзин с този вик татарите насърчават конете си. ↑

ТРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

ОПОЖАРЯВАНЕТО НА МОСКВА ОТ ТАТАРИТЕ

На запад нещата не вървят добре. Войната с Ливония се проточва от месеци с отделни сражения, обсади, отстъпления, крехки примирия и вяли възобновявания на военните действия. Предишната година, на 1 юли 1569 г., след продължителни преговори Полша и Литва подписват Договор за съюз в Люблин, според който двете страни се сливат под властта на общ крал (Сигизмунд-Август), обща Диета и общ Сенат за всички външни въпроси. Само вътрешната политика на Литва ще остане независима. Богатата литовска Украйна е отстъпена на Малка Полша заедно с град Киев, православна майка на всички руски градове. За Иван това е тежък дипломатически неуспех. Той се опитва да компенсира последствията, организирайки своите завоевания в Ливония. Преди дори да я е завладял цялата, разбира, че ще му е трудно, ако се наложи да управлява от Москва тази далечна провинция. И той решава да я обяви за отделна държава под много строгия контрол на Русия. За крал на тази нова страна, чиято територия все още не е завзел изцяло, той избира Магнус, владетел на Еселския остров, брат на датския крал Фредерик II. Договор, подписан с този принц авантюрист, гласи, че след като Ливония бъде напълно „освободена“, тя ще бъде васална на Москва, но ще има своя администрация, правосъдие и религия. В замяна ще позволи на руските войски да преминат през нейна територия и ще ѝ помогне да завладеят Ревал и Рига.

През май 1570 година Магнус пристига в Москва със свита от четиристотин души. Теоретичен господар на една ненапълно подчинена страна, той е коронясан с пищна церемония и получава като годеница Евтимия, племенница на царя. Година преди това Иван е убил баща ѝ — княз Владимир Андреевич. Още една причина да даде шанс на сирачето. Той дори ѝ определя зестра от пет бъчви злато. Но забравя

да ги даде. Едва оженен, Магнус заминава, за да обсади Ревал, и претърпява неуспех. Иван разбира, че войната ще бъде дълга и трудна. Опасявайки се, че турският султан Селим II може да се възползва от сраженията на запад, за да нападне от юг, той чрез своите пратеници определено му дава да разбере, че ще иска мир. Селим заключава, че е настъпил часът татарите да си отмъстят за последните поражения. Той иска да му бъдат върнати Казан и Астрахан или Москва да плаща годишен данък на Портата. Докато преговорите тъпчат на едно място, ето че в началото на 1571 г. сто хиляди кримски татари навлизат в южните територии на Русия. Там срещат няколко избягали боляри, които Иван е изселил от Москва. Те ги призовават да тръгнат смело към столицата, защото, както твърдят, по-голямата част от руската армия е заета в Ливония, а народът е уморен от терора, наложен от царя и неговите опричници. И наистина полковете, разположени по река Ока, представляват слаба защита. Иван отива на място и получава оскърбителни послания от Девлет-Гирей, който го призовава на двубой и го заплашва, че ще му отреже ушите и ще ги изпрати на султана. Несъмнено положението е сериозно. Заобикаляйки войските, отбраняващи Ока, ханът и ордата му напредват към Серпухов, където се намират царят и големият му син. Обхванат от паника, Иван не може да приеме нито да бъде убит в боя, нито да бъде пленен от безмилостния враг. Изоставяйки своята армия, той избягва с царевича, с хазната и с верните си опричници в Александровская слобода. Но и там не се чувства на сигурно място, търси убежище при своите полкове на северозапад и продължава отстъплението си към Ярославл. Вече си мисли, че Москва е пожертвана. Като вземат предвид численото превъзходство на врага, генералите му отстъпват и заемат покрайнините на столицата. Всъщност те вече знаят, че могат да окажат само слаба съпротива на въоръжените орди на хана, които напредват бързо, опустошавайки всичко по пътя си.

Сутринта на 24 май 1571 г., на Възнесение, татарите подпалват дървените къщи в предградията на Москва. Силен вятър раздухва пожара. За няколко минути море от пламъци бучи над града. Зад тази червеникава димна завеса татарите преследват жителите и плякосват съборените къщи. Бягайки от пожара, московчани искат да се укрият в Кремълската крепост. Но стражите са барикадирали вратите отвътре. Вълните новопристигащи повалят и тъпчат тези, които отстъпват по

съседните улици, по които сякаш нахлува истински прилив от блъскащи се едно в друго тела. Без да могат нито да напредват, нито да отстъпват, задушавани от горещината, смазвани от падащите греди, хората гинат в ужасен хаос под звъна на биещите тревога камбани. Живи факли тичат на всички посоки. През затворените входи се натрупват купища мъртъвци. За да се спасят, някои се хвърлят в река Москва и се удавят. „Който е видял това бедствие, винаги ще си спомня с ужас и ще се моли на Бога да го пощади от толкова страшна гледка“, ще напише един очевидец.

За по-малко от три часа, огромният дървен град се превръща в куп димящи руини и пепел, едно обширно гробище, пълно с овъглени трупове. Само Кремъл, предпазен от високите каменни стени, е оцелял. Там се е скрил митрополит Кирил, заедно с църковната утвар, изоставяйки паството си да се пече в огромната жарава. Казват, че броят на жертвите е надхвърлил половин милион. Арнолф Линсе, първият лекар на царя, и двайсет и пет британски търговци са изгорели. Реката и рововете на Москва са пълни с трупове.

Пламъците бързо прогонват от града татарите, които са започнали да го плячкосват. Те обаче пленяват всички руси, които са се укрили в северните предградия, за да избягат от огъня. От върха на Воробьовския хълм Девлет-Гирей доволно съзерцава пепелището, по което танцуват блуждаещи огньове. Разбира се, той би могъл да изчака края на пожара и да щурмува Кремъл. Но една лъжлива новина променя решението му. Плъзнал е слух, че Магнус, кралят на Ливония, се приближава стремително начело на огромна армия. Ханът смята, че е по-разумно да се оттегли с войските си в Крим. Вестоносци осведомяват за това царя, който междувременно е напуснал Ярославл и е отишъл в Ростов. Незабавно той нарежда на Михаил Воротински да преследва оттеглящия се враг. Но татарите доста са се отдалечили и са твърде много на брой, за да се обезпокоят. И при оттеглянето те опустошават страната, както и при нахлуването си. Плячката им е огромна. Те отвеждат сто хиляди пленници, които ще бъдат продадени на пазарите за роби в Теодосия (Кайфа). Най-красивите жени са запазени за самия султан, останалите — за харемите на емирите. Оковани, уплашени и гладни, пленниците напредват шибани от камшици като добитък. Тези, които се спъват и падат, биват убити на място.

Иван не смята за нужно да посети руините на столицата си и се връща направо в Александровская слобода. Оттам заповядва на оцелелите московчани да възстановят града. Първата им грижа е да очистят улиците от труповете, които замърсяват въздуха. Тъй като няма достатъчно хора, които да ги погребват, заравят само видните мъртъвци. Останалите хвърлят в Москва река, но те са толкова много, че течението се задръства. Тези парчета гниеща плът отравят водите. Дори кладенците са замърсени. Никой не смее да пие вода от тях. Хората мрат от жажда. За да се справят с това бедствие, викат на помощ жителите от съседните градове и села. Мобилизирани са насила, за да станат гробари. Телата, извадени от реката, са погребани със закъснение. След това започва възстановяването на дървените къщи върху овъглените основи.

Най-сетне на 15 юни Иван приближава до Москва. По пътя той приема двама пратеници на Девлет-Гирей. Те още веднъж искат от името на хана да им върне Казан и Астрахан и символично му подаряват кама, в случай че пожелае да се убие от отчаяние. Но му връчват и писмо от господаря им.

„Опожарявам, опустошавам Русия, пише Девлет-Гирей, само за да отмъстя за Казан и Астрахан, без да мисля за сребро, за богатства, които за мен са само прах. Търсих те навсякъде: в Серпухов, дори в Москва: исках короната и главата ти. Но ти беше избягал и от двата града, а смееш да се хвалиш с величието си, страхливи и безсрамни княже! Вече познавам пътя към твоите владения. Скоро ще се върна, ако не освободиш посланика ми, когото безполезно държиш в плен, ако не направиш това, което искам от теб, и ако откажеш да ми се закълнеш във вярност от твое име, от името на децата ти и потомците ти.“

Вродената гордост на Иван би го накарала да отговори с библейски обиди на това предизвикателно послание. Но моментът му се струва неподходящ за нов сблъсък. Сдържайки надменността си, той изпраща на Девлет-Гирей „смирена молба“. В отговора си той иска

примирие, обещава, че ще помисли за преотстъпването на Астрахан, и се съгласява да освободи кримския пратеник. Що се отнася до Астрахан, един от синовете на хана би могъл, добавя той, да бъде назначен за управител заедно с един болярин, посочен от царя. Това половинчато решение не задоволява Девлет-Гирей. Той настоятелно иска Казан и Астрахан без нищо в замяна. И предплата от две хиляди рубли върху годишния данък. Иван протака. Всъщност той смята само да печели време, за да мобилизира междувременно всички възможни резерви. Арогантен, когато се чувства по-силен, той умее да се покаже търпелив, раболепен и лукав, когато се съмнява в своите възможности.

ЧЕТИРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

ПОСТЕЛЯТА НА ЦАРЯ И ТРОНЪТ НА ПОЛША

Споровете на Иван с татарите му попречват да осъществи едно желание, което му е присърце след смъртта на втората му жена Мария: той иска пак да се ожени! Щом по южната граница настъпва сравнително спокойствие, той заповядва както при първия си годеж, да му доведат в Александровская слобода приятни девизи без оглед на произхода. Пристигат повече от две хиляди, съпровождани от родителите си, дворяни, търговци или буржоа. Всички области на империята са представени. Кой би посмял да скрие дъщеря си от погледа на царя, ако не е оцетена от природата? Всяка е представена поотделно на Иван, който я изучава с критичен поглед, разпитва я, дава ѝ оценка в ума си и я отправя, за да се занимае със следващата. Отначало избира двама и четири, а от тях остава една дузина, която лекарите и акушерките преглеждат най-старателно. След този преглед, за който иска най-подробен доклад, царят за после си път сравнява красотата, пълнотата, косата, съблазнителността, обноските на последните кандидатки и дава предпочитанието си за Марфа Собакина, дъщеря на новгородски търговец. Докато се занимава с всичко това, решава да ожени и своя седемнайсетгодишен син Иван за една от дванайсетте избранички. Компетентен ценител в тази област, той му дава най-привлекателната девица, след тази, която е избрал за себе си. Тя е дъщеря на буржоа и се нарича Евдокия Сабурова. Незабавно бащите на двете победителки от обикновени граждани стават боляри. Но Марфа, царската годеница, няма никакво време да се радва на победата си. Няколко дни след големия избор тя се разболява. Въпреки че видимо слабее и едва се държи на краката си, Иван решава да се ожени за нея. Надява се, че ще се съвземе от прегръдките му.

Сватбата на царя става на 28 октомври 1571 г., а тази на сина му на 3 ноември. Уви! Брачното пиршество завършва със сълзи и гняв:

Марфа издъхва на 13 ноември. Ковчегът ѝ ще бъде положен до ковчезите на първите две съпруги на Иван във Вознесенския манастир. Царят незабавно заговаря за отравяне и търси кои биха имали полза от смъртта на младата му жена. Подозренията му падат право върху близките роднини на предишните царици, Анастасия и Мария. Той нарежда бързо следствие. Но вече знае кого ще накаже. Отмъщението му се стоварва върху шурей му, черкезкия княз Михаил Темрюк (или Темрюкович), който е набит на кол, след това върху Иван Яковлев и войводата Сабуров^[1], които са бичувани, и най-сетне върху болярина Лев Салтиков, фаворита Василий Грязной, княз Гвоздев-Ростовски и върху много други дворяни, които са отровени по рецепта на пъкления доктор Елисей Бомелиус.

Иван остава вдовец за трети път и смутено се пита дали брачното му бъдеще не е окончателно провалено. И наистина според правилата на православната Църква, мъжът може да се жени само три пъти. Стоглавият събор изрично е заявил: „Първият брак е по закон, вторият се допуска, третият е закононарушение, четвъртият — безчестие“. Но Иван въобще не възнамерява да остане ерген. Той заявява, че не е имал никакъв плътски контакт с болната си жена, че тя е умряла девствена и че следователно Църквата може да счита последния му брак за недействителен. Това убеждение му дава сили и той се жени на 29 април 1572 г. за Ана Колтовска, дъщеря на придворен, без дори да иска благословията на епископията. След това свиква Църковен събор.

Тъй като митрополит Кирил е починал, Съборът се ръководи от Леонид, архиепископ на Новгород, алчен, раболепен и продажен духовник. Когато всички епископи се събират в Успенския събор, Иван се обръща към тях със следните думи:

„Зли люде погубиха с магиите си първата ми съпруга Анастасия; втората — черкезката княгиня, също издъхна отровена в мъчителни гърчове. Дълго се колебах, преди да се реша на трети брак, воден от нрава си и положението на децата ми, които още не са достигнали съзнателна възраст; младостта им не ми позволяваше да се оттегля от света, а да живея в него без жена, ми изглеждаше възмутително. Благословен от митрополит Кирил, дълго търсих съпруга,

която най-накрая избрах след разумна преценка. Но омразата и завистта погубиха Марфа, която в действителност стана царица само на думи. Едва сгодена, тя загуби здравето си и две седмици след сватбата умря като девица. Отчаян, сломен от мъка, исках да се посветя на монашески живот; но след като си помислих за крехката възраст на децата си и окаяното положение на държавата, се осмелих да се ожения за четвърти път. Моля светите епископи да ми дадат своето опрощение и благословия.“

Трогнати до сълзи от разкаянието на могъщия владетел, духовниците дават благословията си, но му забраняват да влиза в църква до Великден и му нареждат, когато влезе, една година да застава сред каещите се, а на следващата година сред вярващите, „освен в случай на война“. От друга страна, да не би някой от простолудите да се изкуши от незаконното поведение на царя, Съборът заплашва с анатема този, който би пожелал да сключи четвърти брак. Актът за опрощение е подписан от трима архиепископи, шестнайсет епископи, няколко архимандрити и игумените на най-известните манастири. След като по този начин са облекчили угризенията на Иван, те пристъпват към избора на нов митрополит. С тази титла е удостоен Антоний, архиепископ на Полоцк.

Иван е толкова доволен от новата си съпруга, че решава да я заведе на сватбено пътешествие в града, който неотдавна е опустошил: Новгород. Той дори и не помисля, че новгородчани могат да му се сърдят за клането, на което е подложил града. След като е простил на оцелелите, те трябва да са изпълнени с благодарност към него. Двамата сина на царя и фаворитите му придружават съпружеската двойка. С пристигането си те виждат мъртъв град, в който три четвърти от населението го няма. Все още изтерзани от катастрофата през 1570 г., жителите се боят от това ново посещение на царя. Какво още ще измисли за тяхна зла участ? Само духовниците го посрещат с радост. Леонид, архиепископът на Новгород, е негово творение. Иван обича да обсъжда с него неясни богословски проблеми и да дирижира с пиката си църковния хор. Но истинската причина за присъствието му в Новгород е намерението му да сключи примирие с Швеция, чиито

владения Магнус напада от известно време. Още един път той има нужда от всичките си въоръжени сили, за да окаже съпротива на новата заплаха от татарско нашествие. Според сведенията на неговите шпиони, Девлет-Гирей „не е разседлал конете си“ и се готви да поеме наново към Москва. Разбира се, в името на честта Иван би трябвало да остане в едва вдигналата се от пепелта столица, за да подкрепи с присъствието си духа на населението. Но както винаги, той мисли най-напред за личната си безопасност. Според него, ако ханът стигне до Москва, никога няма да продължи до Новгород. И царят заповядва да докарат в новото му убежище четиристотин и петдесет коли, натоварени със съкровища, а на генералите си нарежда да се приготвят да задържат татарите на бреговете на Ока.

Междувременно едно изключително важно събитие го преизпълва с радост: на 18 юли 1572 г. умира Сигизмунд-Август, без да остави мъжки наследник. Това обстоятелство предоставя на Русия възможност да получи Полша и Литва чрез подставен владетел. Няма съмнение, че ако действа умело, Иван би могъл да бъде приемлив претендент и да си осигури двойната корона. Той незабавно написва лицемерно писмо, за да засвидетелства скръбта си от смъртта на Сигизмунд-Август, последният от Ягелонската династия. Но той няма време да задвижи пионките в тази посока. Както се е опасявал, Девлет-Гирей и неговите татарски орди тръгват по обичайния път, намират брод на река Ока, успяват да заблудят бдителността на русите, преминават реката и заплашват Москва. Новината стига до Иван на 31 юли и вместо да изпрати подкрепления в столицата, той бездейства и проклина некадърните си генерали. Но княз Воротински, изтегляйки ненужните отряди от левия бряг на Ока, се впуска след неприятеля, успява да го настигне и на 1 август на петдесет версти от Москва влиза в смъртоносна битка. Армията на хана наброява сто и двацет хиляди души. По-малобройната войска на Воротински се ръководи от страха, да не би още веднъж старият град, символ на православната вяра и националната традиция, да бъде осквернен. Русите се сражават отчаяно. Отначало започват отдалеч със стрели, после влизат в ръкопашен двубой, превърнал се в яростно стълкновение на крещящи мъже и цвилещи коне. Докато изходът от схватката е все още несигурен, Воротински, обхождайки в тил вражеските позиции, напада ариергарда на неприятеля. Артилерията му обстрелва противника с

ураганен огън. Привечер от сто и двайсет хиляди татарски бойци, остават само двайсестина хиляди. Девлет-Гирей отстъпва, изоставяйки на русите шатрите, багажа и дори знамето си. Съобщавайки на царя за победата, пратениците на Воротински му връчват като трофей два лъка и две саби, собственост на хана. Избавен от тревогите си, Иван нарежда да бият камбаните и да отслужват благодарствени литургии денем и нощем в продължение на една седмица.

Тази неочаквана победа усилва личния му престиж и разубеждава кримския хан да започне отново набезите си в Русия. Самият султан се прекланя пред решението на оръжието. Астрахан и Казан са утвърдени като руски градове. А Иван може да говори отвисоко с шведския крал, който все още се големее. „Осведоми се, пише му той, как нашите воеводи се отнесоха с кримския хан!“

След като Москва вече не е в опасност, той се завръща тържествено. Никога дотогава не е изпитвал толкова силно чувство за мощ и за съпричастие с народа. Въпреки че нищо не е направил за разгрома на татарите и дори е избягал при приближаването им, неговите поданици му приписват всички заслуги за руската победа. Силата на армията му дава вяра в собственото му бъдеще. И той решава занапред да се облекне на нея и да премахне опричинната, която страната ненавижда. Другата причина за неговото решение е, че този легион на смъртта има лоша репутация в чужбина. Твърде много полски аристократи, чието съгласие му е необходимо, за да бъде коронясан за крал на Полша, се страхуват от нахлуването в страната им на тази банда наемни убийци, на които всичко ще бъде позволено. Жестокостите на царя им се струват по-малко тревожни от изстъпленията на неговите главорези. В първия случай те виждат проявата на един властен характер, във втория — възцаряване на смъртоносно безумие. Така че, за да се хареса на народа и да обезоръжи враждебността на ливонците и поляците, Иван се разделя със своите скъпи опричници, чиято ярост от седем години покрива Русия с кръв и пепелища. Той издава следната заповед: „Ще бъде публично бичуван всеки, който за в бъдеще произнесе думата опричник.“

При обявяването на това решение народът въздъхва с облекчение и благославя мъдростта на владетеля си. Няма вече да се боят от ужасните конници с техните кучешки глави и метли. Те стават

придворни, военни, висши чиновници без специални права. Най-учудващото е, че никой от тях не възразява срещу указа, който ги лишава от привилегиите им. Жестоки авантюристи, платени убийци, кръвожадни развратници, всички те приемат тази немилост, без да гъкнат. Кое то царят е дал, може да си го вземе всеки момент. Още един път Иван се наслаждава на удоволствието да стъпче тези, които е издигнал по прищявка. Ако му трябва ново доказателство за неговото всемогъщество, то тези вълци, опричниците му, го предоставят, подчинявайки му се като агнета. След като някога е наклонил везните в тяхна полза, сега върши обратното. Членовете на земщината възстановяват собствеността над имотите си. Соловецкият игумен Паисий, който навремето е дал неверни показания срещу митрополит Филип, е заточен на остров Валамо. Няколко лоши съветници са отстранени от двореца. Но кръвожадният Малюта-Скуратов запазва първостепенното си място в двора. Зет му, Борис Годунов, който е далечен родственик на първата жена на царя, постепенно се приближава до трона. С всеки изминал ден Иван все повече оценява този млад и красив мъж с внушителен ръст и лукав ум. Противник на насилието, Борис Годунов съветва винаги да се прибегва до изчакване и хитрост. Той прекрасно е разбрал характера на господаря си и никога не използва езика на добродетелта. Винаги, когато трябва да накара владетеля да смири гнева си, той изважда на преден план разума и уместността. Несъмнено по негово настояване Иван е премахнал опричината, чиито изстъпления петният образа му в чужбина. Той внушава на царя да залъже поляците и литовците с престорено любезни думи, за да спечели доверието им и да получи от тях безболезнено короната, към която се стреми.

Междувременно армията е изпратена на северозапад срещу Швеция. Сражавайки се под закрилата на Иван, за да разшири владенията си, Магнус наивно вярва, че като възнаграждение за усилията си ще получи Ливония, както са му обещали. Но Иван и Борис Годунов нямат никакво намерение да отстъпят на един датчанин тази територия, която от дълго време Русия желае. Те ще го оставят в плен на илюзиите, докато им е полезен. За момента Иван нанася удари на естонския фронт. Градовете падат един след друг пред неговата армия и войските на Магнус. Те грабят, опожаряват, колят, изнасилват. Но при един сблъсък кръвожадният Малюта-Скуратов е убит. Това

вбесява Иван, който по този начин се лишава от най-добрия си приятел в оргиите и убийствата. Като репресивна мярка, той събира група оковани немски и шведски пленници, покрива ги с наръчи дърва и ги изгаря живи. Виковете на нещастниците и миризмата на горяща плът го утешават отчасти за загубата на другаря му. Не се и съмнява, че Малюта-Скуратов въпреки престъпленията си вече се намира в рая. Нима е възможно този човек да не е приятен на Бога, след като и в най-жестоките си действия е изпълнявал заповедите на царя? Разглеждано под този ъгъл, изгарянето на няколко пленници не е безсмислено отмъщение, а почти религиозно жертвоприношение.

„Наказваме теб и твоята страна, пише Иван на шведския крал Йохан III. Праведните винаги побеждават. Кажми ми чий син е бил баща ти? Как се е казвал твойт працядо? Изпрати ми родословието си, за да ме убедиш, че греша, защото засега съм сигурен, че произлизаш от престолюдието... Печатът на Римската империя съвсем не ми е чужд, защото съм потомък на Цезар-Август. Не казвам това, за да се хваля и да те унижавам, а за да те накарам да се замислиш. Искаш ли мир? Заповядай на посланиците си да се явят пред мен.“

Вместо да му изпрати посланици, шведският крал отговаря в същия тон:

„Ти пишеш неучтиво, сякаш си отгледан сред селяндури или скитници, незнаещи какво е чест... Лъжеш безсрамно всеки път, когато си отваряш устата... Ти ни презираш от висотата на твоя свински мозък...“

И шведските войски разбиват при Лоде русите, които са с числено превъзходство. Това обстоятелство и новината, че черемиските племена в Казанска област са се разбунтували, карат Иван да забави войната срещу Швеция и да изпрати войска към Волга.

Омиротворяването се извършва ловко. Възползвайки се от временното затишие, Иван решава да приключи с териториалните претенции на Магнус, чиито услуги вече не са му необходими поради прекъсването на военните действия на запад. Тъй като първата жена на Магнус междувременно е починала, той най-напред предлага на вдовеца като втора съпруга сестрата на покойната, която е само на тринайсет години. Трийсет и пет годишният Магнус приема от все сърце. Сватбата е отпразнувана с голямо веселие в Новгород на 12 април 1573 г. На тържеството присъстват множество немски гости. По време на религиозната церемония царят дирижира хора и отмерва такта с пиката си. После с удоволствие ръководи танците, насърчавайки двойките да се движат по-свободно. При такава благосклонност Магнус вече се вижда крал и си въобразява, че освен обещаната богата зестра ще получи и всички градове в Ливония, завзети от русите. Но вместо петте бъчви със злато, на които е разчитал, му донасят само пет сандъка с дрехи за младоженката. Царят не само не му преотстъпва част от Ливония, а му дава само едно малко имение. Магнус се опомня, заминава за именията си и живее бедно, „позволява си само по три блюда на хранене“ (както уверява брат му Фредерик, крал на Дания) и забавлява с играчки тринайсетгодишната си съпруга, която отрупва с лакомства и която, за голямо недоволство на русите, иска да бъде облечена по немски.

През това време във Варшава полската Диета търси цар. Няколко кандидати претендират за вакантния трон: младият Ернест, син на император Максимилиан, Йохан III Шведски и синът му Сигизмунд, Анжуйският дук Анри дьо Валоа, брат на френския крал Шарл IX, и руският цар Иван IV. Всеки предлага дарове и обещания. Няколко полски аристократи имат намерение да предложат короната на Фьодор, втория син на Иван. Полският пратеник в Москва Фьодор Воропай зачеква въпроса с две думи пред царя, който се възмущава: „Двамата ми сина са като двете ми очи. Нима искате да остана едноок?“ После се залавя да защити отдалеч собствената си кандидатура:

„У вас мнозина казват, че съм безчовечен; истина е, че съм жесток и сприхав, но само с тези, които се отнасят зле с мен. А за добрите, о, бих им дал без колебание

златната си верига и дрехата си!... Поданиците ми на драго сърце щяха да ме предадат на кримските татари... Не от враговете си се боях, а от измяната на моите хора. Те позволиха да бъде опожарена Москва, която можехме да защитим с хиляда души. Но когато дворяните не искат да се бият, какво биха могли да сторят дребните хорица?... Ако някой е бил наказан впоследствие, то е, било защото е извършил престъпление...?”

Подозирайки, че беглецът Курбски, който някога бе преминал на служба в Полша, води кампания срещу него, Иван добавя:

„Кой може да ме очерни в очите на сънародниците ви? Враговете ми! Изменниците! Курбски лиши сина ми от майка; той ми отне скъпата съпруга и Бог ми е свидетел, че не исках да го накажа със смърт, а само да му отнема за известно време болярския сан и имуществата, които дължеше на моята щедрост. С една дума, искате ли да знаете дали съм добър или лош? Пратете ми децата си, за да ми служат вярно: те ще бъдат отрупани с привилегии и ще могат да преценят истината! Ако по волята на Всемогъщия аз бъда призван да царувам над вас, обещавам ви да спазвам строго закона, да зачитам вашите свободи и привилегии и дори ако е необходимо, да ги разширя.“

След като по този начин се обосновава пред Фьодор Волопай и свитата му, Иван очаква идването на нов посланик, който да му донесе благоприятния отговор на Полша. В Москва пристига Михаил Харабурда. Той е готов да подкрепи кандидатурата на царя, но поставя няколко условия: в замяна на избирането си Иван ще трябва да промени границата в полза на Полша, като изостави Полоцк, Смоленск и други руски градове. Иван кипва. Да не би да го вземат за просител? „Та те имат нужда от мен!“ провиква се той. На 23 февруари 1573 г. вика Харабурда, упреква го за високомерието на сънародниците му,

сухо отказва да приеме поставените условия и иска: да му предадат Киев, Ливония да стане напълно негова собственост, всичките му титли и на първо място титлата цар да бъдат вписвани изцяло в дипломатическите документи и за в бъдеще полската монархия вече да не бъде изборна, а наследствена, свързана с Русия „овеки веков“. Що се отнася до съперниците му за полския трон, той се отнася към техните уловки презрително.

„Знам, че Австрия и Франция са по-снизходителни към вас, казва той, но те не могат да служат за пример на Русия, защото ние знаем пределно ясно, че освен нас и султана в Европа не съществува владетел, чиято династия да е господствала два века. Едните произлизат от обикновени принцове, другите имат чуждестранен произход и е съвсем естествено кралската титла да ги блазни: но общоизвестно е, че ние сме цар по произход и потомци на Цезар-Август.“

Харабурда смирено отбелязва, че Москва е твърде далеч от Варшава, където присъствието на царя е необходимо, и че би било по-добре той да размисли и да се съгласи да отстъпи в полза на сина си управлението на Полша. Иван остава непреклонен.

„След дълги размишления, струва ми се, че ще мога да управлявам три държави едновременно (Русия, Полша, Литва), придвижвайки се от едната в другата, казва той. Но искам да бъда коронясан от руски митрополит, а не от католически архиепископ.“

Харабурда се връща във Варшава с този отговор. Иван вярва, че ще успее. Според него най-сериозният му съперник е Анжуйският херцог Анри дьо Валоа, чийто пратеник граф дьо Монлюк е дал на поляците хиляди невероятни обещания: създаване на полски флот, обучение на полски ескадрони в Париж, развитие на Академията в

Краков с помощта на френски учени... Но, мисли си царят, как половината от полското дворянство, която е протестантска, ще гласува за човек лично замесен в клането през Вартоломеевата нощ, заповядано предишната година от Шарл IX? Всъщност това клане успокоява съвестта на Иван. Не само той реже главите на своите поданици. Естествено би могъл да бъде по-настоятелен, за да получи полската корона, но въпреки че я желае, той се и бои от нея. В Полша кралят трябва да се съобразява със Сената, съставен от висши благородници, и с Шляхтата, Диета, избирана всеки две години от дребните благородници. Може ли един цар, символ на абсолютната власт, да се задоволи с това ограничено господство над граждани, които имат претенции да си казват думата? Не трябва ли да се бои, че Русия, подчинена от векове на волята на владетеля, ще се повлияе от примера на полската аристокрация, горда със своите права? Никога не е добре да обединиш народ от роби със свободен народ. Извратеният вкус към дискусии и представително управление бързо се предава и на най-покорните умове. Може би е по-добре да остане сред русите, стъпил на здрава основа, отколкото да търси измамно сближаване с тези поляци, които имат твърде много идеи в главата.

Със смесено чувство на гняв и облекчение Иван научава окончателния избор на поляците. Диетата, след продължителни и отегчителни спорове, решава да избере французина Анри дьо Валоа, Анжуйски херцог. По този начин Полша и Литва се изплъзват на царя, който се е показал твърде арогантен и се е поскъпил в обещанията, за да спечели избирателите. Но той е твърдо убеден, че скоро ще му се предостави нова възможност в това отношение.

[1] Последният няма нищо общо с бащата на снахата на Иван, който също се нарича Сабуров. ↑

ПЕТНАДЕСЕТА ГЛАВА

СТЕФАН БАТОРИ

Премахването на опричината се съпровожда с непрестанни борби между висшите сановници за правото им на първенство. В армията един офицер, чийто баща или дядо е бил войвода от центъра, не иска да зависи от войвода, чийто баща или дядо е командвал само авангарда или ариергарда, левия или десния фланг. Също така в двора всеки изтъква произхода си, за да не отстъпи на някой новодошъл. Царят е уморен от ролята си на арбитър в тези дребнави кавги. Най-често той прави справки в регистрите и обосновава решението си по старшинство. Но понякога, както в случая с Борис Годунов, налага волята си, без да даде никакво обяснение на обкръжението. Когато един министър на херцог дьо Курланд пита посланика Сукорски как русите могат да търпят тиран като Иван IV, дипломатът отговаря: „Ние винаги сме предани на царете си, независимо дали са добри или жестоки.“ Това благоговение пред владетеля учудва всички чужденци, поканени на открит прием. Руското правило е да се заслепи посетителя с пищността на костюмите и строгото спазване на етикета. Когато царят отива на църква, той ходи бавно, облягайки се на дълъг позлатен бастун, облечен е в златоткана дреха, наподобяваща стихар, отрупана със скъпоценни камъни, и носи на главата си блестяща тиара, украсена със самурени кожи. Във великолепието му има нещо папско. Той се придружава от четирима болярски сина, които са облечени със сърмени дрехи, подплатени с хермелин, обути са с бели ботуши и носят сребърна брадва на рамо. Зад тях се ниже дълго шествие от боляри в разкошни одежди. След богослужението те се преобличат, за да седнат на трапезата и по този повод не пропускат да покажат на гостите разкошното си бельо. Всъщност тези костюми и това бельо идват от гардероба на царя и се връщат в него след угощението. Това се прави, с цел да се припомни на дворяните, че всичко на тази земя принадлежи на монарха. Церемониалът по време на пира също способства да се създаде впечатление за всемогъщество. След като са

насядали около царя, сътрапезниците, сковани в мистична почит, очакват първия му жест. Той започва с раздаване на хляб и сол. На болярите е възложено разпределението и всеки, който получи дела, си става и поздравява. След това царят нарежда на всеки чужденец да се донесе голяма чаша с вино от негово име и отново всички се изправят. Когато идва ред на месните ястия, се повтаря същият ритуал. След като си сервира, царят раздава плувнали в сос парчета месо на няколко изтъкнати личности. Служителите казват на всеки: „Царят ви изпраща това“ и всеки става отново, за да му благодари. Когато царят пие за здравето на някого, което става често, той най-напред прекръства три пъти чашата, подадена му от виночерпеца; един дворянин, седнал до него, предупреждава госта за честта, която му е оказана, и всички скачат на крака и свеждат глава. Безкрайно продължават благодарностите към господаря за виното и храната. На него дължат всичко. Сътрапезниците са му задължени за цял живот. Заради тези неуморно повтарящи се ритуали угощенията продължават понякога пет часа. На трапезата се поднасят петли с джинджирил, печени лебеди, жерави с подправки, обезкостени кокошки, пилета със сметана, патици с краставици, зайци с ряпа, мозък от лос, пълнени риби и всякакви видове млини. Над тази лавина от храни се носи силна миризма на чесън, шафран, лук и кисело мляко. Всички ядат с пръсти и поставят костите в златни чинии. Сос тече по брадите, червендалестите лица лъсват, гласовете леко се повишават. Задължително е гостите да уважат всички стакани, които им изпраща царят и някои се напиват до припадък. В стомасите им се смесват медовина, вина от Франция, Рейн и Малвоазия, водка и квас. А често, когато станат от трапезата, за да се приберат у дома, Иван им изпраща в знак на приятелство още алкохол и ястия, и те трябва да погълнат всичко в присъствието на служителите, които са им ги донесли. В двора, както и в домовете на дворяните, яденето и пиенето без мярка са най-голямото развлечение. Всеки християнски празник минава през корема. Колкото до стомашните смущения след гуляите, царят, подобно на поданиците си, се отнася към тях с пренебрежение. За да се излекуваш, от каквато и да е болест, най-добре е да гаврътнеш чаша с ракия, наложена с чесън или черен пипер, да изядеш парче лук, да отидеш на баня и добре да се изпотиш. Въпреки че слуша английските си доктори, царят не пренебрегва и руските лекове. Способен да изяде

и да изпие невероятни количества, той смята, че силата на мъжа зависи от храните, които поглъща.

Царят позволява в двореца и други светски удоволствия, които Църквата забранява. Неговите придворни играят на карти под негова закрила, а той самият играе шах. Обича да се развлича и със смехориите на шутовете си. С откровеност, която не щади никого, те понякога предизвикват гръмък смях и разведряват тежката атмосфера, в която плува московският двор. Но ако някой прехвърли мярката, горко му, да се пази от желязната пръчка! Само едно помръдване с вежди и млъкват. Всичко живо в Кремъл потъва под земята.

Дълго време близките на Иван са се надявали, че с възрастта ще стане по-благоразумен. Но на четирийсет и пет години, макар че е подпухнал, че спи до късно и че се задъхва по-лесно, той не е загубил от своята лакомия, своята свирепост и сексуални желания. След двегодишен брак той се отегчава от жена си, царица Ана, обвинява я, че е безплодна, отправя я в манастир, където тя приема името сестра Даря^[1]. После, без да иска каквото и да е църковно опрощение, вкарва в постелята си друго момиче от простолудията, Ана Василчикова. Несъмнено с нея не сключва тържествен брак, а само получава благословия. Впрочем тя скоро изчезва, жертва на насилствена смърт. Мястото ѝ заема голямата красавица Василиса Мелентиева. С новата си спътница Иван се наслаждава на шестия си меден месец. Уви! Няма късмет в брачните си експерименти. Само след няколко месеца Василиса е заловена в прелюбодейство с княз Иван Девтелев и трябва да присъства на мъките на своя любовник, набит на кол под прозорците ѝ, след което е подстригана за монахиня. Седмата съпруга, Мария Долгорука, избрана малко след това, разочарова царя повече от предишната. През първата брачна нощ той забелязва, че тя не е девствена. Тази измама за качеството на стоката го влудява. За него това е не само обида по отношение на царствената му мъжественост, но и светотатство, което е омърсило самия Бог. Още на другия ден младата жена е завързана в една кола и подгонените коне, с бясна скорост я повличат в реката, където тя се удавя. Църквата, изплашена до смърт, не смее нито да осъди убийството, нито да откаже благословия на поредните брачни съюзи на този застаряващ коч.

Впрочем Иван обича да твърди, че е уморен от живота, от почестите и от политиката. Той заявява, че мечтае да носи черната

монашеска дреха. И сякаш за да се подготви за това оттегляне от света, неочаквано обявява, че се отказва от своите задължения в полза на един от татарските князе в свитата си, кръстен с името Симеон Бекбулатович, женен за дъщерята на Мстиславски. „От днес нататък, ти ще бъдеш цар, а аз — твой поданик“, казва той на този добродушен дебелак, който отначало смята, че това е някаква зловеща шега. Нали преди седем години царят за развлечение е връчил на стария княз Фьодоров мантията и короната си, преди да го убие със собствените си ръце? Дали същата участ няма да стигне и Симеон сега, когато е на трона? Той трепери от страх, усмихва се скромно и се готви да умре. Но този път Иван се показва великодушен. Той искрено желае Симеон да се занимава вместо него с държавните дела. Татаринът е изумен. Получава жалби, подписва укази, дава аудиенции на духовници, дворяни и чужди посланици. През това време, скрит сред тълпата придворни, Иван се забавлява от сериозния израз на своята маймуна. Той дори публично му оказва най-голяма почит, обръща се към него с молби, слиза от колата, когато наближи двореца, където се е настанил неговият дубльор. Наблюдавайки това новоизлюпено величие, той се убеждава, че истинската власт е другаде. Симеон е привидност без действителност, а той самият — действителност без привидност. Не короната дава мощ, а произходът, сърцето и погледът. Що се отнася до Иван, тъй като всичко му е позволено, той си остава цар, въпреки че вече не е такъв. Впрочем никой не се заблуждава. Ако се покланят на другия, то пред него треперят. Той е избран от Бога и няма нужда от скиптр, за да царува. Когато пожелае, ще си върне действителното управление на империята. Тази странна „ваканция“ продължава за него цяла година. След което цар Симеон изчезва от сцената, а цар Иван се връща на нея, очарован, че е изиграл такава комедия пред народа си^[2]. А той обича да се смее за сметка на другите. Един ден нарежда на московските власти да му донесат шапка пълна догоре с бълхи, защото, казва, иска да приготви някакво лекарство. Тъй като градът не може да изпълни заповедта му, той му налага глоба от седем хиляди рубли. И се хвали, превивайки се от смях, пред своето обкръжение, което шумно споделя веселието му.

Решението да заеме отново мястото си, след като е изгонил глупавия Симеон, се дължи на загрижеността му за делата в Полша. Веднага след избора си Анжуйският херцог се е заклел в Париж, в

Парижката Света Богородица, да пази свободата на Полша. Но е изчакал шест месеца, преди да отиде във Варшава за коронацията. Като страстен католик, той не желае да се закълне, че няма да пречи на други вероизповедания в царството си. Поляците го задължават да произнесе тези думи, преди да поеме скиптъра. Той се примирява, но е раздразнен. Напудреното и напомадено френско конте не се чувства добре сред тези груби и горделиви шляхтичи. За него казват, че не знаят дали да го наричат крал-жена или кралица-мъж. Очевидно и те са недоволни от него, както и той от тях. Херцогът с облекчение научава за смъртта на брат си Шарл IX. Тази навременна смърт го връща, така да се каже, на Франция. Той тайно се измъква през нощта и яздейки в галоп, стига до Париж и се качва на трона под името Анри III. Разбира се, въпреки молбите на бившите си поданици, отказва да се върне в Полша. Диетата го отстранява тържествено от поста му през май 1575 г.

Поляците отново трескаво търсят цар. Интригите се възобновяват, както и подкупите и надпреварата в обещанията. Възползвайки се от безредиците в страната, татарите опустошават Украйна. Това обстоятелство кара полските дворяни да ускорят решаването на въпроса. Още веднъж Иван отпада поради своята неотстъпчивост. В крайна сметка на 12 декември 1575 г. Диетата, след като не може да разреши дилемата, избира двама кrale: германския император Максимилиан и принц Стефан Батори Унгарски. Но Максимилиан е болен и не може да дойде за коронацията. Решителният и буен Стефан се втурва към Краков, омайва избирателите с енергичните си думи и укрепва още повече шансовете си, сключвайки брак с Ана, дъщерята на покойния крал Сигизмунд-Август. Двойката е коронясана на 1 май 1576 г. А на 12 октомври същата година съвсем съвременно Максимилиан издъхва.

Следователно вече има само един крал на Полша — Стефан Батори. Той е четирийсет и три годишен и е човек с характер, набожен, храбър, има солидни военни познания и обича справедливостта и властта. Най-напред си купува мир с исляма, плащайки данък на султана. След това, през ноември 1576 г., изпраща посланици при Иван, който ги приема с гордо великолепие, седнал на трона, а до него сина му — младият царевич. И двамата са облечени в златни дрехи. Болярите седят на пейки в залата за аудиенции. Множество придворни

е запълнило преддверието, галериите и стълбите. Отвън площадът е почернял от народ и въоръжените стрелци едва го удържат. Тази демонстрация на разкош и сила очевидно трябва да впечатли пратениците на Стефан Батори, който е обикновен войник. Но посланиците се държат гордо. Писмото на техния крал, което връчват на Иван, го разгневява, защото неговият автор не благоволява дори да го нарече цар, не използва титлите велик княз на Полша и Смоленск, а назовава себе си владетел на Ливония. Естествено Стефан Батори заявява, че е готов да съблюдава тригодишното примирие, сключено между Русия и Полша, „до уговорения срок“. Но не обещава нищо за бъдеще. Иван отговаря хладно, че ще счита краля на Полша за свой брат, едва когато последният, един „обикновен трансилвански войвода“, се откаже от претенциите си към Ливония и се съгласи да го нарича в посланията си „цар на Русия и велик княз на Смоленск и Полоцк“ (все тази мания за титли). С тези думи той отправя посланиците, без да ги покани на вечеря, но им връчва писма за мирно, сигурно и спокойно завръщане в страната им.

Иван си мисли, че след изтичането на примирието войната с Полша ще е неизбежна. Ето защо той решава да се възползва от тази отсрочка, за да завладее шведските и полските владения в Ливония и част от балтийското крайбрежие. В началото на 1577 г. петдесет хиляди руси обсаждат Ревал. Зает с обсадата на Данциг, Стефан Батори не се намесва. Шведският гарнизон в Ревал се отбранява така добре, че подир няколко унищожителни атаки, на 13 март, русите се оттеглят, след като се заричат, че ще се върнат с по-многочислени войски. Духът на съпротива у нападнатите народи се подхранва от зловещата слава на царя. Ужасът, който той вдъхва у ливонците, естонците и латвийците, е причина те да рискувал съзнателно живота си, за да не паднат под неговото иго. Въоръжени селяни, предвождани от някой си Иво Шенкенберг, наречен Ханибал заради дързостта си, нападат неприятеля с изненада, плячкосват лагерите и градовете. Те завземат Витенщайн, опожаряват Пернау, и връщайки на Иван „око за око, зъб за зъб“, изтезават и избиват пленниците. Иван отвърща с още по-голяма жестокост. В Леневарден той нарежда да избодат очите на стария маршал Гаспар дьо Мюнстер, а после да го бият с бичове до смърт; други комендантите на крепости са разчекнати, набити на кол, насечени на парчета; в Ашераден от единия до другия бряг на Двина се

чуват виковете на четирийсет девици, които войниците изнасилват в една градина.

По-голямата част от руската армия действа в страната, опустошавайки всичко по пътя си и превземайки град подир град. Магнус се появява наново и със съгласието на царя подновява действията за завземане на кралството, до което иска да се домогне от толкова време. В действителност под прикритието на пълно подчинение на политиката на Москва, той действа в защита на своя интерес. Иван му позволява да завземе Венден и той влиза в града, без дори да извади меч, но с обещанието да го защитава от руската тирания. Посрещайки го, ливонците имат чувството, че са избрали по-малкото зло. Магнус продължава да напредва и навсякъде го приветстват като спасител и крал на Ливония. Опиянен от успеха си, той дори изпраща на царя списък на градовете, които са му се подчинили, включително и Дорпат. Иван е разгневен и заповядва да нашибат с пръчки пратениците на безочливото принцче, втурва се в Кокенхаузен, организира погром и след като изстребва населението, нарежда с писмо на своя „васал“ Магнус да се яви пред него: „Лесно ми е да те вразумя. Имам войници и хляб. Не ми трябва нищо повече. Подчини се незабавно! И ако не си доволен от градовете, които съм ти дал, прекоси морето и се върни в своята страна“. Очаквайки пристигането на вероломния крал, той се разхожда сред димящите развалини на Кокенхаузен и разговаря по богословски въпроси с един немски пастор. Но тъй като последният хвали добродетелите на Лутер и се осмелява да го сравни с апостол Павел, Иван го удря смъртоносно с пиката си и се провиква: „Върви по дяволите с твоя Лутер!“.

Въпреки категоричните подкани на царя, Магнус не бърза да се яви. Чак когато Иван отнема по-голямата част от градовете му, той се стресва и най-сетне отива в руския лагер, разположен под стените на Венден. Придружават го двайсет и пет немци. Слиза от коня и мъртвешки блед пада в краката на своя господар. Иван го изглежда с гняв и презрение.

„Глупак!, провиква се той. Как можа да повярваш, че ще бъдеш крал на Ливония, ти, някакъв скитник, просяк, когото приех в семейството си, комуто дадох любимата си

племенница, когото облякох и обух, комуто дадох богатства и градове? А ти ме предаде, мен, твоя владетел, баща и благодетел! Ще посмееш ли да отговориш? Колко пъти чувах за твоите гнусни намерения? Но не исках да повярвам и мълчах. Сега вече всичко е ясно! Ти си искал да завладееш Ливония с хитрост и интриги, за да станеш слуга на Полша. Но милостивият Господ ме спаси и те предаде в ръцете ми. Бъди жертва на своята нелоялност. Върни ми това, което ми принадлежи, и иди да пълзиш в небитието!“

Стражите вдигат Магнус и грубо го отвеждат заедно със свитата му в една колиба. Там захвърлят пленниците върху сламеници и очакват решението на царя. Тъй като знамето на предателя още се вее над Венден, Иван заповядва да обстрелват града. Вместо да се предадат, мъже, жени и деца се укриват в стария замък, който се издига над града. Отчаяни, но решителни, те стрелят с аркебузи по приближаващите руси и раняват много от тях. Тогава Иван нарежда да набият на кол пред очите им ливонския пленник Георг Велке, прочут защитник на Волмар. След това заповядва да насочат топовете към замъка и да го обстрелват отблизо. Цели три дни артилерията громи стените, които малко по малко се срутват. Точно преди последната атака обсадените решават да се взривят сред развалините. Те напълват мазето с барут, получават последно причастие и коленичат заедно със семействата си. В момента, когато русите се втурват през разрушената стена, Бойсман, един от офицерите на Магнус, размахва запалена главня. Невероятна експлозия вдига във въздуха всичко, хора и камъни. Но Бойсман се спасява от смъртта. Изтезаван и горен, той е набит на кол, докато жадната за отмъщение войска измъчва и бичува оцелелите. Няколко дни наред войниците изнасилват и убиват. Иван е там и насърчава своите хора в изстъпленията им. „Наказанието на Венден“ всява ужас в цяла Ливония. Мълвата е убедила всекиго, че царят е по-жесток от всичките си генерали взети заедно. За околното население само името му е смъртна заплаха. С неговото приближаване ужасените градове отварят вратите си при първата подкана. По този начин, без

бой, царят завладява по-голямата част от Ливония, но се отказва да обсади Рига и Ревал, чиито защитни укрепления го плашат.

Доволен от тези териториални придобивки, той дава във Волмар голям пир в чест на своите офицери, подарява им кожи и златни чаши и освобождава няколко видни полски пленници.

„Върнете се при крал Стефан, казва им той; убедете го да сключи мир с мен при условията, които аз искам да му наложя, защото ръката ми е могъща, както сами се уверихте.“

Спомняйки си за дезертъора Курбски, който продължава да се крие в Полша, Иван мечтае за деня, когато Стефан Багори, притиснат до стената, ще му го предаде с вързани ръце. И вече е измислил специално наказание за предателя. Облизвайки се от наслада, той му пише тържествуващо писмо:

„Ние, Иван, син на Василий, по Божия милост владетел, цар и велик княз на цяла Русия, до нашия бивш болярин... Даже и ако престъпленията ми са по-многобройни от песъчинките на морския бряг, няма да престана да се надявам на Божието милосърдие, защото Бог може да потопи моите нарушения във вълните на своята милост. От днес нататък той оказва милост на мен, грешника, прелюбодееца и мъчителя, сразявайки Амалек и Максенций^[3] със силата на своя животворен Кръст... Аз лично не искам да изброявам всички тези победи, защото не аз ги извоювах, а Бог. Ти ми пишеш, че умът ми е опорочен от ума на езичник, и ето, поставям те като съдник между нас; аз ли, или вие всички сте с опорочени умове? Аз ли, който исках да бъда ваш господар и предизвиках вашето непокорство и ярост, или вие, които отказахте да ме слушате и да ми се подчините, които искахте да ме командвате, да ми отнемете властта, за да управлявате по своя воля, отстранявайки ме от трона?... Ти и Алексей

Адашев... си въобразихте, че цяла Русия е в краката ви, но Божието милосърдие превърна мъдростта ви в тщеславие. Именно за това подострих перото си, за да ти пиша. Не казвахте ли: «Няма достойни хора в Русия, няма никой тук, който да я защити?» Днес, когато вече не сте тук, кой завзема немските крепости?... Литва вече няма да посмее да изрече, че нашите коне не са я прекосили цялата.“

Тъй като предателят Курбски е за момента далеч, Иван има подръка друг изменник: Магнус. Какво да прави с него? Пленникът очаква, че ще бъде подложен на бавна и мъчителна смърт. Но за всеобща изненада Иван му прощава. Дали победата го е направила великодушен? Дали иска да подражава на Бога, който по своя воля изпраща ту буря, ту небесна дъга? Той освобождава Магнус, възнаграждава го с няколко градчета, с които да разполага, вместо кралство и го наказва да плати данък от четирийсет хиляди златни флорина, които датчанинът не притежава и никога няма да плати. За да утвърди властта си над Ливония, царят заповядва да изсекат по камъните на всички църкви в тази провинция следния надпис:

„Аз съм Иван, владетел на голям брой страни, чиито имена се изброяват в моите титли. Изповядвам религията на отците си, която е истинската християнска религия според учението на апостол Св. Павел, както я изповядват и всички добри московци. Аз съм техен цар по рождение. Не съм нито търсил, нито купил тази титла, а моят собствен цар е Исус Христос.“

В края на есента на 1577 г. Иван се връща в скъпия си дом в Александровская слобода, където смята да си почине от уморителния военен поход. Но въпреки успехите в Ливония той не може да намери душевен покой. Последното писмо до Курбски събужда у него старите негодувания. В паметта му се редят непрестанно мнимите престъпления на неговото обкръжение. Въпреки че са минали двайсет и четири години, той не може да прости на болярската клика, която по

време на болестта му, очаквайки, че ще умре, е искала да отстрани от трона царица Анастасия и сина му, за да постави княз Владимир Андреевич. Наистина всички виновни, включително и княз Владимир, са заплатили за това с живота си. Дори семействата на „заговорниците“ са били унищожени, а имотите им конфискувани. Но все пак има още един стар приятел на Адашев, княз Михаил Воротински, героят от победата при Казан. Той е заточен в 1560 г. с цялото си семейство в Белозерск. Възвърнал си доверието на царя след пет години, никога не е получил пълно опрощение. В продължение на седемнайсетгодишната си лоялна служба постоянно е чувствал заплахата от наказание със закъснител. Дори след неотдавнашната победа над татарите на Девлет-Гирей на петдесет версти от Москва, не е успял да се почувства защитен от царския гняв. Нещо повече, струва му се, че този единоплавно възхваляван подвиг му е навредил пред владетеля. Действително Иван не може да допусне негов поданик да му отнеме всенародния възторг. На шейсетгодишна възраст Михаил Воротински е постигнал национална слава, окончателно е загубил шанса да получи прошка. За царя той вече е съперник, осъзнава опасността, на която го излага неговата известност, но не се опитва да избегне съдбата си. „Ако владетелят ми иска да ме убие, казва спокойно, той има право, защото съм на тази земя, за да изпълнявам волята му“. Няма да чака дълго. По заповед на Иван един избягал крепостник от имението на Воротински обвинява господаря си в магьосничество и в тайни срещи с магьосници, с цел да подготви покушение срещу живота на монарха. Прочутият старец е арестуван и окован. Сетне е доведен пред царя и изправен срещу доносника.

„Господарю, заявява Михаил Воротински, дядо ми и баща ми са ме учили да служа усърдно на Бога и на моя владетел. Те са ме научили да търся лек за мъките си пред олтара на Всевишния, а не при магьосниците. Този клеветник е мой роб: той е беглец и е обвинен в кражба. Нима можеш да повярваш на един злодей?“

Без да се разчувства от тези възражения на арестувания, че е невинен и предан на царя, Иван заповядва да екзекутират войводата,

който е превзел Казан и спасил Москва. Той е завързан за греда и поставен между две клади. По време на изтезанието, примигвайки от дима, царят побутва жарта с пиката си към печашото се тяло. Удовлетворявайки тази стара ненавист, той има чувството, че слага ред в собствения си дом. Сякаш урежда дело, което е било протакано много дълго. Преди да издъхне, князът е пренесен ужасно обгорен на носилка в Белозерския манастир. Умира по пътя.

„Прекрасен човек, гордо сърце и чист ум, пише Курбски. Да пребъде паметта ти! Ти заслужи най-голяма награда, задето умря невинен от ръката на този кръвопиец, след като до шейсетата си година се отличи във войните и заслужи короната на мъченик пред нашия Господ Исус Христос.“

За Иван ужасната агония на Михаил Воротински е като увертюра на кървава опера. След смъртта на войводата си той е още по-ненаситен и нарежда да екзекутират Никита Одоевски и Михаил Морозов. Последният е изтезаван с жена си и синовете си. Игуменът Корнелий Псковски и ученикът му Васиан Муромцев са смазани бавно с воденичен камък, архимандрит Теодорит, бивш изповедник на Курбски, е удавен в една река. А Новгородският архиепископ Леонид е защит в мечка кожа и хвърлен на гладните кучета, които го разкъсват. Когато урежда сметките си, Иван умишлено редува старите боляри, които не одобряват неговата политика, и новодошлите, които просто не му харесват. Това е неговият начин да бъде безпристрастен.

Всъщност според моралните правила, които е извлякъл от житейския си опит, той не може да се задоволи да преследва истинските виновници. Когато изтезава истински виновник, у него надделява чувството за изпълнено отмъщение и отвъд него усещането, че то е съгласувано с Божия съд. А това, естествено, е много приятно. Но когато измъчва невинен, наслаждението е едновременно по-изтънчено и по-силно. В такива моменти той изпитва чистото удоволствие от злото само за себе си, опиянението, че унищожава ближния без повод, гордостта, че може да стои над човешките закони. Да, миризмата на тяло, което гори или кърви, е сто пъти по-

възбуждаща, когато човек знае, че това страдание е незаслужено. Несправедливото правосъдие е удовлетворение за ценител. Наказвайки с причина, царят се съобразява с Божията воля, наказвайки без причина, той става равен на Бога. По този начин изкачва още едно стъпало във възвисяването на абсолютната власт.

Тази безогледна чистка вътре в страната не пречи на Иван да следи внимателно събитията в чужбина. Страхувайки се, че Полша въпреки уверенията на Стефан Батори, може да тръгне срещу Русия, той иска да сключи съюз с Рудолф, наследника на Максимилиан на трона на Свещената Римска империя. При победа той му обещава Унгария, а за себе си запазва Полша. Но новият император, въпреки омразата си към Стефан Батори, се бои от реакцията на султана, ако някой посегне на Унгария. Ето защо той не приема предложенията на царя. Датският крал Фредерик, напротив, предлага на Иван да го подкрепи срещу Швеция. Но той има намерение да раздели след това плячката, състояща се от Ливония и Естония. Този път Иван преценява сделката като неприемлива. Задоволяват се с петнайсетгодишно примирие. За всеки случай царят дава злато на Мехмед-Гирей, син на починалия в същата година Девлет-Гирей^[4], за да купи неутралитета на татарите. И чрез пратениците си продължава любезния разговор със Стефан Батори, който очевидно иска да печели време.

Внезапно в началото на 1578 г. Иван научава, че Стефан Батори е подписал с Швеция договор за отбрана и нападение за превземане на Ливония, като река Нарва ще бележи бъдещата граница между двете държави. Операциите започват незабавно. Литовците изпращат в знак на приятелство бъчви с ракия на офицерите от Дунабург, а когато целият гарнизон се е напил, те разбиват вратите на крепостта и избиват русите. Венден също пада в ръцете на нападателите, които щурмуват в полунощ и изненадват заспалите стражи. И накрая полската армия, командвана от Андрей Сапех и шведската армия, предвождана от Бое, разбиват войските на княз Голицин. Шест хиляди руси падат на бойното поле. Артилеристите се самоубиват, за да не се предадат. Навсякъде се водят боеве, но едва през юни 1579 г. вестоносецът Венцеслав Лопатински връчва в Москва декларацията за обявяване на война, подписана от Стефан Батори. Този документ, напечатан на няколко езика на пресите, които следват армията, съдържа историческо изложение, изпълнено с дати, иронични намеци за претенциите на

Иван, който твърди, че е наследник на Цезар-Август, и обещанието, че невоюващите и техните имуществата няма да бъдат засегнати от войната. И наистина полската армия, наброяваща около двайсет хиляди души, се подчинява на много строга дисциплина. Съставена главно от чужди наемни войници (руси, унгарци, французи, англичани, италианци, белгийци, шотландци), тя въпреки това е много сплотена и ефикасна. Руските войски са приблизително пет пъти по-многобройни от войските на противника. Но московската армия е лошо въоръжена, слабо подготвена и в битките е по-слаба от войските на упорития Стефан Батори. От едната страна стои една безредна, азиатска войска, разединена от съперничеството между генералите, а от другата — модерна европейска армия, в която участват войници от всички страни с добре подбран офицерски състав и придружена от писари и печатари. Макар и да са от едно семейство, двата народа представляват два различни свята, исторически съперници. Техният сблъсък е сблъсък на две цивилизации. Под полските знамена латинският Запад се впуска да завладее славянския Изток.

В началото на август 1579 г. Стефан Батори обсажда Полоцк. Под непрекъснатия артилерийски обстрел дървените укрепления са разбити, къщите — опожарени, и градът пада след триседмична съпротива. Една руска армия, изпратена в подкрепа, отказва да се сражава на открито бойно поле, затваря се в крепостта Сокол и се опитва да прекъсне снабдяването на врага. Но Сокол е превзет след ожесточена борба. Красной и Стародуб също капитулират. Пред тези редуващи се поражения Иван, който е разположил генералния си щаб в Новгород, бързо се оттегля в Псков. Сред тази лавина от лоши вести има и едно слабо утешение: опасният „Ханибал“, водач на партизаните, е пленен, отведен в Псков и екзекутиран. Но самият Стефан Батори продължава да напредва и славата му на великодушен владетел го предшества и той печели сърцата на населението. Казват, че е самата справедливост. Сдържан, смел и скромен, той спи на сламата с войниците си, храни се с тях, не носи ръкавици и мрази да обува чорапи. Умее да подбира офицерите си; хората му го обожават; думата му е тежка и достолепна като молитва. Иван решава, че един толкова добродетелен принц не може да бъде безчувствен към езика на сърцето. Преминавайки от арогантност към смирение, той го моли да изпрати посланици, за да обсъдят един разумен мир. Стефан Батори

отказва и настоява преди всичко да бъде освободен Венцеслав Лопатински, първият му емисар, когото царят е хвърлил в затвор. Иван покорно изважда поляка от килията и го кани на своята трапеза. После, потискайки напълно гордостта си, изпраща при побеждаващия противник делегация за договаряне от петстотин великолепно облечени сановници. По пътя те научават, че Стефан Батори не само не мисли да преговаря, а е тръгнал отново на поход с осемнайсет хилядна армия. Огорчени, парламентърите се връщат обратно и съобщават на царя за неуспеха на своята мисия. Иван чувства над главата си полъха на поражението.

През септември 1580 г. Стефан Батори си проправя път през гъсти гори, прокарва над блатата набързо сглобени мостове и обсажда големия град Великие Луки, който служи на московците за военен склад и база за операциите им срещу Ливония. Дървените укрепления, състоящи се от два реда греди, запълнени с пръст, като че ли ще устоят на гюлетата. Но избухва пожар и гарнизонът се предава. След превземането на града Стефан Батори разбива армията на княз Хилков, изпратена като подкрепление, и продължава да напредва, като за един месец завладява цялата провинция: „Дори кокошката пази по-добре пилетата си, когато я напада сокол, пише той в писмо, разпространено на няколко езика. А царят се крие зад двуглавия орел на Московското царство.“

Докато поляците разграбват руските градове един след друг, шведите, командвани от генерал Хорн и от французина Понтюс дьо Ла Гарди, нападат Карелия и Естония. Те превземат Нарва, Ивангород, Ям, Копори. Победени, уплашени и деморализирани, русите отстъпват отвсякъде. По-голямата част от някогашните завоевания на Иван вече не съществуват. Пред безсилието на войските си той се надява единствено на Бога. Скрит в Александровская слобода, той часове наред се моли в очакване на вдъхновение от небето. Княз Курбски, който продължава да се сражава под знамената на Стефан Батори, пише на своя бивш господар:

„Ами къде са ти победите? В гробовете на героите, истинските защитници на Русия, на воеводите, които ти изтреби! Вместо любовта на народа и неговата

благословия, които някога ти бяха така скъпи, ти получаваш само всеобща омраза и проклетия!... Вместо с военна слава ти се покриваш със срам. Не се ли изпълнява Божият съд над тирана?... Мълча и плача!“

Иван не отговаря на това послание, но за да се избави от разяждащата го тъга, решава внезапно да се ожени за осми път. Нарушавайки всички закони на православната Църква, той сключва брак с Мария Фьодоровна Нагая, дъщеря на придворен сановник. По същото време вторият му син Фьодор взима за жена Ирина, сестра на Борис Годунов. Само неколцина от най-близките присъстват на двойната церемония. Но свежата плът в ложето не е достатъчна, за да избави Иван от хипохондрията му. Обратно, край тази млада жена той още по-жестоко усеща слабостта на тялото и объркването в ума си. Външните работи не му дават покой. Нужен му е мир на всяка цена. Новите парламентъори, които изпраща при Стефан Батори, са получили заповед да се покажат сговорчиви, учтиви, да приемат и най-тежките обиди „включително хули и удари с юмрук“, и да предложат на ненаситния унгарец цяла Ливония без четири града. Напразно, Стефан Батори иска, освен Ливония също и Новгород, Псков, Смоленск, Северия^[5] и обезщетение от четиристотин хиляди дуката. Иван се задушава от гняв и отговаря на противника си с писмо от двайсет и три страници, изпълнено с библейски цитати, уверения в невинност и язвителни обиди. Според него Полша няма никакви права над Ливония, която е руска земя. Колкото до исканото военно обезщетение, то е „мюсюлмански обичай“.

„Подобни искания, пише той, поставят татарите, но в християнските държави владетелят не плаща данък на друг владетел... Ти, който твърдиш, че си християнин, защо искаш данък от християните подобно на неверниците? И по каква причина да ти дадем пари? Ти ни обяви война, ти взе много пленници, а ние сме ти дължали данък? По-справедливо е ти да платиш обезщетение, ти, който ни нападна без причина, и завладя земите ни... Ние се надяваме на Всевишния, ние се осланяме на силата на

животворния му Кръст и добре е да си спомниш Максенций, който загина в Рим от светия и спасителен Кръст.“

След като изчита това безкрайно писание, Стефан Батори прихва и заявява:

„Никога досега Негово Величество не ни е изпращал толкова многословно послание! Може би е започнал от Адам?“

И той нарежда на началника на канцеларията си Ян Замойски да подготви два пъти по-дълъг отговор. Определя лично основните му точки. За да спази аршина на своя оскърбител, той твърди, че царят е коронован безумец, че войниците му по време на поход се държат като разбойници, че е станал за смях с римския си произход, макар че „както всеки знае“, майка му е била обикновена княгиня Глинская, дъщеря на литовски дезертър, че няма право да упреква краля, че търси помощта на турците, след като самият се е оженил някога за покръстената мюсюлманка Мария Темрюковна, и че е само един страхливец, който бяга от бойните полета, където войниците му загиват напразно. В заключение той призовава Иван на дуел: „Вземи оръжието си, качи се на коня, Иване! Нека се споразумеем за мястото и часа, покажи, че си смел и че вярваш в своето справедливото дело и нека двамата кръстосаме саби!... Ако ни откажеш това удовлетворение, ще потвърдиш присъдата си и ще докажеш, че в душата ти няма никаква истина, никакво чувство за достойнство на владетел, както претендираш, никакво мъжко, пък дори и женско достойнство“.

Докато се води тази размяна на оскърбления, военните операции продължават. Получил нови субсидии от Диетата и заложил скъпоценностите на короната, за да плати на наемниците, Стефан Батори пристига пред Псков с двайсет хиляди войници и двайсет топа. В града, заобиколен с каменни укрепления и кули, има гарнизон с четирийсет хиляди души, магазини, претъпкани с муниции и храни,

много църкви. Отдалеч той изглежда на поляците така внушителен, че абат Пьотровски се провиква: „Прави Боже! Псков е втори Париж!“ За да въодушеви защитниците на града, княз Иван Шуйски, който ги командва, кара войниците и цивилните да се закълнат пред Владимирската Света Богородица, че по-скоро ще умрат, отколкото да се предадат. Една процесия занася на укрепленията мощи на светци и най-почитаните икони. След няколко слаби атаки, предназначени да пробват съпротивата на противника, на 8 септември 1581 г. хората на Стефан Батори под звуците на тръбите започват всеобща атака. Полската артилерия отваря пролуки в стените на града, войниците навлизат, тъпчейки трупове, превземат две кули и забиват знамето си. Оттам те обстрелват с куршуми русите, които отстъпват в безпорядък. Но княз Иван Шуйски, изцапан с кръв и барут, слиза от коня си, спира бегълците и сочейки иконата на Света Богородица, която свещениците издигат над главите им, заповядва да се върнат в боя. В същия миг по някакво чудодейно съвпадение една от кулите, завзета от нападателите, но минирана предварително от защитниците, хвърква във въздуха с ужасен трясък заедно с войниците и знамената на краля. Немски, полски и унгарски трупове изпълват рововете, докато окуражените руси контраатакуват. С последно усилие неприятелят е отблъснат извън крепостната стена. Стефан Батори, който е оставил пет хиляди убити на бойното поле, не се отказва от решението си да превземе града. Но в началото на октомври студът и недостигът на провизии погубват армията му.

От своя страна Иван не е изоставил проекта за почетен мир с Полша. Още повече че шведите завършват превземането на Финландския залив и заплашват Пернау, Дорпат и Феллин, а датчаните изглеждат готови да нарушат примирието, сключено преди две години, и че по всяка вероятност татарите, виждайки затрудненията на Москва, очакват благоприятния момент, за да си възвърнат Казан и Астрахан. Внезапно на царя му хрумва една невероятна, зашеметяваща мисъл: защо да не предложи на папата и на император Рудолф да организират срещу неверниците кръстоносен поход, в който да участват всички християнски държави, включително Русия и Полша, предварително сключили примирие? Разбира се, в ума на Иван кръстоносният поход е само претекст папата и императорът да упражнят натиск върху Стефан Батори и да го накарат да се разкае. Болярският син Истома Шевригин

е натоварен с тази мисия. Получил подробни инструкции, той отначало отива в Прага при император Рудолф, който не казва нито да, нито не. Оттам заминава за Венеция, където дождът също не дава ясен отговор. Най-сетне пристига в Рим с двама преводачи. Приет на частна аудиенция от папа Григорий XIII, той коленичи, целува папския му чехъл, подарява му самури и му предава дългото писмо на царя. В това послание Иван моли светия Отец да нареди на Стефан Батори „да се откаже от съюза с мюсюлманите и от войната с християните“. Но в замяна на бъдещия кръстоносен поход много внимава да не обещава и най-малкото сближаване между двете Църкви. Ала това сближаване, което Светият престол напразно се е опитвал да постигне през XV в., е все още негова лелеяна цел. Независимо от умишленото мълчание на царя по този въпрос Григорий XIII решава да изпрати в Москва пълномощник, който да предложи първо религиозен съюз, а след това политическо разбирателство.

С тази сложна задача е натоварен Антонио Посевино, високообразован йезуит, добре запознат със Севера. Във Венеция той обяснява разгорещено, колко голям интерес има християнският свят от създаването на лига срещу турците, в която да участват Русия и Полша. Но венецианците държат твърде много на търговските си отношения с Османската империя, за да влязат в толкова неизгодна комбинация. Още веднъж те дават уклончив отговор. Тогава през Виена и Прага Посевино пристига във Вилнюс при Стефан Батори. Там го очаква ново разочарование. Въпреки уважението към папската власт полският крал не се отказва от намеренията си: той иска цяла Ливония, разрушаването или връщането на някои руски крепости и изплащането на значителен данък. Но се съгласява да даде на пътника паспорт за Русия. Неуморният Посевино отново потегля на път. В Смоленск е посрещнат бляскаво, ала непознаването на руския език му изиграва лош номер. Уверен, че отива на обед, на който са го поканили, се оказва пред вратата на една православна църква, където се обслужва обедна литургия (на руски обедня). Той отстъпва уплашено и отказва да целуне ръката на епископа. Най-сетне, на 18 август 1581 г. (когато армията на Стефан Батори приближава Псков), пристига в Старица — малък укрепен град, където временно се намира царят. На другия ден е поканен „да се яви пред спокойните очи на царя“. Отначало той е възхитен от варварското великолепие на

обстановката и костюмите. Заобиколен от брадати боляри с дълги кафтани от брокат, Иван, седнал на трона, облечен със златоткана дреха, обсипана със скъпоценни камъни, с Мономаховата шапка на глава, го разглежда с хладния поглед на граблива птица. Смутен от този властен взор, пълномощникът на папата в своето скромно черно расо смирено се покланя. След като го пита за здравето на Светия отец и получава документ, в който Григорий XIII благосклонно го нарича „свой скъп син“, царят разглежда папските подаръци: разпятие от планински кристал със златен обков, съдържащо парче от истинския Кръст, великолепно подвързан екземпляр на гръцки на Актовете от Събора във Флоренция, броеница, украсена със злато и скъпоценни камъни, и златна чаша. В последния момент Посевино се е отказал да подари и едно изображение на Светото семейство, на което Св. Йоан Кръстител е съвсем гол, което би засегнало русите, свикнали с по-целомъдрена иконография. Има също подаръци за най-големия син на царя и за царица Анастасия Романовна „нашата обичана дъщеря“, починала преди двацет и една години и оттогава заместена седем пъти, нещо, което Ватиканът не знае. Иван не трепва, благодари и нарежда преговорите да започнат веднага.

Шестима боляри с помощта на преводачи отговарят на папския легат и при най-малкото затруднение тичат да се съветват с царя. Когато заседанието се възобновява, те четат един след друг дълги листове, в които са отбелязани грижливо съставените отговори на царя. Всеки четец започва изложението си, позовавайки се на Светата Троица и изброявайки всички титли на Иван. Посевино ги изслушва трийсет и шест пъти по ред, прикривайки нетърпението си с любезно изражение. След това той трябва да изтърпи и кавгите на преводачите, които спорят за смисъла на текста и взаимно се обвиняват, че не предават точно мисълта на Негово Величество. В продължение на един месец усърдно разговарят, без да се разбират, разменят бележки и плуват в мъгла. Понякога царят кани Посевино на частен разговор. След като легатът целуне пръстите му в знак на почит, царят си измива ръцете в златен леген, за да изчисти от кожата си нечистотията, оставена от устните на един еретик. После с хитрост и упорство защитава своите позиции, хвали заслугите на папата, подробно обяснява какви предимства ще извлече християнският свят от прекратяването на войната между Русия и Полша, но не продумва дума

нито за кръстоносния поход срещу Турция, нито за сближение между двете Църкви. Той се държи твърдо, защото отдавна очаква новината за поражението на Стефан Батори пред Псков. Знае, че нападателите нямат провизии, муниции и пари. Не е ли настъпил моментът да покаже, че няма намерение да отстъпи? В средата на септември йезуитът разбира, че при русите само си губи времето, и решава да опита при поляците. „Ще отидеш при крал Стефан, казва му царят на сбогуване, ще го поздравиш от нас и като завършиш преговорите за мир според заповедите на папата, ще се върнеш, защото присъствието ти винаги ще ни е приятно заради този, който те е изпратил, и верността ти към нашите дела“.

Когато Посевино стига в полския лагер пред Псков на 5 октомври 1581 г., Стефан Батори, въпреки лошото състояние на войските си, поддържа всичките си териториални претенции. Но все пак се съгласява да не иска обезщетение. Съзнавайки, че е изчерпал всички дипломатически средства, йезуитът пише на 9 октомври на Иван и го съветва да започне преговори колкото се може по-бързо. Иван, уморен от войната, приема да изпрати пълномощници при врага. Те се срещат с полските парламентъори в разрушеното село Киверова Горка на петнайсет версти от Заполски Ям. Заседанията протичат в бедната колиба на Посевино. Седят на пейки между импровизиран олтар и мангал, чийто пушек излиза от една дупка в покрива. В края на заседанието представителите на двете страни приличат на коминочистачи. Йезуитът играе ролята на арбитър. Поставил е поляците от дясната, а русите от лявата си страна. Преводачът стои прав. Разискванията са така бурни, че неколkokратно поляците излизат стремително навън и крещат, че повече няма да стъпят в този капан. Един ден, изчерпал търпението си, Посевино сграбчва член на руската делегация за копчето на кожуха, разтърсва го здраво и го изхвърля навън. Но след продължителни разпавии в крайна сметка постигат разбирателство. На 15 януари 1582 г. е подписано примирие за десет години. Русите изоставят цяла Ливония и Полоцк; поляците се оттеглят от руските градове, които са превзели. За царя това е пирова победа. Всъщност той се отказва от това, което преди три месеца е пожертвал. Заплахите на враговете не са му отнели нищо повече. И въпреки това той е дълбоко засегнат. След двайсетгодишна борба,

когато най-сетне е мислел, че Бог е чул молитвите му, Русия се оказва, както някога, без достъп до Балтика и до Западна Европа.

А тази Западна Европа не престава да спохожда мислите му. Той хем се страхува да не се увлече по чуждестранните нововъведения, хем тайно хвърля поглед към тях. Чувства едновременно гордост, че е руснак, и срам, че страната му е изостанала от другите. Установява, че в сравнение с Франция, Италия, Англия, Германия, Испания, Полша, където процъфтяват изкуството и литературата, хуманизмът и религиозните спорове, неговата родина се е сковала и се е вторачила в своето потънало в прах минало. По времето, когато в другите краища на Европа четат Чосър и Вийон, Петрарка и Бокачо, Данте и Ариосто, Рабле и Ронсар, нито един писател не надига глас в Московското царство. Ужасът от светските удоволствия, насаждан от православната Църква, задушаваше всяко желание за оригинално творчество. Само архитектурата се е измъкнала от тази черупка. Живописът, скулптурата, музиката, литературата са забранени от духовенството. Въображението на художниците се освобождава, спазвайки строги правила, единствено в иконописът, а създателите на *былини* се задоволяват с народните песни и приказки, които са единствените носители на поетичното мислене. Огромната руска земя е потънала в духовна тъма. Някакво тромаво вцепенение ѝ пречи да разсъждава и да се изразява. Но когато първата типография, обслужвана от датски специалисти, е разрушена в Москва от народа, който се е разбунтувал срещу „дяволските работници“, Иван нарежда да се построи нова печатница в Александровская слобода. Печатните книги са много малко и имат религиозен характер. Дори внесените от чужбина произведения са рядкост. Според един опис от 1578 г. изключително богатият Строганов притежавал общо двеста и осем книги, от които само осемдесет и шест печатни. Митрополит Макарий, неуморен полиграф, е събрал в дванайсет огромни тома няколко жития на светци, творенията на Отците на Църквата, пътеписи. Самият Иван сътрудничи в някои от тези хроники. Закърмен с черковния старославянски, той има леко перо и богато въображение. Личната му библиотека се състои от Библията, часослови, псалтири, прочутия *Домострой* и от *Четиминеи*, поредица от поучителни текстове за всеки ден от месеца, свързани с живота на светията, посочен от календара. Но той е чел и светски текстове, „Илиада“, „Одисея“, всичко, което му

е попадало подръка. Надарен с изключителна памет, той изпълва посланията си с препратки и цитати. Исква да бъде най-образованият човек в Русия. И може би наистина е такъв. За него въпросът остава поставен както в културен, така и в политически план. Как руснакът да остане руснак по душа, без да пренебрегва интелектуалното развитие на света? Как да поеме към бъдещето, без да загуби всичко придобито от миналото? Пред тази дилема правилото на царя е неотменимо: да не се доверява на Европа, но да краде оттук-оттам по някоя искрица. Ще дойде ден, мисли той, когато, след като усвои всички познания на съседите си. Русия ще господства над тях с гения на своите хора на изкуството и своите учени, без да изостави националните си традиции.

[1] Тя ще умре едва в 1626 г. ↑

[2] Петър Велики ще прояви същия вкус към подобни пародии, живеейки в малка дървена къща, докато фаворитът му Меншиков се разполага в двореца, или представяйки се за обикновен дворянин по време на „голямото си посланичество“ в чужбина, или отдавайки почит на Ромодановски, седнал на трона и маскиран като Цезар. ↑

[3] Амалек: крал на амалекитите, „враг на Йехова“; Максенций: ожесточен противник на първия християнски император Константин. ↑

[4] Девлет-Гирей умира на 29 юни 1577 г. ↑

[5] Бивше руско княжество в Украйна. ↑

ШЕСТНАДЕСЕТА ГЛАВА

РАЖДАНЕТО НА СИБИР

Анастасия, първата жена на царя, му е родила трима сина: Димитрий, починал на няколко месеца, Иван и Фьодор. Фьодор е болнав и мечтателен и няма почти никаква роля в двора. В замяна на това Иван, наследникът на трона, през 1581 г. е силен двайсет и седем годишен мъж, висок, с жив ум и необуздан нрав. Образован като баща си, през свободните си часове той с удоволствие пише житие на Св. Антоний. Но това не му пречи да изпитва наслада от човешкото страдание. Царят, който го обича и му се възхищава, го кани както на заседанията на Съвета и приемането на посланиците, така и на нощните оргии, убийствата и изтезанията. Когато е с него, той с гордост установява, че имат еднаква реакция пред пролятата кръв и разкриването на човешката низост. С участието му в разврата и жестокостите иска да го направи подобен на себе си. Двамата заедно ръководят изтезанието на доктор Елисей Бомелиус, царски лекар и доставчик на отрови, обвинен от враговете си, че е поддържал тайна кореспонденция с Полша. Поставен на дървено магаре с извити ръце и крака и удрян с метален камшик, ученият признава най-невероятни неща. Тогава царят нарежда да го опекаат. Завързват окървавеното му тяло на дървен шиш и го доближават до пламъците, които облизват гърба му. Много бързо обгарялата му плът започва да дими. Но когато го отвързват, той е още жив. Отведен обратно в килията, умира веднага, прокълнат от царя, който някога му се е доверявал. Друг път Иван и синът му се наслаждават заедно на мъченията, наложени на няколко непокорни монаси. Тези жалки манастирски дрипльовци са отказали да предадат на Негово Величество точен опис на богатствата си, за да не бъдат конфискувани. Иван ги събира в двор, ограден с високи стени. Разрешава им снизходително да се въоръжат с броеници и пики. После заповядва да пуснат при тях мечките стръвници, които стоят затворени в клетка за забавления на царя. Дивите животни се хвърлят върху монасите, разкъсват ги с ноктите си, изкормват ги,

„както котката прави с мишката“, разказва един очевидец. Само един от братята успява да убие с пиката си животното, което го е нападнало. Но и той умира от раните си. За храбростта си ще бъде канонизиран. Царят и синът му се оттеглят доволни. Те са така щастливи заедно, толкова добре се разбират! Хронистът Одерборн твърди, че си разменят любовниците. Във всеки случай царевичът, следвайки примера на баща си, е изпратил в манастир първите си две съпруги: Евдокия Сабурова и Прасковя Солова. Третата, Елена Шереметиева, се радва на обичта му, макар че той ѝ изневерява наляво и надясно. През есента на 1851 г. тя чака бебе и това обстоятелство я прави още по-скъпа на съпруга ѝ, който, както се полага, очаква мъжки наследник. В този мъглив и мрачен сезон цялото семейство на царя е събрано в Александровская слобода. Царевичът, който следи отблизо хода на мирните преговори с Полша, упреква баща си, че проявява малодушие при водене на операциите, и иска да му повери войските, за да освободи Псков. Тази критика разгневява Иван, но той се овладява. На 9 ноември сутринта при него идва делегация от боляри, склонили глави, и княз Сергей Курвенски, който ги предвожда, взима думата.

„Велики царю, казва той, войските на крал Стефан Батори завладяха страната ни. Всички сме готови да пролеем кръвта си за спасението на Русия, но е дошло време да се противопоставим на врага, ако не искаме да загинем. Заклеваме те да застанеш начело на армията или поне да изпратиш сина си, царевича Иван.“

Това слово, дошло веднага след укорите на сина му затвърждават у царя безумната мисъл, че става дума за заговор срещу неговата власт и в полза на царевича. Разярен, с изцъклени очи и треперееща от гняв брада, той изкрещява:

„Как смееете да ми говорите така? Вие винаги сте желали да имате друг господар, а не този, който Бог ви е дал, а сега искате синът ми да заеме моето място на трона!“

И въпреки сърцераздирателните възражения на болярите, той ги изхвърля навън. Малко по-късно се успокоява. Но след няколко дни, на 15 ноември 1581 г., срещайки снаха си Елена в една от залите на дома, той вижда, че въпреки напредналата си бременност, тя носи само една лека рокля вместо три, облечени една върху друга, както повелява обичаят. Убеден, че това облекло е неприлично за една княгиня, той вдига ръка и я удря с такава сила, че тя помята. Когато се връща в двореца, царевичът се втурва при баща си и му крещи от възмущение. За втори път за кратко време той си позволява да повиши тон на владетеля. Иван не може да го допусне. Той забравя второстепенната неприятност със снаха си и започва с главния повод за злобата си. „Жалък безумец!, крещи. Как смееш да подклаждаш бунт срещу мен?“ Царевичът го уверява, че никога не е имал подобно намерение, че дори не знае за постъпката на болярите, но смята, че наистина е необходимо да се събере армия и да се освободи Псков.

При тези думи, обладан от неистова ярост, Иван скача от стола, размахва своя прът с железен връх и удря напосоки сина си по раменете и главата. Борис Годунов, който присъства на сцената, се опитва да спре това жестоко налагане. Но и той е улучен от няколко удара. Царевичът рухва на пода с пробито слепоочие. За миг Иван стои прав, стъписан, с окървавения кол в ръка, сякаш друг е действал вместо него. После се хвърля върху тялото, покрива с целувки мъртвешки бледото и брадато лице с гаснещи очи и напразно се опитва да спре кръвта, която изтича от дълбоката рана. Ужасен и отчаян, той стене: „О, нещастният аз, убих сина си, убих сина си!“ Борис Годунов се втурва да търси помощ. Пристигат слуги с легени вода и превръзки. Един лекар се навежда над ранения, разглежда раните, клати глава: няма надежда. Дошъл на себе си, царевичът целува ръката на баща си и шепне: „Умирам като твой предан син и най-покорен поданик.“

Цели четири дни и четири нощи царят чака с тревога да стане чудо, което да му върне този скъп живот. Разкъсват го угризения, броди из двореца, стене и скубе брадата си. Лицето му е съсипано, косите — побелели. Един грохнал от тежестта на годините и скръбта старец се влачи от време на време към стаята на умиращия и дебне дъха му. Царевичът едва диша. Но не всичко е загубено. Иван се връща в стаята си, олюлява се, ляга, гледа втрещено трепкащите пламъчета на кандилата. Когато заспива, останал без сили, нападат го кошмари.

Събужда се, скача, втурва се към иконите. Проснат на земята, обещава на Бога никога повече да не изтезава, да освободи затворниците, да построи църкви, да раздаде цялото си богатство на бедните. Ала небето остава глухо за молитвите му. Митрополитът вече е дал последно причастие. На 19 ноември 1581 г. царевичът издъхва. Всички камбани в градчето бият на умряло. Иван е смазан, горко ридае, задушаваше се от спазми и няколко денонощия седи край трупа на жертвата си. Не желае нито сън, ни храна. Той е убиец на царевича и се чувства двойно виновен: задето е убил сина си и задето този син е наследник на трона. Премахвайки го в изблик на гняв, той е оскърбил едновременно и Бог, и Русия^[1].

На 22 ноември погребалното шествие напуска Александровская слобода и тръгва към Москва. Иван е облечен като най-скромния си поданик и следва пеша катафалката. През целия път той се вайка и размахва ръце, умолява сина си да му прости. В църквата „Св. Арахангел Михаил“ вие като ранен звяр по време на службата и удря главата си ту в плочите на пода, ту в капака на ковчега.

През следващите дни душевното му състояние граничи с лудост. Той става посред нощ и обикаля двореца с протегнати ръце като лунатик, търси сина, когото е загубил. Сутринта го намират на най-различни места, паднал на пода. С голяма мъка го отнасят до леглото му; сякаш за миг се успокоява, но веднага след това, като нападат от призрак, се свлича от кревата и се търкаля по пода с нечовешки рев.

Малко след погребението Иван свиква болярите и им казва тежко: „Божията ръка ме наказва и не ми остава нищо друго, освен да свърша дните си в манастирска самота. Вторият ми син Фьодор е неспособен да ръководи Русия и няма да царува дълго. Затова изберете сами достоен монарх: още сега ще му предам скиптъра и държавата си.“ Но болярите помнят какво се е случило през 1553 г., когато царят е бил тежко болен. Тези, които са се осмелили да му посочат наследник приживе, са загинали от жестока смърт. Подушвайки клопка, придворните умоляват царя да не абдикира. Той се съгласява, ала изглежда безкрайно уморен.

Всеки ден присъства на погребални служби и си налага изкупителни наказания. Не сбърка ли миналата година, когато забрани на манастирите да се сдобиват с недвижими имоти? Тогава писа на Казанския епископ Гурий: „Монасите трябва да обработват сърцата, а

не земята. Те не бива да сеят жито, а божественото слово. Наследство трябва да им бъде небесното царство, а не села и земи. Много от нашите епископи мислят повече за светските си имоти, отколкото за Църквата.“ За тези оскърбителни думи към духовенството царят се разкайва. Сега не е моментът да гневи Божиите хора. Мъката го е променила много и той отрупва със злато манастирите, които някога е упреквал за богатствата им. Отива все по-далеч и по-далеч и изпраща десет хиляди рубли на патриарсите в Константинопол, Антиохия, Александрия и Ерусалим, за да се молят за упокой на душата на царевича. Пита се дали Бог, който очевидно му е простил всички минали престъпления, ще му прости последното и най-чудовищното. Малко по малко се успокоява. Не усеща над главата му да виси заплаха. Всемогъщият е преглътнал и това. Тъгата на Иван обаче не намалява. Той оплаква сина си, но не го е страх от Божието възмездие. Съжалението е единственото му наказание. За да прогони мрачните си мисли, той изтезва няколко военни, заподозрени, че доста вяло са се сражавали с поляците. После му хрумва да подложи на мъчение тъста си Афанасий Нагой, задето е злословил срещу Борис Годунов. По негова заповед вкарват болезнени игли в гърдите и между ребрата на клеветника.

Но удоволствието на Иван вече не е същото. Той съжaliaва за блаженото време, когато заедно със сина си се е наслаждавал на работата на палача. Без този тъй близък другар мъртвешките гримаси нямат същото въздействие върху преситената му душа. Сега му напомнят полова немощ. Неспособността да се наслаждава на пролятата кръв го отчайва. Нима завинаги е загубил способността да си възстановява силите с убийства? Не, не, трябва да се надява, че става дума за временна неохота, която се дължи на злоупотреба с насилие и похотливост.

Когато Посевино се връща в Москва на 14 февруари 1582 г. заедно с пълномощниците, които носят текста на примирието с Полша, той е изненадан от печалния вид на този двор, някога пищен, а понастоящем облечен с траурни дрехи. Изведнъж сякаш е попаднал, по неговите собствени думи, „в смирена монашеска обител“. На аудиенцията си при царя той му изказва съболезнованията си и защитава още един път идеята за кръстоносен поход срещу неверниците и за сближаването на двете Църкви. „Гръцката Църква на

хора като Афанасий, Златоуст, Василий, казва му той, е свързана с Римската църква в ненарушимо единство. Следователно не става дума да скъсаме с античната и почитана Византия. Напротив самият папа желае да останем верни на ранните традиции на Изтока, на съборите от първите векове. Би трябвало само да се откажем от нововъведенията, от по-късните злоупотреби, извършени от хора като Фотий и Михаил Кируларий.“ За кръстоносния поход срещу неверниците Иван хитро отговаря, че преди да се реши, би искал да знае дали папата е успял да убеди другите християнски страни в наложителността от свещена война. Същият уклончив отговор дава и по въпроса за сближаването на двете Църкви. Вместо да говори за възможността от разбирателство между тези така близки по дух Църкви, въздиша:

„Вече съм на петдесет и една години и не ми остава да живея много. Възпитан съм в принципите на нашата християнска Църква, разделена от векове от латинската. Бих ли могъл да стана неверник в края на живота си? Денят на Божия съд приближава и този ден ще покаже коя от двете религии е най-истинска, най-святата.“

Но Посевино не се чувства за победен и набляга на първенството на Рим, истинска столица на християнството. При тези думи Иван губи търпение, разгневява се, удря с крак.

„Хвалите се с вашата набожност, а си бръснете брадите!, крещи той. Твоят папа кара да го носят на трон и да целуват чехъла му, на който е изобразено разпятието. Какво оскверняване на светите неща!“

„Няма никакво оскверняване, отговаря Посевино, а отдаване на заслужена почит на Светия отец...“ Царят го прекъсва:

„Християните имат само един Отец и той е на небето. Твоят папа, когото носят на трон като че ли е на облак, поддържан от ангели, е вълк, а не пастир!“

Безстрастен, пристегнат в износеното си расо, йезуитът отвърща:

„Ако е вълк, защо Ваше Величество го избира за посредник?“

Очите на Иван хвърлят светкавици: „Види се, селяните на мегдана са те научили да ми говориш като на селяк!“ И той надига жезъла, с който е убил сина си. Но неочаквано смекчава гнева си, погледът му угасва и завършва с думите:

„Ето защо не исках да говоря с теб за религия. Без да искаме, можем да избухнем. Впрочем не наричам вълк Григорий XIII, а папата, който би се отдалечил от Христовото учение. Да спрем дотук!“

След като целува легата, той го отправя добродушно и нарежда на служителите си да му занесат, най-изискани ястия от неговата трапеза. Малко след това го моли да присъства на богослужение в Успенския събор.

„Там, казва той, ние боготворим това, което е на небето, а не на земята. Ще се преклоним пред нашия митрополит, но няма да го носим на ръце. Никога Свети Петър не е бил носен от своите привърженици. Той е ходел бос, а твоят папа се осмелява да се нарича негов викарий!“

Придворните повеждат Посевино към църквата. Дали насила ще го вкарат в тази пещера на схизмата? Той предварително потръпва от ужас. Несъмнено Иван би искал да покаже на поданиците си тържеството на тяхната религия. Какво чудесно зрелище би било за тях, ако този папски пратеник се поклони пред православния митрополит! Но в последния момент Посевино, рискувайки всичко, се измъква от придворните и се скрива сред тълпата. Осведомен за случилото се, царят размисля, потрива чело и казва: „Той е свободен да действа по своя воля.“ Но категорично му отказва правото да открие католическа църква в Москва, въпреки че някога е разрешил да се построи лутеранска църква и калвинистки храм.

Посевино не успява и когато предлага на царя да изпрати в Рим млади „образовани“ руси, да научат латински, италиански, модерни науки и да преподават руски. Това странно предложение стъписва Иван. Разбира се, той е готов да приеме в Русия няколко образовани чужденци, при условие че не се намесват в политиката. Но цялото му същество се бунтува при мисълта да изпрати руси да се учат в чужбина. Твърде добре знае, че там те ще възприемат европейските нрави и идеи. След завръщането си ще донесат в Русия чумата на безпорядъка, свободомислието и изкълчените моди на западния свят. Истинският русин си стои у дома. За него преминаването на границата е равно на измяна към родината. Посевино не настоява.

Но до края на престоя си към него ще се отнасят с голямо уважение. Когато го водят при царя, стражите, наредени в две редици, му отдават почести. Той напуска Москва на 11 март 1582 г., натоварен с подаръци за Светия отец и придружен от Яков Молвянинов, когото Иван изпраща във Виена и Рим. Този нов посланик носи писмо за папата. В него се казва, че Русия е готова за общ кръстоносен поход срещу османците, но се премълчава въпросът за обединението на двете Църкви.

Малко по-късно в Москва пристигат полски пратеници, за да се разменят окончателните подписи. Приключил с това и вече уморен, Иван решава да сключи мир и с Швеция. Примирието е подписано на следващата година. Царят отстъпва на тази страна Естония и всички руски владения от Нарва до езерото Ладога.

Но по странното движение на махалото на съдбата на този двоен неуспех на запад отговаря победоносно завоевание на изток. И това

завоевание се извършва в известна степен без знанието на Иван. След присъединяването на Нижни-Новгород през XIV в. великите московски князе са предприемали военни походи в Сибир, огромна територия, ледена, неизследвана, слабо населена, но богата на метал, скъпоценни камъни и кожи. В 1558 г. Иван е преотстъпил на рода Строганов, който експлоатира мините отвъд Урал, собственост за вечни времена върху обширна област по бреговете на Кама и му е дал изключителната привилегия да наема войници, да притежава топове, муниции, да строи крепости срещу татарите и другите местни жители и да раздава правосъдие. В замяна на това Строганови са обещали да не разработват сами сребърните, медните и калаените находища, които тепърва ще да открият, и да съобщават за съществуването им в Хазната. Освободени от данъци, зависещи единствено от волята на царя тези свръхбогати магнати на колониализма основават редица укрепени градове и създават армия, съставена от казаци, черемиси, башкири и ногайци. Те наемат десет хиляди работници и пет хиляди крепостни в различните си предприятия. Разтревожен от разрастващата се дейност на своите съседи, хан Кучум от Сибир нарежда на племенника си Махметкул да опустоши руските владения. Незабавно Симеон Строганов прибегва до помощта на двама казашки предводители: дръзкият атаман Ермак Тимофеевич, вожд на банда смелчаци, и Иван Колцо, осъден задочно на смърт за ограбване на кервани, и ги поставя начело на войска от около хиляда души, по-скоро разбойници, отколкото войници.

На 1 септември 1581 г. Ермак потегля да премине през Урал. За няколко дни ордите на Махметкул, въоръжени с лъкове и стрели, са избити с аркебузи и артилерия. През октомври столицата Сибир пада в ръцете на русите. Но татарският хан на Пелим нахлува в Пермска област, където войводата се оказва в затруднено положение. Той иска подкрепление от Строганов, който се извинява и заявява, че войските му са отвъд Урал с Ермак. Войводата се оплаква в Москва, Иван се разгневява и изпраща на Строганов заплашително писмо:

„Вие сте си позволили да се обърнете към изгонени казаци, истински разбойници, и сте ги изпратили да воюват в Сибир. Това начинание, което може да разгневи княза на

Пелим и султан Кучум, е предателство, за което заслужавате най-строго наказание... Ако в бъдеще Перм продължава да бъде нападан от княза на Пелим и султана на Сибир, ще ви наложа цялата тежест на моята немилост и ще наредя да обесят всички предатели казаци.“

И той заповядва на Строганов да върне в най-кратък срок войската, която неразумно е изпратил в Сибир. Но Ермак е вече твърде далеч, за да получи нареждания.

В своето заслепление Иван не подозира, че онези, които нарича разбойници, в този момент завоюват за него цяла империя. С три кървави битки тези неустрашими авантюристи завладяват голяма част от Сибир, от Урал до бреговете на Об и Тобол. Множество сибирски емири, между които Махметкул, са се подчинили на Ермак и са му платили данък. В градовете и селата той е награбил кожи и злато. Господар на огромна територия, признат от всички за предводител на непобедима армия, той уведомява царя и Строганови за своите победи. В писмото си до Иван се изразява задоволство, че неговите клетки, прокудени казаки са съумели, „презирайки смъртта“, да присъединят огромна държава към Русия веќе веков и докато Бог желае да запази този свят. И скромно добавя: „Чакаме заповедите на руските воеводи, на които сме готови да предадем Сибирското царство без никакви условия и да умрем за слава или на ешафода според волята на Бога и на нашия господар.“ Колцо, помощникът на Ермак, макар и осъден на смърт задочно, се наема да занесе това писмо в Москва. Той се хвърля в краката на царя, целува ръката му и подарява от името на Ермак „Сибирското царство“, както и ценни кожи от самур, черна лисица и видра. За първи път от много време Иван разбира, че щастието пак му се е усмихнало. След неуспехите с поляците и шведите, след ужасната смърт на царевича най-сетне слънчев лъч прониква в двореца. Господ вече не се мръщи. Лицето на царя се осветява от победоносен израз. Той прощава на пратеника на Ермак миналите му престъпления, подарява му голяма сума пари и също така възнаграждава Строганови. Всички камбани на Москва бият тържествено. В църквите отслужват благодарствени литургии. В двора, както и по улицата, хора с грейнали от гордост лица повтарят: „Господ изпрати нова империя на Русия!“

Колцо се връща в Сибир с петстотин стрелци. Той носи и две брони, украсени със злато, сребърна чаша и кожух, носен лично от Иван. Всичко това е предназначено за Ермак. Носи и писмо от владетеля, в което той прощава на всички казаки и ги уверява във вечната признателност на Русия. Двама воеводи са натоварени да оглавят от името на царя отнетите от Кучум територии. По този начин още един път Иван спечелва в очите на потомството победа, в която няма никакво участие и която даже отначало не е признал. Но народната почит не забравя и Ермак. Легендата го извисява, до най-великите. Приветстван от певците на *былини*, бившият разбойник познава славата на откривателите на целини. Впрочем скоро руските войски в Сибир ще загинат от глад и скорбут, Колцо ще бъде убит от засада, а Ермак след едно поражение ще се удави във водите на Иртиш, повлечен от тежестта на бронята, подарена му от Иван. Въпреки тези неуспехи, Сибир ще остане неделима част от Русия. Иван има почти божествено предчувствие за това.

Ето че се е възстановил. Чувства се подмладен и въпреки че е женен за Мария Нагая, мисли отново от време на време за законен брак с британска принцеса. Несъмнено английската плът го привлича. След като високомерната кралица Елизабет го отблъсква, не може ли да му предложи някоя от най-забележителните си поданички? Той излага този проект пред англичанина Джеймс Робъртс, който отскоро замества като негов личен лекар отровителя Елисей Бомелиус, умрял при изтезания. Нещо повече, натоварва като свой пълномощник собствения си тъст Афанасий Нагой, излекуван от мъченията, да разпита Джеймс Робъртс по този повод. Без да мигне, Афанасий Нагой изслушва списъка на всички жени от благородно потекло, неомъжени или вдовици, които биха могли да заместят дъщеря му в ложето на монарха. В крайна сметка лекарят посочва най-добрата по негово мнение кандидатка: Мери Хастингс, дъщеря на лорд Хънтингтън и племенничка на Нейно Величество английската кралица. Иван незабавно изпраща в Лондон Фьодор Писемски, дворянин от Думата, натоварен с двойна мисия: да сключи съюзен договор с Англия и, да се осведоми за Мери Хастингс. Според писмените указания, които е получил, Писемски трябва да предаде тайно на кралицата брачните намерения на царя, да се срещне с девойката, да поиска портрета ѝ, „нарисуван върху дърво или хартия“, да разгледа „дали е висока, пълна

и бяла“, да я предупреди, че ще бъде покръстена в православната вяра, да я убеди, че ще получи имения, и ако направи възражение, че царят вече е женен, да ѝ отговори, че тъй като настоящата съпруга на владетеля е обикновена болярска дъщеря, може лесно да бъде отпратена. В замяна на този ласкателен брак с племенничката на кралицата, Иван иска Англия да му помогне да възобнови войната срещу Полша.

Писемски пристига в Лондон на 16 септември 1582 г. заедно с лекаря Джеймс Робъртс. Но трябва да чака до 4 ноември кралицата да го приеме в Уиндзор в присъствието на лордовете, перовете, дворцовите сановници и пълномощниците на Английската компания. Тя приема писмото и подаръците на царя много благосклонно и пита за неговото здраве, съжалява за смъртта на царевича, изказва желание да види някой ден със собствените си очи своя „добър брат“ и с тревога иска да разбере дали в Русия най-сетне цари спокойствие. Посланикът безочливо я убеждава, че в страната му вече няма никакви бунтове и че „престъпниците със своето покаяние са издействали милосърдието на царя, който им е простил“.

На 18 декември 1582 г. преговорите започват. Писемски предлага таен военен съюз срещу Полша, а министрите на Елизабет му възразяват, че войната между двете страни е приключила и че папата се хвали, че е помирил воюващите. Хванат натясно, Писемски се провиква:

„Папата може да казва каквото си иска: нашият цар познава най-добре своите приятели и своите врагове!“

Няколко дни по-късно Елизабет го приема в присъствието на Джеймс Робъртс, който служи за преводач, за да говорят за „тайното дело“. Като уверява, че би била щастлива от евентуална роднинска връзка с царя, тя заявява, че Мери Хастингс, която има забележителни морални качества, може да не се хареса на един принц, „известен като любител на красотата“. „Впрочем, добавя кралицата, тя наскоро бе болна от дребна шарка и аз не мога да допусна да я видите в това състояние, нито ще позволя художник да направи неин портрет, докато лицето ѝ е зачервено и покрито с белезите на тази болест“. Но тъй като

посланикът настоява, казвайки, че в преценката си ще вземе под внимание това временно увреждане на прелестите на избраницата, Елизабет обещава да удовлетвори искането му веднага щом стане възможно Мери Хастингс да се покаже. В действителност дъщерята на Хенри VIII, който има в актива си шест съпруги, не може да се сърди на царя, че търси девета съпруга, докато все още е женен. Но тя желае преди това Русия да отстъпи с договор на Англия монопола над цялата своя външна търговия. Нетърпелив да види осъществяването на брачния проект, Писемски се хваща за формата на документа, изисква царят да бъде назован не „братовчед“, а „брат“ на кралицата, и в крайна сметка отстъпва по същество. След това висш сановник му съобщава, че Елизабет незабавно ще му даде прощална аудиенция. Горкият Писемски е стъписан и възкликва: „Ами въпросът за брака?“ В отговор висшият сановник разгръща няколко вестника, които оповестяват голяма новина за Русия: на 19 октомври Мария Нагая е дарила царя със здрав син на име Димитрий^[2]. Точно както е отрекъл мира с Полша, Писемски опровергава това злополучно съобщение. „Коварни люде са измислили тази басня, казва той, за да прекъснат преговорите относно един толкова благоприятен и за Англия и за Русия брак. Кралицата трябва да вярва само на писмото на царя и на моите твърдения!“ В действителност дълбоко в себе си не се и съмнява, че информацията е точна. Но той познава царя и знае, че раждането няма да му попречи да прогони съпругата си, за да се ожени за племенничката на Елизабет. Прави нов опит да говори с кралицата, която загрижена за интересите на британската търговия, най-сетне се съгласява да му уреди среща с Мери Хастингс.

На 18 май 1583 г. Писемски, придружен от Джеймс Робъртс, е приет в извънградската резиденция на лорд-канцлера Томас Бромли. В градината са поднесени разхладителни напитки. След малко група жени се появява на алеята. Между лейди Бромли и лейди Хънтингтън пристъпва тази, която пратеникът вече нарича „годеницата на царя“. „Ето я, шепне лорд Бромли, можете да я гледате колкото си искате. Кралицата пожела Мери да ви бъде показана на открито, а не под мрачния свод на някой апартамент“. Разтревожен от важността на преценката, която се очаква от него, русинът широко отваря очи. Лорд Бромли го кани на разходка из градината и прави така, че те неколkokратно да срещнат трите жени. Всеки път Писемски

поздравява Мери, която му отговаря с реверанс. Когато тя окончателно се оттегля, лорд Бромли пита: „Добре ли я разгледахте?“ „Следвах наставленията“, отговаря Писемски с военна строгост. И пише в доклада си до царя:

„Принцеса Хунтинкс (sic), Мария Хантис (sic), е висока, слаба, с бяла кожа; има сини очи, руса коса, прав нос и дълги и тънки пръсти на ръцете“.

След като наново е извикала пратеника, Елизабет повторно изразява опасенията си, че племенницата ѝ не е достатъчно красива, за да съблазни царя. „Струва ми се, че и на вас не се е харесала“, добавя тя. Русинът отговаря невъзмутимо: „Мисля, че е красива. Останалото е Божие дело!“ В средата на юни портретът на Мери Хастингс, предназначен за царя, най-после е завършен. След като присъства на впечатляващ преглед на английския флот (двайсет и четири кораба със седемдесет или осемдесет оръдия, натоварени с хиляда и повече души всеки), Писемски потегля заедно с Джеръм Боус, новият английски посланик, избран от кралицата. Той води със себе си най-близкия си сътрудник, с многозначителното име Неудача. В крайна сметка той не е недоволен от резултатите на мисията си. Изобщо не се съмнява, че репутацията на Иван, убиец на сина си, е сериозна пречка за подготовения брак. Въпреки срещата в градината на лорд-канцлера, нито кралицата, нито племенницата ѝ мислят за царя като за възможна партия. Целият двор е изиграл комедия пред посланика, за да подкрепи прерогативите на английските търговци.

През октомври 1583 г., когато Джеръм Боус пристига в Русия, Иван го посреща като приятел. Зле осведомен от докладите на наивния Писемски, той е убеден, че политическият съюз и бракът са две напълно уредени неща, чиито подробности остава да се уточнят. Но още отначало разговорите между руските парламентъори и английския посланик се оказват трудни. Противно на гъвкавия и хитър Дженкинсън, Джеръм Боус е твърд, категоричен, високомерен и мнителен човек. Той не само поддържа искането за търговски монопол, но твърди, че Англия ще помогне на Русия срещу враговете ѝ едва след като е изчерпала всички опити за помирение. Последното

условие не позволява възобновяването на войната срещу Стефан Батори. След двайсет заседания, преминали в безполезни преговори, на 13 декември 1583 г. Иван повиква Джеръм Боус и му казва чрез преводача си:

„Как искаш да стана съюзник на кралицата, ако най-големите ми врагове (Швеция, Дания и Полша) са нейни приятели. Елизабет трябва да накара Батори да ми върне Ливония и Полоцк или да му обяви война заедно с мен!“

„Кралицата би ме взела за безумец, ако се съглася на подобен договор“ заявява Джеръм Боус. „Ти се отнасяш към моите пълномощници с високомерие, което е недопустимо, защото сред равните на мен владетели познавам и такива, които превъзхождат господарката ти!“, крещи царят. „Няма по-прославен владетел от Елизабет, отвърща английският посланик. По могъщество тя не отстъпва нито на императора, нито на самия цар“. При тези думи разяреният Иван заплашва Джеръм Боус да го изхвърли навън. Боус отговаря непоколебимо, че Нейно Величество кралицата знае как да отмъсти за оскърбленията, нанесени на служителите ѝ. Внезапно успокоен, Иван се връща към брачния си проект. Дипломатът го уверява, че портретът на Мери Хастингс е твърде разхубавен, че тя е на повече от трийсет години, че е грозна, болна и че във всеки случай не желае да приеме православната вяра. Но, казва той, кралицата има и други доста красиви родственички. Погледът на царя похотливо заблестява. След като отпраща събеседника си, той въздъхва: „Да даде Бог и аз да имам толкова верен служител!“ При нова среща на 18 декември отново засяга брачната тема: „Ти спомена за десет или двайсет девици от твоята страна, сред които бихме могли да изберем жена, а отказваш да ги назовеш. Ние обаче не се охарчваме за един толкова неясен сигнал. Вероятно има над хиляда моми за женене в Англия, сред които не една готвачка, да не искаш да ги издирваме всичките?“ И добавя: „Ти си неук човек и нямаш представа как трябва да се държи посланик!“

Цели два месеца продължават бурните и безрезултатни разговори между царя и посланика на Англия. На 14 февруари 1584 г. Джеръм

Боус заявява на Иван, че кралицата му е наредила да се върне по суша до Франция. Но след загубата на Ливония пътят по суша е полски. „Ще се възползваш, за да ме предадеш на враговете ми, крещи Иван с опулени очи. Щом не си дошъл да преговаряш сериозно, можеш да си вървиш и да отнесеш каквото си донесъл! Незабавно те освобождаваме!“ Свикнал с тези изблици на гняв Джеръм Боус философски очаква обрат в настроението на царя. И наистина след три дни владетелят му връчва проект за договор, с условие: в замяна на търговския монопол, да се сключи споразумение за нападение, с цел да се завземе Ливония. Предпазливият Боус отговаря, че много набожната му господарка мрази завоеванията. „Но това не е завоевание!, отговаря царят. Ливония е наша наследствена земя“. „Това сигурно ли е?“, пита иронично посланикът. Иван обидено скача. „Не искаме от кралицата да бъде съдница между нас и полския крал!“, крещи той и насрочва прощалната аудиенция за 20 февруари. Но когато на тази дата Боус се представя в двореца, му съобщават, че царят е болен и не може да го приеме^[3].

[1] Официалната версия е, че царевичът е починал от силна треска. Жена му Елена ще се оттегли в манастир, където ще умре малко по-късно. ↑

[2] Димитрий ще бъде убит в 1591 г. в Углич и мълвата ще обвини Борис Годунов за организирането на това убийство. ↑

[3] Джеръм Боус ще получи разрешение да напусне Русия след четири месеца с писмо от Фьодор, синът на Иван, в което не става дума нито за съюз, нито за изключителни привилегии за английските търговци. ↑

СЕДЕМНАДЕСЕТА ГЛАВА

ПОСЛЕДНИ ДНИ

От една година царят слага ред в кървавите досиета на своето тиранично управление. Без да съжалява за многобройните си жертви, той държи да осигури покой на душите им в отвъдното. Ето защо, за да прочисти едновременно своето счетоводство и съвестта си, неуморно прави списъци на хората, които е погубил. С перо в ръка тършува в гънките на паметта си, открива забравени призраци, вписва различните изтезания. Този труд на свиреп и прилежен писар му помага да преразгледа етапите на живота си. Секретарят и изповедникът му помагат да си спомня. Грубо написани с главни букви имена се подреждат по пергаментата. Списъците на умрелите се изпращат със значителни парични суми в манастирите, за да бъдат прочетени заупокойни молитви за починалите. В тези документи може да се прочете:

„Спомни си, Господи, за душите на твоите служители от Новгород на брой хиляда петстотин и седем души. Княз Казарин Дубровски плюс десет души, дошли след него... двайсет души от село Коломенское, осемдесет от Матвейче... спомни си починалите верни християни на брой осемдесет и четири и за още трима, които умряха, след като им отрязаха ръцете...”

До някои имена има лаконично добавка: „с жена си“ или „с жена си и децата си“, „със синовете си“, „с дъщерите си“. Иван се дразни, че при такъв голям брой трупове със сигурност е пропуснал някои в изброяването. Ето защо той се доверява на Бог, който си води точен дневник и ще запълни тези пропуски. Той му казва направо: „Несъмнено ще си спомниш имената им...” Или още: „Само ти,

Господи, знаеш имената им!“ В списъка, предназначен за Свияжския манастир, се споменават и княгинята монахиня Евдокия (далечна леля на Иван), монахинята Александрина (снаха му, вдовицата на Юрий), монахинята Мария (сестра на братовчед му Владимир) и трите удавени в Белозерск. Сборът в един от тези списъци възлиза на три хиляди сто четирийсет и осем избити, в друг — на три хиляди седемстотин и петдесет. След като е изпратил тези погребални списъци, той си припомня още имена. Цяла върволица мъченици се тълпи зад гърба му. Без да се признава виновен за смъртта им, има чувството, че никога вече няма да е сам в стаята си. Потиска го непоносима тежест. Развратът, преяждането, пиенето са съсипали здравето му. След убийството на сина си той може да спи само по няколко часа на нощ. Избягал е от Александровская слобода, чиито зловещи стени му напомнят агонията на царевича, и се е върнал в двореца си в Кремъл. Една вечер му съобщават, че комета с кръстовидна опашка се е появила на небето над Москва. Извеждат го на площадката пред двореца, загърнат с кожи, за да я види. Времето е прохладно, въздухът е прозрачен, сняг е затрупал големия град. Отметнал глава назад, царят дълго съзерцава пророческото светило, проточило след себе си червенеещи коси. Сетне прошепва: „Предвещава смъртта ми!“

Още в началото на 1584 г. здравето му бързо се влошава. Лекарите говорят за „разлагане на кръвта“ и за „загниване в коремната кухня“. Тялото отича, кожата му се свлича на парцали и ужасно воня. Мехлемите, с които го мажат, не могат да премахнат миризмата. Понякога му се струва, че дрехите му са пропити с вонята на труповете, сред които някога е обичал да се разхожда. Но не, неговата собствена плът мирише лошо. Или може би душата му? А ако Бог вече не го обича? Ако вместо да го посрещне с отворени обятия в своя Рай, го остави да тъпче пред вратата? Но нали има заслуги към отечеството. Наистина на запад войните му бяха катастрофални. Но на изток завзе Казан, Астрахан и Сибир. Обедини страната си въпреки съпротивата на болярите. Можеше ли да постигне тези славни успехи, ако не бе се избавил чрез изтезание от върлите си врагове? Какво представляват няколко хиляди обезобразени трупа в сравнение с всички спечелени със сила за Русия народи и земи? Но може ли човек да знае какво мисли Бог? След като винаги го е подкрепял, Всевишният е способен да го упрекне в последния момент за хекатомбите в Новгород или за

многобройните му бракове, или за убийството на царевича. Може би този последен акт на насилие ще бъде капката кръв, от която ще прелее чашата. Не, не, защото и Бог е виновен за кръвта на детето си, Христос. Той позволи Исус да загине на кръста. И тъй като и двамата са убийци на синовете си, Бог и царят са създадени, за да се разберат. Всъщност, ако Бог проявява опасна справедливост в деня на Страшния съд, то на земята той си позволява най-волни прищевки. Правосъдието му тук долу се изразява в ненаказани престъпления и потъпкана невинност. Той удря както му падне, без да го е грижа за заслугите на тези, които издига, и тези, които смазва. Дава пример за жестокост и непоследователност на всички монарси, които са представители на неговата власт на земята. Как би могъл да им се сърди, че приличат на него? Колкото по-непоследователен е бил Иван в наказанията, толкова по-приятен трябва да е бил на господаря на природата. Той си повтаря това целодневно, за да се успокои. Между два разговора със съветниците си броди из двореца и си говори сам на висок глас. Страхува се от настъпването на здрача, който поражда апокалиптични видения. Всяка нощ в полумрака при него идва синът му, ту разкошно облечен и усмихнат, ту въсърочножълт и с пробито слепоочие. Призракът му говори. Иван му отговаря. После внезапно изкрещява и скача от леглото си. Слугите дотичват. Слагат го отново да легне. Но понякога той отказва да заспи, вика свещениците, кара да бият камбаните, нарежда да отслужат литургия. Зората го заварва изтощен, уплашен, неспособен да вземе решение. Той открива, че има инструменти за мъчение, много по-ефикасни от тези, които е използвал досега. Да, угризенията и страхът са по-лоши от кладата, въжето или менгемето. От палач царят става жертва. Той увеличава даренията за църквата; мисли да се откупи, унижавайки се, пише до всички руски манастири:

„До преславните и пресвети манастири. До всички добродетелни и достойни монаси. Великият княз Иван Василиевич ви изпраща дълбок поклон и пада в краката ви, умолявайки ви да изпросите опрощение на греховете му и да молите заедно и поотделно в килиите си Бог и Светата Дева да му простят злодеянията, да му пратят изцеление и да го избавят от болестта.“

В своето безумие той се надява, че монасите, които е пощадил, ще говорят по-високо на ухото на Бога, отколкото стотиците, които е избил в Новгород и другаде, по-силно от митрополит Филип, по-силно от архиепископ Леонид.

Но скоро Иван се обръща към магьосниците, тъй като нито лекарите, нито свещениците му помагат да се излекува. Отвсякъде в Москва пристигат астролози, гадатели, знахари. Шейсетина от тях са затворени в една къща близо до двореца. Никога не е имало такова струпване на специалисти по окултни науки. Носят им храна в къщата. Всеки ден княз Богдан Белски, приближен на царя, ги разпитва. Те не предвиждат нищо добро. Всички небесни знаци съвпадат: смъртта на владетеля ще настъпи скоро. За да не уплаши господаря си, Богдан Белски крие от него заключенията на гадателите.

Въпреки успокоителните думи на обкръжението му Иван чувства, че е безвъзвратно загубен. Смертта от тялото му се засилва, тестиките му болезнено се подуват. Тревожи го мисълта кой ще го наследи. През 1572 г. е написал завещание в полза на по-големия си син, царевича Иван. Тъй като той е мъртъв, царят диктува в присъствието на болярите нови разпореждания. Обявява Фьодор за наследник на трона. Той му препоръчва да царува благочестиво и да не въвлича страната си в безполезни войни с християнските държави. Но този слаб тялом и духом млад княз има нужда от напътствия. Иван назначава надзорна комисия от петима боляри: Иван Шуйски, герой от обсадата на Псков, Иван Мстиславски, син на племенницата на великия княз Василий, Никита Юриев, брат на първата царица Анастасия, Богдан Белски и на първо място Борис Годунов, най-умният от всички, чиято сестра Ирина е жена на Фьодор. Разнежен и уплашен от приближаването на смъртта, той ги нарича „приятели, другари по оръжие“. Задължава ги да освободят полските и немските пленници, да намалят данъците. За сетен път им се оплаква, че през целия му живот лошите боляри с подмолните си интриги са го тласкали към строгост, която не му е присъща. Манията му за преследване се превръща в слабоумие. Всички са виновни, освен самия той. Този митоман, преследван от въображаеми врагове, твърди, ридаяйки: „Платиха ми за доброто със зло, за любовта с омраза!“ Кого мисли да измами с тази последна защита: близките си или Бог, бъдещите поколения или пазителя на отвъдното? Но дори и в това

ангелско великодушие той има пристъпи на ярост. Така например, като научава, поради непредпазливостта на приближените си, че астролозите са изчислили датата на смъртта му — 18 март 1584 г., той се зарича, че ще ги изгори живи, ако предсказанието им не се изпълни. Разказват, че снаха му, съпругата на Фьодор, която го посетила в стаята му, „се отдръпнала ужасена“ от неговите неприлични жестове и думи. Умиращият усетил последен сексуален порив. Дяволът внезапно се разбудил в плътта му. Веднага след това се почувствал толкова отпаднал, че помолили новия полски посланик да отложи пристигането си в Москва.

Сега най-голямото му развлечение е да го отнасят на стол в залата на Хазната. Там часове наред съзерцава като хипнотизиран скъпоценните камъни в ковчежетата. На 15 март кани английския посланик сър Джеръм Хорси да го придружи. Пред погледа на дипломата той изсипва с треперещи ръце диаманти, изумруди, сапфири, рубини, перли, хиацинти. Отблясъците на това богатство заслепява алчните му очи. Влюбено разказва за произхода и цената на всеки камък. Сякаш не може да повярва, че е толкова богат, и страда, че трябва да се раздели с всичко това. Загребвайки тюркоази в шепата си, той шепне на своя гост: „Вижте как променят цвета си. Те избледняват, известяват смъртта ми, отровен съм“. После посочва жезъла си от „рог на ликорна“^[1], украсен със скъпоценни камъни („Струваха седемдесет хиляди рубли“, твърди той), и моли лекаря си да начертае на масата окръжност със символа на неговата власт. Лекарят изпълнява нареждането. Тогава Иван заповядва да донесат паяци и ги поставя близо до окръжността. Тези, които влизат в кръга, загиват веднага, тези, които се отдалечават, остават живи. „Това е сигурен знак, казва царят. И рогът вече не може да ме спаси.“ Връщайки се към скъпоценните камъни, той споделя с Хорси: „Този диамант е най-скъпият и най-известният в Ориента. Никога не съм го ползвал. Той уталожва яростта и похотта, поражда въздържание и целомъдрие. И най-малкото късче от него, стрито на прах, може да отрови кон, нежели човек“. Посочва с пръст един рубин: „О, този действа добре на сърцето и мозъка, засилва паметта, прочиства лошата кръв... Вижте изумруда: прилича на небесна дъга. Този камък е враг на мръсотията, пипнете го. Обичам да гледам този сапфир. Той запазва и засилва смелостта, сърдечните радости; действа на всички жизнени

сетива; Прекрасен е за очите, за зрението; лекува от мозъчен кръвоизлив, дава сила на мускулите и мускулните влакна... Всички те са дарове от Бога, тайни на природата, но Той ги разкрива на човека, за да ги съзерцава като приятели на милостта и добродетелта и врагове на порока..." Езикът на Иван едва се движи и той говори все по-трудно. Изведнъж припада. Отнасят го.

Когато идва на себе си, не желае да получи последно причастие. Несъмнено още вярва, че ще оздравее благодарение на общите усилия на свещеници, лекари и магьосници. Само предупреждава митрополита, че ако умре скоро, иска да бъде погребан не като цар, а като монах. Баща му Василий III е пожелал същото. Около него в Кремъл цари тревожно мълчание. В църквите вярващите се молят.

На 17 март след една гореща баня Иван се чувства по-бодър. На другата сутрин подобрението е видно. Припомняйки си за предсказанията на астролозите — 18 март, той казва на Богдан Белски: „Според гадателите днес трябва да издъхна, а ето че възвръщам силите си. Нека тези измамници се готвят за собствената си смърт!“ Богдан Белски отива да извести присъдата на магьосниците. Те отговарят невъзмутимо: „Почакай, денят още не е свършил!“ Приготвят втора топла баня и Иван се потапя с удоволствие. Стои в нея близо три часа. След това ляга и заспива. Събужда се във весело настроение. Става, облича халат върху ризата си, извиква дворцовите певци и им приглася, а след като ги е отпратил, сядва до шахматната дъска и кани Богдан Белски да изиграят заедно една партия. Но ръката му е толкова слаба, че не може да нареди фигурите. Царят и царицата падат и се търкулват по пода. Внезапно се строполява и самият Иван, сразен от нов удар. Ръцете му увисват, главата клюмва на шахматната дъска. Викат, суетят се, лекарите го преглеждат и разтриват тялото му с водка и растителни масла, за да го съживят. Напразно.

Изпълнявайки волята на покойния, митрополитът прочита над главата му молитвите за ръкополагането му като монах. Изкъпан, сресан, облечен с монашеско расо, Иван получава за вечността името брат Йона. На гърдите му поставят дървен кръст и икона на Възкресение Христово. В преддверието някои шушукат, че тази смърт не е естествена и че царят бил отровен от Богдан Белски и Борис Годунов, които с нетърпение искали да вземат властта^[2]. Няма съмнение, че слабоумният Фьодор ще бъде играчка в ръцете им.

Опечалените лица на болярите зле прикриват чувството им на избавление. Скупчени около облеченото с грубо сукно тяло, те още треперят. Възможно ли е кошмарът им да е свършил? Дали Иван няма внезапно да се надигне от ложето си и разярен, с блеснал поглед да ги изпрати до един на ешафода?

През това време около Кремъл безбройна и смълчана тълпа очаква вести за господаря си. Страхувайки се от бунт или дворцов заговор, Борис Годунов бави с един ден обявяването на смъртта на царя. Едва след като надзорната комисия е уредила всички въпроси по наследяването на трона, той заповядва да ударят камбаната на умряло. Когато вестителят обявява на Червения площад: „Царят е мъртъв!“, отговарят му стонове и тълпата пада на колене. За този руски народ, когото е ужасявал близо четирийсет години, Иван е, въпреки престъпленията и грешките си, представител на Всевишния на земята. Никой не може да го съди, както никой не може да съди Бога. Като баща на народа той има пълни права над него. Впрочем всички ненавиждат болярите, които са понесли неговите удари. Безмилостен към предателите, дворяните, извратените монаси, той много рядко е наказвал обикновените хора. Кой знае дали, загубвайки този страшен цар, простите хора не губят и най-добрия си закрилник? Забравяйки убийството на царевича, публичните изтезания, опустошителната война в Ливония, мизерията в страната, те си спомнят за превземането на Казан, Астрахан, Сибир. С неумереността си царят ще живее вечно в народното въображение. В Русия потиснатите винаги са били благосклонни към силните характери. Страхът от камшика не прогонва любовта, дори понякога я засилва. С ужаса, който внушава, тиранинът привлича сърцата.

Огромно множество присъства на погребението на царя в Архангелския събор. Иван е погребан до сина си, когото е убил в пристъп на безумна ярост. На надгробната плоча има надпис:

„В годината 7092-1584^[3] на осемнайсетия ден от март се представи благочестивият владетел, цар и велик княз на цяла Русия, Иван Василиевич, с монашеско име Йона.“

Фьодор се качва на трона с нежелание. Той е слаботелесен и несхватлив. Отговорността, която внезапно се стоварва на плещите му, го смазва. Баща му казва за него, че е по-скоро годен за клисар, отколкото за престолонаследник. Нарича го „църковен звънар“. Още при първите си стъпки новият цар се обляга на силния си и амбициозен шурей. Скоро Борис Годунов ще управлява Русия вместо него. Колкото до Иван, певците на *былини* вече разнасят призрака му, рисуват го като отмъстител, завоевател, гордост за Русия и страшилище за големците. Въпреки че архивите пазят истината за престъпленията му, разказвачите възхваляват мнимите му добродетели. Кръвожадно чудовище за едни, справедлив съдник и обединител за други, той крачи към съда на идните поколения в мъгла, пронизвана от лъчи.

ХРОНОЛОГИЯ

Животът на Иван Грозни	Събитията в Русия	Събитията в света
1530		
25 август: В Москва се ражда Иван, най-големият син на Василий III и Елена Глинская.		Коронация на император Карл V
Кръщаване на Иван в Троицкия манастир.		Откриване на Аугсбургската Диета
		Аугсбургска изповед.
		Превземане на Шершел от испанците
		Основаване на Амстердамската борса.

		Умира Маргарита Австрийска.
1531		
		Създаване на Шмалкалденската лига
		Саалфелдски договор
		Разгром на швейцарските протестантски кантони в Капел
		Фердинанд I Хабсбургски е избран за „крал на римляните“
		Кристиан II се опитва да си върне Норвегия и Дания
		Умират Цвингли и Луиза Савойска.
1532		
	В Москва пристигат пратеници на султан Бабер от Делхи	Окончателно присъединяване на Бретан към Франция
	Построяване на Успенския събор в Коломенское.	Френско посланичество при османците
		Мирен договор от Нюрнберг
		Хенри VIII се противопоставя на папството

		Нашествие на османците в Унгария.
1533		
	30 октомври: Ражда се Юрий, по-малък брат на Иван	Среща в Марсилия между Франсоа I и папата
	4 декември: Умира великият московски княз Василий III	Брак на Хенри VIII с Ан Болейн.
	Регентство на Елена	Отлъчване на Хенри VIII от Църквата
	Интриги на болярите	Поход на Андреа Дория в Гърция
	Отстраняване на двамата братя на покойния велик княз	Приемане на <i>Кодекса Каролина</i> от Диетата в Ратисбон
	Възобновяване на войната срещу Литва.	Спор между принцовете в Дания
		Превземане на Азербайджан от османците
		Убийството на Атахуалпа и превземане на Куско от Писаро ел Алмагро
		Умира Фредерик Датски
		Ражда се Елизабет Английска.

		„Аферата с плакатите“ във Франция и засилване на преследването на протестантите
		Договор от Аугсбург между Франция и Шмалкалденската лига.
		Религиозен мир в Кадан.
		Установяване на анабаптистите в Мюнстер.
		Начало на англиканската схизма.
		Павел III на папския престол.
		Превземане на Табриз и Багдад от османците.
		Завземане на Тунис от Хайреддин Барбароса.
		Победа на Кристиан III над Кристиан II в Дания.
		Умира папа Климент VII.

1535		
		Възобновяване на войната между Франсоа I и Карл V.
		Едикт от Куси в полза на реформаторите.
		Съюз на Франсоа I с османците.
		Избиване на анабаптистите в Мюнстер.
		Сведенборгска битка и разрушаване на Любек/Карл V си връща Тунис.
		Умира Франческо Сфорца.
1536		
Иван приема литовски пратеници.		Подписване на Капитулации между Франция и османците.
		Франсоа I завзема Брес, Бюже и Торино.
		Карл V нахлува в Прованс.
		Лионски едикт.
		Екзекуция на Ан Болейн.
		Брак на Хенри VIII

		с Джейн Сеймор. Съюз между Англия и Уелс.
		Оповестяване на „десетте члена“ на Англиканската църква.
		Символ на вярата в Женева.
		Превземане на Бизерт от Барбароса.
		Испанците завладяват Перу.
		Присъединяване на Канада към френската корона.
1537		
	Ново примирие с Литва.	Подписване на примирие между Франция и Свещената римска империя.
	Загуба на Гомел.	Хенри VIII конфискува имотите на Църквата.
	Подписване в Новгород на шейсетгодишно примирие с Густав I Шведски.	Александър Медичи е убит от Лоренцачо.
		Битката при Лас Салинас и победата на Писаро.

		Умира Джейн Сеймор.
		Ражда се Едуард Английски.
1538		
	3 април: Умира Елена, може би отровена от болярите.	Примирие в Ница.
	Спорове на болярите за регентството, което се оглавява от Василий Шуйски, после от Иван Белски и накрая пак от семейство Шуйски.	Среща на Франсоа I и Карл V.
		Потушен бунт във Флоренция срещу Козимо Медичи.
		Калвин и Фарел изгонени от Женева.
		Създаване на Свещена лига, обединяваща императора, папата и Венеция срещу османците.
		Битката при Корфу.
		Нюрнбергска лига.
		Земетресение в Сицилия.
1539		
		Конгрес на Шмалкалденската

		лига.
		Бунт в Гент.
		Обявяване на „шестте члена“ в Англия.
		Индиански бунт в Панама, потушен от испанците.
1540		
		Жителите на Гент се подчиняват на Карл V.
		Брак на Хенри VIII с Ан дьо Клев, а след отпращането ѝ с Кетрин Хоуард.
		Екзекутиране на Томас Кромуел.
		Шер хан разбива Хурнаюн и се установява в Делхи.
		Умира Янош Заполя.
1541		
		Ратисбонска Диета.
		Завръщане на Калвин в Женева.
		Османците завземат Буда.
		Неуспех на Дориа в Алжир.

1542		
Новият московски митрополит Макарий се заема с възпитанието на Иван, оставен до момента на буйния си характер.	Митрополит Йосиф, привърженик на Иван Белски, е затворен в Белозерския манастир.	Нова война между Франсоа I и Карл V.
		Обсада на Перпинян.
		Екзекуция на Кетрин Хоуард и шести брак на Хенри VIII с Кетрин Пар.
		Разгром от страна на англичаните на Джеймс V Шотландски, който е убит.
		Мария Стюарт се възкачва на престола.
1543		
Андрей Шуйски хвърля в затвора Фьодор Воронцов, приятел на Иван.	Иван упражнява властта си и погубва Андрей Шуйски.	Обсада на Ница от френско-османска флота.
	Фамилията Глински поемат властта.	Карл V превзема херцогство Гелдерланд.
		Калвин дава нова конституция на Женева.
		Управление на

		великия лама Содман Гиамсо.
1544		
		Битката при Серизол.
		Диета в Спейер.
		Густав I оповестява наследствено предаване на шведската корона в семейството му.
		Османците превземат Вишеград.
1545		
		Начало на Трентския събор.
		Избиване на валдейците в Люберон.
1546		
	Татарите са отблъснати при Ока, а после и при река Волга.	Съюз на Морис Саксонски с Карл V: война срещу Шмалкалденската лига.
		Бунт на Джон Кнокс и на шотландските протестанти.
		Умира Хайреддин Барбароса.
1547		

16 януари: Коронясване на Иван.	Иван взема титлата цар.	Мюхлбергска битка.
3 февруари: Брак с Анастасия Романовна.	3 юни: Иван малтретира делегация от дворяни от Псков.	Разрив между Карл V и Павел III.
Начало на личното управление на Иван.	20 юни: Трети пожар в Москва от началото на годината.	Откриване на Аугсбургската Диета.
	Глински в немилост.	Идване на власт на Едуард VI Английски.
		Разгром на шотландците привърженици на Джон Кнокс.
		Анри II става крал на Франция.
		Бунт в Аквитания срещу данъците.
		Фердинанд Бохемски потушава въстание на хуситите в Прага.
		Османците завладяват Персия.
		Умират Хенри VIII Английски, Франсоа I, Ернан Кортес, Пиерлуиджи Фарнезе.
		Ражда се Олден-Барневелт.

1548		
Ражда се Ана, първородната дъщеря на Иван и Анастасия.	Създаване на нов съвет (Избрана Рада), в който членуват фаворитите на Иван: митрополит Макарий, отец Силвестър, Алексей Адашев и Андрей Курбски.	Диетата в Аугсбург гласува „изчаквателна декларация“, която възстановява католицизма в Германия.
		Брак на Мария Стюарт с френския дофин.
		Френски поход в Шотландия в подкрепа на бунта в Корнуол.
		Нова война между французи и англичани.
		Брак на Жана д'Албре с Антоан дьо Бурбон.
		На власт идва Сигизмунд II Полски и приема изгонените от Бохемия хусити.
		Павел III суспендира Трентския събор.
		Начало на войните между бирманци и сиамци.
		Умира Сигизмунд I Полски.

1549		
		Обсада на Булон от Франсоа дьо Гиз.
		Обнародване на първата молитвена книга (Prayer Book).
		Бунт на католиците в Корнуол и Норфолк, потушен от граф Уоруик.
		Парма става част от Папската държава.
		Отделяне на Нидерландия от империята.
		Умира папа Павел III.
1550		
Умира Ана, дъщеря на Иван и Анастасия.	Земски събор.	Френско-английски договор: Франция си връща Булон.
	Обнародване на Домострой, кодекс на домашния живот, съставен от отец Силвестър, и на Царски съдебник, нов съдебен кодекс.	Избор на папа Юлий III.
	Реорганизиране на войската.	Умира кралят на бирманците

		Табиншвехти.
	Поход срещу Казан и основаване на Свияжск.	
1551		
Ражда се Мария, дъщеря на Иван и Анастасия.	23 февруари: Свикване на Църковен събор.	Възобновяване на войната между Анри II и папата.
	Предложения за реформа на църквата (Стоглав).	Възобновяване на Трентския събор.
	Реорганизация на аристокрацията.	Дрезденска лига на немските принцове и Мориц Саксонски.
		Шатобриански едикт.
		Завземане на Триполи и Тлемсен от османците. Договор от Шамбор
1552		
Ражда се царевичът Димитрий, първороден син на Иван и Анастасия.	16 юни: Иван потегля срещу татарите.	и превземане на трите епископства от Анри II.
	23 август: Обсада на Казан.	Мориц Саксонски завладява Аугсбург.
	2 октомври: Капитулация на	Мария Австрийска напада Пикардия.

		управителя на Казан Ядигер Мохамед.	
		29 октомври: Триумфално завръщане на Иван в Москва.	Конвенция в Пасау, която анулира „изчакването“ от Аугсбург.
		Построяване на храм на Св. Богородица Застъпница (бъдещият храм „Василий Блажени“), архитект Барма Яковлев.	Бунт в Сиена.
			Втора декларация за единство и втора молитвена книга.
			Възобновяване на войната в Трансилвания между османците и Фердинанд Бохемски.
			Ново преустановяване на Трентския събор. Неуспех на Карл V
1553			
Кръщаване царевича Димитрий Ростовския архиепископ	на от в	26 февруари: Покръстване на Ядигер Мохамед.	при Мец и катастрофално отстъпление.

Троицкия манастир.		
<i>март:</i> Иван се разболява и пише ново завещание.	Чумна епидемия в Псков.	Временно завземане на Корсика от французите.
Поклонничество на Иван и семейството му в Кирилов.	Умира архиепископ Серапион.	Победа на Мориц Саксонски в Зиверхаузен.
Царевичът Димитрий умира в Кирилов.	Бунт на монголските племена срещу бирниците и смърт на Борис Салтиков.	В Англия идва на власт католичката Мария Тюдор.
<i>Юни:</i> Погребение на Димитрий в Архангелския събор.	Интриги на болярите по време на болестта на Иван.	Умират Едуард VI Английски и Мориц Саксонски. Разгром на
Отец Силвестър и Алексей Адашев изпадат в немилост.	24 август: в устието на Двина пристига английски кораб, командван от Ричард Ченслър. декември: Пристигане на Ричард Ченслър в Москва и връчване на Иван на писмо от Едуард VI.	
1554		
<i>28 март:</i> Ражда се Иван, вторият син на Иван и Анастасия.	Омиротворителен поход в Казанска област.	французите при Марчано.
	<i>февруари:</i> Отпътуване на Ричард Ченслър за	Брак на Мария Тюдор с Филип

	Лондон с послание за Мария Тюдор.	Испански. Капитулация на Сиена
	Завладяване на Астрахан.	
	Кратка война с Швеция за владееенето на Финландия.	
1555		
	Ричард Ченслър се връща в Русия.	Карафа е избран за папа под името Павел IV.
	Англичаните получават харта за свободна търговия в цяла Русия.	В Англия се отменят мерките срещу католицизма.
		Мирен договор от Аугсбург.
		Влизане на Хумаюн в Делхи.
		Бунт в Женева, потушен жестоко.
		Умират Юлий III и Анри д'Албре. Възобновяване на
1556		
	21 юли: Йосиф Григориевич Непея е изпратен посланик в Англия.	войните в Италия.
	Ричард Ченслър умира при корабокрушение.	Абдикация на Карл V.
	Присъединяване на Астрахан към руските	Умира Хумаюн. Поход на херцог

	владения.	
1557		
31 май: Ражда се Фьодор, третият син на Иван и Анастасия.		Дьо Гиз в Италия.
		Обсада на Сен-Куентин.
		Лига на шотландските протестанти.
		Едикт от Компьен.
		Финансова криза в Анверс.
		В Португалия идва на власт дон Себастиано.
		Португалците се настаняват в Макао.
		Умира Жоао II Португалски. Франсоа дьо Гиз.
1558		
	22 януари: Нахлуване на руската армия в Ливония.	повторно завзема Кале,
	12 май: Превземане на Нарва.	В Англия идва на власт Елизабет. I
	18 юли: Капитулация на Дорпат.	Френските протестанти се събират в Пре-о-Клер.
	Семейство Строганови	Брак на дофина

	получават като концесия обширна територия по бреговете на Кама.	Франсоа с Мария Стюарт.
	Англичанинът Дженкинсън заминава за Хива и Бухара през Каспийско море.	Умират Карл V и Мария Тюдор. Договор от Като-Камрезис.
1559		
	Намеса на Сигизмунд-Август Полски в защита на Ливония.	Възкачване на престола на Франсоа II и регентство на Катерина Медичи.
	Разгром на рицарите Меченосци при Ермис.	Първи национален синод на хугенотите в Париж.
	Поредица блестящи победи над кримските татари.	Екуански едикт.
		Английските общини гласуват Декларация за върховенство и Декрет за единство.
		Бунт срещу регентката Мари дьо Гиз в Шотландия.
		Фредерик II се възкачва на датския трон.
		Избран е папа Пий IV.

		Умират Павел IV, Кристиан III Датски и Анри II Галаудейрос. Амбоазки заговор.
1560		
7 август: Умира Анастасия.	Репресии срещу болярите.	Едикт от Роморантен.
Отец Силвестър е заточен. Умира Алексей Адашев.		На френския престол се възкачва Шарл IX.
Нови фаворити: Алексей и Фьодор Басманови, Малюта-Скуратов, Василий Грязной.		Бунт в Ирландия, предвождан от Шеър О'Нийл.
Иван иска ръката на Екатерина, сестра на Сигизмунд-Август.		Организиране на Презвитерианската църква от Джон Кнокс в Шотландия.
		На шведския трон се възкачва Ерик XIV.
		Умират Франсоа II, Мари дьо Гиз и Густав II. Генерални щати в
1561		
21 август: Втори брак на Иван — с Мария, дъщеря на черкезкия княз Темрюк.	21 ноември: Великият магистър на ордена на Меченосците Кетлер отстъпва Ливония на полския крал.	Орлеан.
	Второ пътуване на	Среща в Поаси.

	Дженкинсън в Персия.	
		Завръщане на Мария Стюарт в Шотландия.
		Опит за завладяване на Естония от Ерик XIV. Клане във Васи,
1562		
Княз Курбски изпада в немилост.	Поляците разбиват Курбски при Невел.	бележещо началото на „религиозните войни“.
		Договор от Хамптън Коурт, според който Хавър е отстъпен на англичаните.
		Възобновяване на Трентския събор.
		Празко примирие между Фердинанд I и османците.
		Умират регентката на Португалия Катерина и Антоан дьо Бурбон. Убийство на
1563		
Март: Ражда се Василий, четвъртият син на Иван.	Руската армия разгръща силите си в Литва.	Франсоа дьо Гиз.

май: Василий умира.	15 февруари: Превземане на Полоцк.	Амбоазки едикт.
Умира Юрий, по-малкият брат на Иван.	Шестмесечно примири с Полша.	Обнародване на „тридесет и деветте члена“ в Англия.
Започват да наричат Иван с прозвището „Грозни“.	Заточаване на княз Владимир Андреевич.	Ерик Шведски сваля брат си Йохан Финландски.
	Умира Махарий и Афанасий е избран за московски митрополит.	Край на Трентския събор. Вълнения в
1564		
Бягство на Андрей Курбски в Полша и начало на дълга и странна кореспонденция между Иван и него.	Разгром на кримския хан Девлет-Гирей, който е обсадил Рязан.	Нидерландия срещу испанците.
3 декември_: Иван напуска Москва.	Напразен опит на поляците да си върнат Полоцк.	Максимилиан II — император.
25 декември: Настаняване в Александровская слобода.	Отваряне на първата руска печатница в Москва.	Френско-испанска среща в Байон.
		Обсада на Малта от османците. Умира император Фердинанд I.
1565		
Иван премества двора си от	3 януари: Иван се отказва от руския трон.	Нов неуспешен бунт на Ирландия.

Москва в Александровская слобода.		
	5 януари: Делегация, оглавена от архиепископ Пимен, моли царя да се върне.	Мария Стюарт се омъжва за Хенри Дарили.
	2 февруари: Иван се връща в Москва.	Писма от Сеговия, които засилват репресиите срещу протестантите в Нидерландия.
	4 февруари: Създадена е опричината и опричниците.	Испанците разрушават френската колония във Флорида.
	Избиване на болярите.	Завземане на остров Хиос от османците.
	Лутераните получават разрешение да открият храм в Москва.	Испанците завладяват Филипините.
	Разширяване на монопола на английските търговци.	Умира папа Пий IV.
1566		
	Свикване на първия Земски събор, който гласува продължаване на войната с Литва.	Удвояване на данъците в Кастилия.
		Бунтове на „гъозите“ в Нидерландия.
		Турците превземат Сегед.

		Бунт на еничарите в Константинопол.
		Избор на Папа Пий V.
		Умира Сюлейман Великолепни.
1567		
Иван иска ръката на Елизабет I Английска.		Убийство на Дарили и арестуване на Мария Стюарт.
		Начало на втората религиозна война във Франция.
		Херцог Алба потушава бунтовете в Нидерландия.
		Край на Пражкото примирие.
1568		
	Съдебен процес и доживотен затвор за митрополит Филип.	Примирие от Лонжюмо и незабавно възобновяване на войната между католици и хугеноти във Франция.
	Избиране на митрополит Кирил.	Филип II арестува сина си Карлос.
		Бягство и повторно

		арестуване на Мария Стюарт.
		Провъзгласяване на Джеймс VI за крал на Шотландия.
		Бунт на мориските в Испания.
		Ерик XIV Шведски е отстранен от финландския херцог Йохан III.
1569		
1 септември: Умира царица Мария.	Княз Владимир Андреевич и семейството му са отровени.	Разгром на френските протестанти при Жарнак и Монконтур.
	В Москва биват преселени петстотин псковски и сто и петдесет новгородски семейства.	Бунт на католическите провинции в Северна Англия.
	Август: Савин заминава за Англия с цел преговори за военно сътрудничество.	Присъединяване на Литва към Полското кралство.
	Декември: Поход срещу Новгород, обвинен в предателство.	
	Избиване на жителите на всички руски градове между Москва и Новгород.	

1570		
Брак на племенницата на царя Евтимия с Магнус, брат на датския крал.	Влизане на Иван в Новгород, избиване на жителите на града.	Мирен договор от Сен-Жермен.
Изпадане в немилост и екзекуция на бившите фаворити Басманов и Вяземски.	Глад и чумна епидемия в цяла Русия.	Филип II дава амнистия на бунтовниците от Нидерландия.
	Управлението на Ливония е поверено на Магнус.	Испания, Венеция и папата създават Лига, за да отнемат Кипър от османците.
	Крах на Магнус при обсадата на Ревал.	Мирен договор в Шчечин между Дания и Швеция.
1571		
Бягство на Иван в Александровская слобода.	Кримските татари нахлуват в южните територии на Русия.	Разгром на османската флота при Лепанто.
15 юни: завръщане в Москва.	Москва е опожарена от татарите.	Потушаване на бунта на мориските в Испания.
28 октомври: Брак на Иван с Марта Собакина.	Нови репресии срещу болярите.	Възкачване на Стефан Батори на трона на Трансилвания.
3 ноември: Брак на царевича Иван с Евдокия Сабурова.		Основаване на Лондонската борса.

13 ноември: Умира царица Марта.		Умира Сигизмунд, войвода на Трансилвания.
1572		
Четвърти брак на царя, с Ана Колтовска.	Умира митрополит Афанасий.	Вартоломеева нощ.
Сватбено пътешествие в Новгород.	Свикване на Събор под ръководството на Новгородския архиепископ Леонид, който потвърждава брака на царя, забранен от <i>Стоглав</i> .	Отричане на Анри Наварски от протестантството.
Издигане на Борис Годунов.	Ново татарско нашествие, спряно от княз Воротински.	Бунт на гъозите, които завземат Бриел.
Умира фаворитът Малюта-Скуратов.	Премахване на опричината.	Обсада на Кандия от османците.
	Завладяване на Естония.	Избиране на папа Григорий XIII.
	Разгром на шведските войски при Лоде.	Умират Пий V и Сигизмунд-Август, полски крал.
	Бунт на черемиските племена в Казанска област.	
1573		
Иван е кандидат за полския трон.		Четвърта религиозна война, завършила с Булонския едикт.
		Сепаративен мир между Венеция и

		османците.
		Съпротива на гъозите в Нидерландия и отзоваване на херцог Алба. Избиране на Анри Анжуйски за крал на Полша.
		Умира султан Селим II.
1574		
Отстраняване на царица Ана.	Опустошаване на Украйна от татарите.	Анжуйският херцог под името Анри III идва на френския престол, изоставяйки полския.
Иван сключва брак с Ана Василчикова, а след смъртта ѝ — с Василиса Мелентиева.	По време на полското междущарствие русите превземат Ливония и част от Литва.	Договор от Бристол между Испания и Англия.
		Неуспех на преговорите в Нидерландия.
		Разгром на испанците при Миделбург и Лейден.
		Османците завладяват Тунис и Ла Гулет.
		Умира Шарл IX.
1575		

	Иван издига на трона татарския княз Симеон.	Избиране на Рудолф II за „крал на римляните“.
		Избиране на Стефан Батори за крал на Полша.
1576		
	Иван се връща в Кремъл и заточава Симеон в Твер.	Едикт от Болийо.
		Католиците създават Свещена лига.
		Конфедерация от Делфт.
		Бунт на испанските войски в Нидерландия и опустошаване на Анверс.
		Омиротворяване на Гент.
		Рудолф II става император.
		Начало на управлението на Исмаил II в Персия.
1577		
Иван се завръща в Александровская слобода.	Неуспех на обсадата на Ревал.	Шеста религиозна война, завършила с мира от Бержерак и едикта от Поатие.

	Ожесточена съпротива на Естония, Ливония и Литва.	Обединяване на католическите провинции на Южна Нидерландия в Брюкселски съюз.
	Обсада и наказание за Венден.	Вълнения в Персия.
	Нова вълна от екзекуции.	
	Предложение за съюз с император Рудолф.	
	Петнайсетгодишно примирие с Дания.	
	Умира татарският хан Девлет-Гирей.	
1578		
	Поляците превземат отново Венден и разбиват русите.	Разгром на португалците от мароканците при Ксар ел-Кебир.
		Победа на испанците при Гемблус в Нидерландия.
		Нов поход на османците срещу Персия.
1579		
	Август: Внезапно нахлуване в Литва на Стефан Батори, който превзема Полоцк, Сокол, Красной.	Араска конфедерация и Утрехтски съюз.

		Създаване на Обединените провинции.
		Седма религиозна война във Франция.
		Бунт на ирландците.
		Умира великият везир Мохамед Соколу.
1580		
Осми брак на царя, с Мария Фьодоровна Нагая.	Стефан Батори превзема Великие Луки, военна база на русите.	Филип II Испански — крал на Португалия.
Брак на царския син Фьодор с Ирина, сестра на Борис Годунов.	Шведите завладяват Карелия и Естония.	Договор от Плеси-ле-Тур, според който титлата суверен на Нидерландия се дава на Анжуйския херцог.
1581		
19 ноември: Иван убива първородния си син.	Неуспех на Стефан Батори пред Псков.	Генералните щати в Хага оповестяват свалянето от власт на Филип II.
22 ноември: Погребение на царевича Иван.	Шведите превземат Нарва и Финландския залив.	Александър Фарнезе завзема Турне и Дуге.
	Посланичество при папа Григорий XIII за подготовка на	Примирие между Филип II и османците.

	кръстоносен поход срещу мюсюлманите.	
	1 септември: Ермак и казаците му потеглят през Урал.	
	Октомври: Превземане на Сибир.	
1582		
Иван иска ръката на Мери Хастингс.	Завладяване на цял Сибир от казаците на Ермак и Колцо.	Анжуйският херцог дебаркира във Висинген.
	Преговори с Швеция и Полша чрез посредничеството на папския легат Посевино.	Нова война в Германия между католическите принцове и архиепископа на Кьолн.
	Подписване на десетгодишно примирие с Полша: Русия загубва Ливония.	
1583		
19 октомври: Ражда се Димитрий, син на Иван и Мария Нагая.	Подписва се примирие с Швеция, която си запазва Естония и всички руски селища от Нарва до езерото Ладога.	Обсада на Анверс от Анжуйския херцог.
		Победа на баварските войски срещу армията на Кьолнския архиепископ, поддържан от

		палатинския електор.
1584		
18 март: Умира Иван Грозни.	Начало на „смутните времена“, период на династични борби.	Превземане на Гент от Александър Фарнезе.
		Договор от Жоанвил между Анри дьо Гиз и Филип II.
		Умират Анжуйският херцог и Вилхелм Мълчаливи.

[1] Така наричали слоновата кост, която имала магическото свойство да премахва отровата. ↑

[2] Същото твърди и посланикът на Англия Джеръм Хорси. По-вероятно е обаче Иван да е умрял от някаква болест на червата или на урогениталната система. ↑

[3] По онова време в Русия летоброенето не започвало от Рождество Христово, а от сътворението на света, което според традицията станало 5508 години преди Рождество, ето защо 1584 г. се смята за 7092. ↑

Издание:

Автор: Анри Троя

Заглавие: Иван Грозни

Преводач: Галина Меламед

Година на превод: 2001

Език, от който е преведено: френски

Издател: Рива

Град на издателя: София

Година на издаване: 2001

Тип: роман

Националност: френска

Печатница: Печат „Абагар“ АД

Редактор: Виолета Йончева

Художник: Веселин Цаков

ISBN: 954-8440-32-6

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/4308>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.